

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

**Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον στο Βυζάντιο –
Οι κρατικές περιβαλλοντικές ρυθμίσεις
στη βυζαντινή νομοθεσία**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Αγγελικής Ιω. Μπουλούμπαση

Πτυχιούχου της Αρχιτεκτονικής Σχολής –Facoltà diArchitectura
του Πανεπιστημίου Φλωρεντίας, Ιταλία
Universita Degli Studi di Firenze (1976)

A.M.: 1013201905010

Επιβλέπων Καθηγητής: Μάριος Αθανασόπουλος, ΕΔΠ
Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Σοφία Καπετανάκη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήματος Φιλολογίας, Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Δημήτριος Βαχαβιώλος, Δρ Βυζαντινής Ιστορίας

Μυστράς, Ιούλιος 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αγγελική Ιω. Μπουλούμπαση, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της μεταπτυχιακής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως εκ μέρους του Τμήματος.

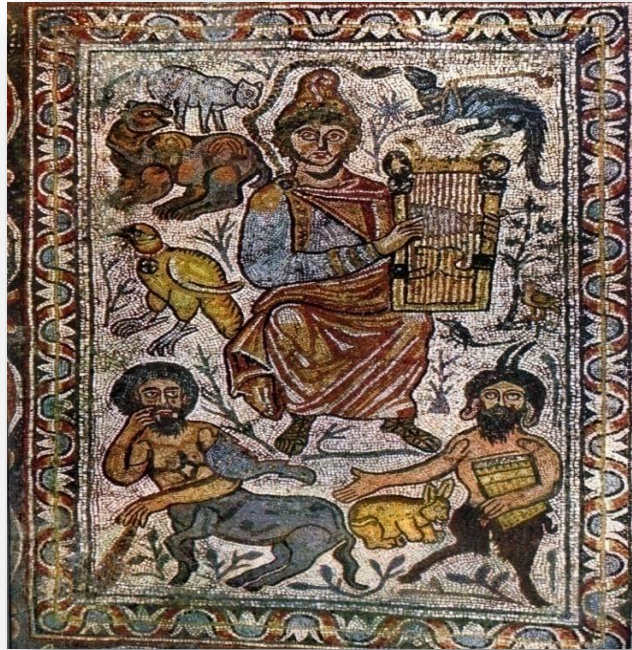
Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Μάριο Αθανασόπουλο για την υπομονή και τις υποδείξεις του και όλους-ες όσους-ες με παρότρυναν, με στήριξαν και με ενθάρρυναν στο εγχείρημα αυτό, παρά τις πολλές δυσκολίες.

Γιατί «με τον καιρό νά ‘ναι κόντρα, έχει τιμή σαν πετάς!»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
A) ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΘΕΜΑ.....	6
1. Εννοιολογική προσέγγιση.....	6
α) Χώρος-Χρόνος-Τοπίο.....	6
β) Το περιβάλλον	7
2. Ιστορικό πλαίσιο	9
3. Πηγές	12
B) ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	18
1. Δίκαιο και περιβάλλον	19
2. Το Νεαρόν ύδωρ	21
α) Θρησκευτικές αντιλήψεις.....	21
β) Διαχείριση.....	22
γ) Προστασία από τη ρύπανση	23
δ) Μέριμνα για την επάρκεια	24
ε) Εντοπισμός πηγών και χώρων άντλησης.....	24
στ) Διαχείριση του νερού στον αγροτικό χώρο	25
3. Δασικός πλούτος	27
4. Οι Βυζαντινοί και τα ζώα.....	29
α) Κυνήγι	29
β) Φραγμοί	30
γ) Αντιμετώπιση των άγριων ζώων	32
5. Τα φυσικά φαινόμενα.....	33
6. Δεισιδαιμονία, μαντεία και διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις	35
α) Δεισιδαιμονία	36
β) Μαντεία	37
γ) Διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.....	38
7. Η σχέση με τη φύση.....	40
α) Αισθητική απόλαυση.....	40
β) Συνθήκες διαβίωσης	41
Γ) ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	43
1. Πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις.....	43
2. Αστικός χώρος – Η πόλη στο Βυζάντιο.....	48
α) Πολεοδομική νομοθεσία – γενικά	50
β) Πράγματα της ομάδας – res communes και η διαχείρισή τους.....	51
i) Δημόσια κτίρια – δημόσιοι χώροι	52
ii) Υποδομές.....	53
γ) Δημόσια πράγματα	56
δ) Υποχρεώσεις και δικαιώματα των πολιτών	56
ε) Πράγματα ιδιωτικά	57
i) Ακριβής μέτρηση εκτάσεων	57
ii) Μορφές ιδιοκτησίας	58
iii) Σύσταση δουλειών	59
iv) Προστασία «ἀπόψεως» και ιδιωτικού βίου.....	59

v) Κατασκευαστικοί περιορισμοί	60
vi) Χωροθέτηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων	62
στ) Πράγματα Αδέσποτα	64
i) Ιερά κειμήλια και αντικείμενα (res sacrae)	64
ii) Νεκροταφεία και τάφοι (res religiosae)	65
iii) Οχυρωματικά έργα των πόλεων (res sanctae).....	65
3. Αγροτικός χώρος.....	67
α) Γενικά για τη βυζαντινή ύπαιθρο	67
β) Χώρος και σχέσεις.....	71
i) Παλαιοί και νέοι θεσμοί	71
ii) Διατάξεις για αγροτικά κτίσματα και κατασκευές.....	74
iii) Δουλείες	78
iv) Νομή και ιδιοκτησία.....	80
v) Κινητικότητα των αγροτών	81
γ) Γεωργία.....	83
i) Ελαιοκαλλιέργεια και λάδι.....	83
ii) Αμπελουργία και οίνος.....	85
iii) Η σημασία της μελισσοκομίας.....	87
iv) Δενδροκομία.....	88
δ) Κτηνοτροφία.....	90
i) Ιδιοκτησία, κλοπή, θανάτωση ζώων.....	91
ii) Περί αγελαρίων	94
iii) Συμπεριφορά απέναντι στα ζώα.....	94
ε) Ζώα: θρησκεία, τέχνη και καθημερινή ζωή.....	97
Δ) ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ–ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ–ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	100
1. Το Δίκαιο στο Βυζάντιο.....	101
2. Το Περιβάλλον στο Βυζάντιο	104
3. Μια προσπάθεια αποτίμησης.....	107
ΠΗΓΕΣ	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	112
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	120

Εικόνα 1: Μωσαϊκό δαπέδου από την Ιερουσαλήμ, 6ος αι.,
Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Πρόλογος

Η ιστορία χρειάζεται τον χρόνο και τον χώρο προκειμένου να γίνει αντιληπτή από τους ανθρώπους που ζουν μέσα σε αυτήν¹ και τη διαμορφώνουν.

Η ιστορική θεώρηση βασίζεται κατά παράδοση στη χρονολογία ως δομικό στοιχείο, είναι λοιπόν προσδιορισμένη στον χρόνο. Η ιστορία είναι ταυτισμένη έτσι με ημερομηνίες που την οριοθετούν και θεωρούμε ότι την περιγράφουν.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει και τη διάσταση του χώρου, στο πλαίσιο του οποίου εξελίχθηκαν τα πλούσια γεγονότα της υπερχλιετούς βυζαντινής ιστορίας. Να περιγράψει και να οριοθετήσει τον χώρο, στις ποικίλες του χρονικές διακυμάνσεις και αυξομειώσεις, όχι αυτόνομα από τα ιστορικο-πολιτικά δρώμενα, αλλά σε αλληλεπίδραση και αλληλοπροσδιορισμό μεταξύ της ιστορίας και της γεωγραφίας. Με κύριο δρων υποκείμενο φυσικά τον άνθρωπο, και με συναίσθηση των βασικών δυσκολιών, όπως είναι: το μεγάλο χρονικό εύρος, οι εδαφικές ανακατατάξεις, η πολυπολιτισμικότητα και η εξέλιξη των νοοτροπιών, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και κοινωνικές περιπέτειες της μακραίωνης αυτοκρατορίας.

¹ Koder (2005) 11.

Τρεις είναι οι βασικές μας στοχεύσεις:

1. Ο χώρος ως πλαίσιο-περιβάλλον της ανθρώπινης δραστηριότητας, ως προϋπόθεση αλλά και προϊόν της αλληλεπίδρασης του (Βυζαντινού) ανθρώπου και της φύσης.

2. Η αντανάκλαση της σχέσης αυτής στα νομικά κυρίως κείμενα του βυζαντινού κράτους, στην κανονιστική αλλά και την ιστορική-οικονομική και κοινωνική τους διάσταση.

3. Η διερεύνηση της σχέσης των Βυζαντινών με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της εποχής τους και από μη επίσημες διαδρομές, κείμενα, νοοτροπίες.

Το πρώτο, το φυσικό περιβάλλον δηλαδή, θα μας απασχολήσει από ιστορικο-πολιτική, αλλά και γεωγραφική διάσταση, καθώς και από την άποψη της αντανάκλασής του στις ιδέες και τις αντιλήψεις των Βυζαντινών.

Το ανθρωπογενές περιβάλλον προσεγγίστηκε στις δύο του βασικές πλευρές: α) το αστικό και β) το αγροτικό περιβάλλον. Στις πλευρές αυτές επιμείναμε αρκετά, έχοντας πάντα κατά νου ότι ο μεταξύ τους διαχωρισμός δεν ήταν πάντα ευδιάκριτος, αφού η αγροτοποίηση από τη μία, και, αν όχι η εξαφάνιση, τουλάχιστον η αλλαγή της φύσης και του χαρακτήρα των πόλεων, ειδικά από τον 7^ο αιώνα μ.Χ. και μετά, κυριάρχησαν και καθόρισαν τον βυζαντινό χώρο.

Τα μέσα που καταρχήν κρίθηκαν πρόσφορα ως πρωτογενείς πηγές ήταν τα νομικά κείμενα της εποχής, ως αποκρυστάλλωμα και κατευθυντήρια γραμμή της συμπεριφοράς των Βυζαντινών στις διάφορες εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν την κύρια πηγή πληροφοριών και στοιχείων για την έρευνά μας. Ωστόσο στην πορεία, κρίθηκε απαραίτητο ώστε η προσέγγιση να συμπληρωθεί και να διευρυνθεί και με άλλα κείμενα, που δεν είχαν τη σφραγίδα και την αναγνώριση της εκάστοτε εξουσίας. Κείμενα που προέρχονταν από άλλους χώρους, αυτούς της λόγιας ή της δημόδους παράδοσης, της ποίησης ή της αγιολογίας, και που για τούτο αποτυπώνουν αυθεντικότερα το πνεύμα και τα ήθη της εποχής.

Όσον αφορά τις δευτερογενείς πηγές, προστρέξαμε και σε όσα βοηθήματα, βιβλία, άρθρα, ανακοινώσεις συνεδρίων κ.λπ. θεωρήσαμε ότι μπορούν να φωτίσουν και άλλες πλευρές της εργασίας, με αναφορά σε πιο συγκεκριμένα θέματα, που αφορούσαν τόσο στο φυσικό όσο και στο ανθρωπογενές βυζαντινό περιβάλλον.

Για την προσέγγιση και την ανάπτυξη του θέματος τροχιοδεικτικό ρόλο έπαιξαν όλα όσα αποκομίσαμε κατά τη διάρκεια των μαθημάτων του μεταπτυχιακού: Στοιχεία, σκέψεις και προβληματισμοί που μας άνοιξαν νέα παράθυρα στη γνώση του

πολυσυζητημένου, πολυαμφισβητούμενου, άδικα υποτιμημένου ή εμπαθώς προβεβλημένου, Βυζαντίου. Για περαιτέρω άντληση πληροφοριών, στραφήκαμε και μέσα μας, σε αυτό που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως πρόσληψη του Βυζαντίου από τη σύγχρονη, βιωμένη ελληνική μας πραγματικότητα.

Το αν κατορθώσαμε να ανατρέψουμε στερεότυπα, να εμβαθύνουμε ψύχραιμα και να λειτουργήσουμε όσο το δυνατόν σφαιρικά και αντικειμενικά, ευελπιστούμε να αναδειχτεί στην πορεία.

A) ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΘΕΜΑ

1. Εννοιολογική προσέγγιση

α) Χώρος-Χρόνος-Τοπίο²

Ο χώρος είναι μια αφηρημένη έννοια, μια συμβατική συνθήκη που βιώνεται αυθόρμητα, και η αντίληψή του αφορά μια υποκειμενική πραγματικότητα που εξαρτάται από διάφορους παράγοντες. Ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να ορίσει, να κατονομάσει και να ερμηνεύσει το περιβάλλον στο οποίο «κατοικεί», ουσιαστικά αναλύει και περιγράφει την εμπειρία του χώρου, όχι τον χώρο καθεαυτό. Άρα η εμπειρία είναι το κλειδί με το οποίο εισάγεται στη συζήτηση η έννοια του βιωμένου χώρου. Ο άνθρωπος αποκτά υπόσταση μέσα στον χώρο που τον περιβάλλει. Γι' αυτό ασυνείδητα, μέσω του «κατοικείν», επιχειρεί να ορίσει τον εαυτό του μέσα στον κόσμο. Ο χώρος που μας εμπεριέχει είναι το θεμέλιο της ζωής και της δράσης μας, αν και ένα μέρος του λαμβάνει χώρα κάπου αλλού, στο υποσυνείδητο αλλά και την κοσμοαντίληψή μας³.

Οι ερμηνείες του χώρου λοιπόν σχετίζονται με τον τρόπο που τον βιώνουμε⁴. Το περιβάλλον, φυσικό ή κοινωνικό, δημιουργεί ένα πλαίσιο ζωής στο οποίο ενυπάρχει η προσωπική και η συλλογική ταυτότητα. Οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με αυτό, καθώς διαμορφώνεται η ζωή τους βάσει αυτού, και παράλληλα το διαμορφώνουν, βάσει των δραστηριοτήτων τους⁵. Έτσι ο άνθρωπος κατασκευάζει μέσα του, μέσω μιας ασυνείδητης ψυχολογικής διεργασίας, το νόημα του τόπου. Νόημα που θέλει κόπο και τρόπο να προσεγγιστεί, γιατί κατά τον Αριστοτέλη, «Δεινόν τε καὶ χαλεπὸν ληφθῆναι ὁ τόπος»⁶.

Το τοπίο⁷ είναι με τη σειρά του μια διευρυμένη έννοια, που αντικατοπτρίζει το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα της εκάστοτε εποχής. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, που πραγματοποιήθηκε στη Φλωρεντία το 2000, προσδιορίστηκε με απόλυτη σαφήνεια πως «Τοπίο ορίζεται ένα προσδιορισμένο τμήμα περιοχής, έτσι όπως την έχει αντιληφθεί ο πληθυσμός ο οποίος τη βιώνει και της

² Για τις έννοιες χώρου, τόπου και τοπίου ενδεικτικά: Χατζησάββα (2009), Παυλής (2012), Μαλάμη (2014), Κοπανάρη (2006) κ.ά.

³ Περντετζή (2013) 6-7.

⁴ Στο ίδιο, 13.

⁵ Στο ίδιο, 22.

⁶ Αριστοτέλης Μετά τα φυσικά (2009) 159 («δοκεῖ δὲ μέγα τι εἶναι καὶ χαλεπὸν ληφθῆναι ὁ τόπος διὰ τε τὸ παρεμφαίνεσθαι τὴν ὕλην καὶ τὴν μορφήν»).

⁷ Περντετζή (2013) 49.

οποίας ο χαρακτήρας αποτελεί ένα συνονθύλευμα πράξεων από φυσικούς και ανθρώπινους παράγοντες, καθώς και από τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις».

Το ζητούμενο είναι πώς να κατορθώσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε τα χωρικά αποτυπώματα, τον βιωμένο χώρο μιας εποχής, προσεγγίζοντας το «βλέμμα» των ανθρώπων της, χωρίς να προβάλλουμε σε αυτήν τις δικές μας αντιλήψεις.

Η συναίσθηση των ορίων και των κριτηρίων μας θα μας βοηθήσει να αποφύγουμε άκαιρες ταυτίσεις και συγκρίσεις, και να προσεγγίσουμε το βυζαντινό τοπίο, τη σχέση του Βυζαντινού με το περιβάλλον του, με βάση τα δικά του βιώματα, τις δικές του κοσμοαντιλήψεις, τα δικά του τεχνικά και πολιτισμικά «εργαλεία».

Με επιστημονική μέθοδο, αλλά σεβόμενοι και αφήνοντας χώρο και στο συναίσθημα, γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι το αντικείμενο μελέτης μας, παραφράζοντας τον Ελύτη, είναι ο άνθρωπος, αυτός ο άνθρωπος ο μικρός και ο μέγας. Ο άνθρωπος με τις αθλιότητες και το μεγαλείο του, με τις αντιφάσεις και τα όριά του, με τις αμέτρητες δυνατότητες αλλά και τα σκοτεινά του πάθη.

β) Το περιβάλλον

«Σε όλη τη διάρκεια της Ιστορίας, ο άνθρωπος έπρεπε να παλεύει με τη Φύση για να επιβιώσει. Σε αυτόν τον αιώνα, έχει αρχίσει να συνειδητοποιεί ότι για να επιβιώσει, πρέπει να την προστατέψει»⁸. «*Natura est deus in rebus*», δηλαδή: «Η φύση είναι ο Θεός στα πράγματα», είχε πει ο Giordano Bruno⁹. Για «*Deus sive Natura*», που σημαίνει «Θεός ή Φύση», έκανε λόγο ο Ολλανδός φιλόσοφος Μπαρούχ Σπινόζα¹⁰, εννοώντας ότι οι δύο αυτές λέξεις αποτελούν ταυτόσημες έννοιες.

Τι καλείται όμως περιβάλλον και πόσο δύσκολο είναι να το ορίσουμε;

Το περιβάλλον εμφανίζεται ως χώρος ζωής, χώρος διαβίωσης, ένα σύστημα σχέσεων, ένα πολυεπίπεδο πεδίο δράσης, δημιουργίας, παραγωγής, κατανάλωσης, πειραματισμού, μετατροπής, μάθησης, χώρος κοινωνικοποίησης, έκφραση της κουλτούρας, ερέθισμα για αντιδράσεις και συμπεριφορές, αγαθό προς εκμετάλλευση. Σύμφωνα με τον Νόμο 1650 του 1986, ο οποίος αποτελεί το βασικό πλαίσιο της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στη χώρα μας, ως περιβάλλον ορίζεται: «το σύνολο των

⁸ Ζακ-Υβ Κουστά, 1910-1997, Γάλλος ωκεανογράφος, διαθέσιμο στο <https://www.gnomikologikon.gr/authquotes.php?auth=1900>, πρόσβαση 9/7/2021

⁹ Ιταλός φιλόσοφος, μαθηματικός, ποιητής και αστρονόμος (1548- 1600 μ.Χ.). Δες σχετικά Φίικας (1998), 2.

¹⁰ Ολλανδός φιλόσοφος, εβραϊκής καταγωγής (1632-1677 μ.Χ.). έθεσε τα θεμέλια για τον Διαφωτισμό του 18ου αιώνα και τη σύγχρονη κριτική της Αγίας Γραφής, ένας από τους μεγάλους ορθολογιστές της φιλοσοφίας του 17ου αιώνα. Δες σχετικά Μπιτσάκης (2004),123.

φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες»¹¹.

Μιλώντας για φυσικό περιβάλλον (που προκύπτει από τον διαχωρισμό του από το ανθρωπογενές), εννοούμε αυτό που πιο απλά ονομάζουμε φύση ή το σύνολο των οικοσυστημάτων στα οποία ο άνθρωπος δεν έχει παρέμβει καθόλου ή έχει παρέμβει ελάχιστα. Φυσικό περιβάλλον είναι το σύνολο των αβιοτικών ή μη βιοτικών (έδαφος, ατμόσφαιρα, νερό, θρεπτικά συστατικά, θερμοκρασία κ.λπ.) και των βιοτικών παραγόντων (ζώα, φυτά, άνθρωπος, μικροοργανισμοί, μύκητες) που επηρεάζουν και καθορίζουν τη ζωή. Το φυσικό περιβάλλον είναι «αυτοσυντηρούμενο» και «αύταρκες», δηλαδή έχει την ικανότητα να διαθέτει τους δικούς του, αποκλειστικούς μηχανισμούς στήριξης και αποτελεσματικής διευθέτησης, μέσω ποικίλων βιολογικών και χημικών διεργασιών, όπως και διαδικασιών σταδιακής αναγέννησης.

Ο άνθρωπος, ως μέλος της οικόσφαιρας (ως περιγραφή των βιολογικών και φυσικών χαρακτηριστικών του πλανήτη), συμμετέχει στο περίπλοκο σύστημα των σχέσεων, οι οποίες διαμορφώνουν το περιβάλλον. Η ίδια η φύση αποτελεί βασικό παράγοντα πολιτισμικής ανάπτυξης αφού η επάρκεια των φυσικών πόρων και ο φυσικός πλούτος προσδιορίζουν την οικονομική ανάπτυξη κι ευημερία μιας χώρας και συνεπώς το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της.

Ωστόσο σήμερα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το μέγεθος που επιφέρουν οι επιπτώσεις της σύγχρονης ανθρώπινης δραστηριότητας στο περιβάλλον. Αυτές έρχονται να καλύψουν σχετικές νομικές διατάξεις για την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος που έχουν επιβεβλημένο και υποχρεωτικό χαρακτήρα.

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης θεωρείται ως ο θεμέλιος λίθος του σύγχρονου Διεθνούς Περιβαλλοντικού Δικαίου¹². Πολύ σημαντική είναι η αρχή 1 της διακήρυξης, σύμφωνα με την οποία «ο άνθρωπος έχει το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, στην ισότητα και στις επαρκείς συνθήκες ζωής σε ένα περιβάλλον τέτοιας ποιότητας που θα του επιτρέψει να ζει με αξιοπρέπεια και ευημερία»¹³. Η βασική έννοια που διαποτίζει τη Διακήρυξη του Ρίο είναι η «αειφόρος ανάπτυξη»¹⁴.

Η ιστορία του ανθρώπου και η ιστορία της φύσης είναι αλληλένδετες. Το

¹¹ Βλάχος (2018).

¹² Στο ίδιο.

¹³ Στο ίδιο.

¹⁴ Στο ίδιο.

μέλλον της φύσης συνδέεται με το μέλλον του ανθρώπου και τον βαθμό υπευθυνότητας που εκείνος θα επιδείξει απέναντι σε αυτή. Ο διαλογισμός για τη φύση και τη σχέση του ανθρώπου μαζί της συνδέεται με μία σωρεία ηθικών και πολιτικών προβλημάτων.

Ακόμη και η πανδημία του Covid-19, που οι τραγικές επιπτώσεις της μας ταλαιπωρούν εδώ και ένα χρόνο, φαίνεται να σχετίζεται άμεσα και να αποτελεί συνέπεια αυτής της κερδοσκοπικής και περιβαλλοντοκτόνου δραστηριότητας του σύγχρονου ανθρώπου. Η ενασχόληση με «το πρόβλημα του περιβάλλοντος και της φύσης» δείχνει ότι δεν είναι τίποτα αυτονόητο στη σχέση μας με τη φύση. Είναι πια αναπόφευκτη η επανεξέταση της σχέσης μας με αυτή, και η αναθεώρηση όλων σχεδόν των πλευρών της συμπεριφοράς και του πολιτισμού μας.

Τι συνέβαινε όμως αρκετές εκατονταετίες πίσω, στα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας; Είχε η έννοια της προστασίας του περιβάλλοντος τις ίδιες διαστάσεις σε όλη την υπερχιλιετή διάρκειά της;

2. Ιστορικό πλαίσιο

Αρχικά είναι χρήσιμο να θυμηθούμε δύο παρατηρήσεις του C. Mango¹⁵:

α) Δεν χρειάζεται πλέον να προσεγγίζουμε απολογητικά το Βυζάντιο, αλλά να δούμε αυτόν τον σημαντικό πολιτισμό όσο πιο αντικειμενικά μπορούμε, και

β) η βυζαντινή αυτοκρατορία την εποχή της ακμής της ήταν μια απέραντη, πολυποίκιλη και πολυεθνική οντότητα, που είναι λάθος να αντιμετωπίζεται μόνο από την πλευρά της Κωνσταντινούπολης ή έστω της Θεσσαλονίκης.

Η αρχή και το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας είθισται να ορίζονται από δύο «συμβάντα»: την ίδρυση της Νέας Ρώμης από τον Μέγα Κωνσταντίνο το 324 μ.Χ. και την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453 μ.Χ. Οι βαθιές μεταβολές που τη διαμόρφωσαν, μας οδηγούν στην υποδιαίρεσή της σε τρεις τουλάχιστον περιόδους:

α) την *Πρώιμη*, μέχρι τα μέσα περίπου του 7ου αι., όπου παρατηρείται η άνοδος του Ισλάμ και η οριστική εγκατάσταση των Αράβων στις ανατολικές και νότιες περιοχές της Μεσογείου,

β) τη *Μέση*, μέχρι την κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τους Σελτζούκους τη δεκαετία του 1070 ή μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και

γ) την *Υστερη*, μέχρι το 1453 μ.Χ.

¹⁵ Mango (2017) 8.

Ασχέτως από το ποια από τις τρεις περιόδους θεωρείται η σημαντικότερη, το ρήγμα του 7ου αι. ήταν τεράστιο: η περσική εισβολή, η αραβική εξάπλωση και οι ήττες που οδήγησαν στην απώλεια σημαντικών εδαφών (στη Συρία, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο και τη Βόρεια Αφρική) περιόρισαν το Βυζάντιο στο μισό του αρχικού του μεγέθους. Οι αλλαγές που συνόδεψαν αυτές τις εξελίξεις επέφεραν το τέλος του αστικού πολιτισμού της Αρχαιότητας και το ξεκίνημα μιας εντελώς νέας, «μεσαιωνικής»¹⁶ πλέον, περιόδου¹⁷.

Η Μέση περίοδος είδε να αντιμάχονται τρεις δυνάμεις, το ευρωστότερο στρατιωτικά, αλλά κυρίως οικονομικά, Ισλάμ, το Βυζάντιο και η Δυτική Ευρώπη. Το βυζαντινό κράτος, αποκομμένο από τις σημαντικότερες οδούς του διεθνούς εμπορίου, ανάκτησε ένα μέρος από τα χαμένα εδάφη και, στρεφόμενο τώρα προς τη Δύση αλλά και τα Βαλκάνια, άπλωσε την επιρροή του μέχρι τη Μοραβία και τη Βαλτική¹⁸.

Η Ύστερη περίοδος βρίσκει σε διάλυση τον βυζαντινό και τον αραβικό κόσμο και σε άνοδο τη Δυτική Ευρώπη. Βασικές εξελίξεις που την καθορίζουν είναι η κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της Μικράς Ασίας από τους Σελτζούκους Τούρκους και, μετά από παραχώρηση μεγάλων εμπορικών προνομίων από τους Κομνηνούς, η κυριαρχία των ιταλικών δυνάμεων στο θαλάσσιο εμπόριο. Μετά και τη λατινική κατάκτηση του 1204, τα περισσότερα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μοιράστηκαν μεταξύ των Σταυροφόρων. Ο διαμελισμός της πρώην κραταιάς αυτοκρατορίας ολοκληρώθηκε με τη δημιουργία ανεξάρτητων κρατών, όπως ήταν η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, το Δεσποτάτο της Ηπείρου, και η Αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία και ανακατέλαβε τελικά την Κωνσταντινούπολη το 1261, ανακηρύσσοντας την αποκατάσταση της Αυτοκρατορίας¹⁹. Ωστόσο, η αποκατασταθείσα Αυτοκρατορία δεν κατόρθωσε ποτέ να ανακτήσει την παλαιότερη εδαφική ή οικονομική της ισχύ και τελικά υπέκυψε στο ανερχόμενο Οθωμανικό

¹⁶ Ο όρος «μεσαιώνας» χρησιμοποιείται εδώ καθαρά με τα οικονομικά του χαρακτηριστικά, και τη βυζαντινή τους ιδιαιτερότητα, χρονικά και καθόλου αξιολογικά τοποθετημένη. Η Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, στο έργο της *Προβλήματα ιστορίας βυζαντινά, μεταβυζαντινά*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, τονίζει στη σελίδα 287: «για την ιστορία δεν υπάρχουν “καλύτερες” και “χειρότερες” εποχές, αλλά ιστορικές στιγμές, όπου γεγονότα εκκρηκτικά (τα “συμβάντα” του Αλαίν Μπαντιού), επισημαίνουν την κρίση ενός τρόπου παραγωγής και αναγγέλλουν τη γέννηση καινούριων δομών». Ενώ ο Αλεξάντρ Καζντάν (2009) γράφει στη σελίδα 28: «θα ήταν παραπλανητική υπεραπλούστευση να καταδικάσει κανείς τον 7ο και 8ο αιώνα ως “σκοτεινούς αιώνες”, στους οποίους κυριαρχεί η παρακμή και η κατάρρευση».

¹⁷ Mango (2017) 17.

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ Στο ίδιο, 17-18.

Σουλτανάτο στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 1453²⁰.

Η επιγραμματική αυτή περιγραφή μας δείχνει ξεκάθαρα ότι το θέμα μας, πέρα από το μεγάλο χρονικό του εύρος, εξελίσσεται σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο γεωγραφικό περιβάλλον. Κι αυτό καθορίζει και τους περιορισμούς της οποιασδήποτε προσέγγισης. Οι κοινωνικές εξελίξεις πάλι, που κι αυτές χαρακτηρίζονταν από εξαιρετική ποικιλομορφία, έχουν τη σημασία τους για την κατανόηση των νομικών κειμένων, που δεν μπορούν από μόνα τους να μας δώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα.

Το κυριότερο χαρακτηριστικό της βυζαντινής πόλης ήταν ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους και η τεράστια δύναμη της κεντρικής κυβέρνησης, μέχρι τη σταδιακή της διάλυση γύρω στον 11ο αιώνα. Έννοιες-κλειδιά για την κατανόησή της αποτελούν επιπλέον η θέση της στην παραγωγή, ο ρόλος που παίζει στο συνολικό κοινωνικο-οικονομικό σύνολο, η σχέση της με την ύπαιθρο²¹, και ο ρόλος της Εκκλησίας.

Η τοπική αυτοδιοίκηση και τα βουλευτήρια των πόλεων (*βουλαί, curiae*) θα παίξουν σημαντικό ρόλο μέχρι τον 6ο αιώνα²², οπότε και θα εξαφανιστούν²³. Το κενό αυτό θα έρθει να καλύψει βασικά η Εκκλησία, που από την πρώιμη περίοδο θα συσσωρεύσει σημαντικό μερίδιο του πλούτου και θα αποτελέσει μια δεύτερη αρχή δίπλα στην αυτοκρατορική, αλλά κι ένα είδος Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας²⁴.

Η γεωργία, η κυριότερη πηγή παραγωγής πλούτου και εξασφάλισης φορολογίας για τις ανάγκες του κράτους, απαιτεί ιδιαίτερη και εμπειριστατωμένη προσέγγιση. Οι αυτόνομες αγροτικές κοινότητες, οι νέες μορφές καλλιέργειας και αγροτικών σχέσεων, οι δούλοι και, τόσο οι ελεύθεροι όσο και οι εξαρτημένοι αγρότες²⁵ (*coloni* και αργότερα *πάροικοι*), αλλά και η ίδια η δομή των σχέσεων στην ύπαιθρο, παραμένουν στο επίκεντρο μιας μεγάλης συζήτησης.

Εξίσου σημαντικός είναι και ο ρόλος του εμπορίου και της ανερχόμενης αστικής ή προ-αστικής τάξης²⁶, που θα καθορίσουν σταδιακά τον ρόλο και τη

²⁰ Wikipedia, Αλωση της Κων/λης 1204

²¹ Σαρηγιάννης (2018) 24.

²² Σβορώνος (2009) 19.

²³ Η Κοντογιαννοπούλου (2015) 22, έχει διαφορετική άποψη. Θεωρεί ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ολοκληρώθηκε η μετάβαση από τα βουλευτήρια στα άτυπα συμβούλια των επαρχιακών πόλεων, που συχνά αποδίδονται με τους όρους *πόλις* και *πολιτεία*. Μετάβαση που συμβάδισε με την εφαρμογή της θεματικής οργάνωσης (σ.27) στις βυζαντινές επαρχίες. Αντίστοιχη αντίληψη έχει και ο Παπανικολάου (1995), που εντοπίζει τις ρίζες των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων της υπαίθρου και της πόλης κατά την οθωμανική αυτοκρατορία, ακριβώς στις βυζαντινές κοινότητες χωριού.

²⁴ Mango (2017) 49.

²⁵ Σβορώνος (2009) 37-39.

²⁶ Σαρηγιάννης (2018) 44.

λειτουργία των βυζαντινών πόλεων από τον 11ο αιώνα και μετά.

3. Πηγές

Με δεδομένη τη μη ενιαία ανά χρονικές περιόδους γεωγραφική διάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και την πολιτισμική της πολυσυνθετότητα, θα πρέπει να γίνει αναφορά στις βασικότερες νομικές πηγές, που ήταν προϊόντα και σηματοδότες σημαντικών ιστορικών περιόδων – τομών στην ιστορία του Βυζαντίου και οι οποίες θα μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε ένα τόσο ευρύ θέμα.

Το Δίκαιο γενικά έχει ιστορικό χαρακτήρα, με κανόνες που μεταβάλλονται στον χρόνο και αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία. Το Δίκαιο παρακολουθεί τις κοινωνικές μεταβολές και τις αποκρυσταλώνει. Αλλά και επηρεάζει τη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ως ρυθμιστής και παραγωγός του νέου.

Το Βυζάντιο παρέλαβε το ρωμαϊκό δίκαιο, προσαρμόζοντάς το στην ελληνική παράδοση και στο χριστιανικό περιβάλλον της εποχής του. Οι αρχές του περί ισονομίας, δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας, παραπέμπουν σαφώς αφενός μεν στην κλασσική Ελλάδα, αφετέρου δε στη χριστιανική πίστη.

Το σημαντικότερο νομοθετικό έργο στη βυζαντινή ιστορία ανήκει στον Ιουστινιανό (527-565 μ.Χ.), ο οποίος κωδικοποίησε το ως τότε υπάρχον ρωμαϊκό δίκαιο. Σημαντική νομοθετική δραστηριότητα μετά τον Ιουστινιανό αναπτύσσεται στην εποχή της δυναστείας των Ισαύρων, από τον αυτοκράτορα Λέοντα τον Γ' (717-741), και στη συνέχεια, την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας, κυρίως με τους αυτοκράτορες Βασίλειο Α' και Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δεν παρατηρείται σημαντική νομοθετική δραστηριότητα, αν και η παραγωγή επιστημονικών έργων και νομικών συλλογών δεν σταματά. Η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου (14ος αι.) για παράδειγμα, δεν ήταν συγγραφή νέων νόμων, αλλά μια συστηματική προσπάθεια συλλογής και ταξινόμησης της ύλης του βυζαντινού αστικού δικαίου²⁷.

Πρέπει να τονίσουμε ότι, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει τώρα, οι μεταβολές στην οικοδομική νομοθεσία κατά τους βυζαντινούς χρόνους ήταν ελάχιστες. Η πολεοδομική διάταξη του Ζήνωνα (τέλη 5ου αι. μ.Χ.)²⁸ λόγου χάρη, διατηρήθηκε ουσιαστικά

²⁷ Χριστάκου (2019) 16.

²⁸ Αβέβαιος ο χρόνος της έκδοσής της (από τον Φεβρουάριο 474 ως τα μέσα του 479 μ.Χ.), η διάταξη «Περὶ καινοτομιῶν» απευθύνεται στον έπαρχο της Κωνσταντινούπολης Αδαμάντιο, ρυθμίζει τη δόμηση

δεκατέσσερις αιώνες, για να καταργηθεί από τον Άρειο Πάγο μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα. Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να πούμε και για τη συλλογή «νόμων» του αρχιτέκτονα Ιουλιανού από την Ασκάλωνα της Παλαιστίνης (μέσα 6ου αι.)²⁹. Τα παραπάνω νομικά κείμενα για αρκετούς αιώνες συνυπήρχαν στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου.

Οι κανονισμοί συνέχισαν να ισχύουν στους μεταβυζαντινούς και οθωμανικούς χρόνους, και αποτελούν ένα σημείο αναφοράς για την οργάνωση και ανάπτυξη των «ανώνυμων οικισμών» του ελλαδικού χώρου³⁰, ενώ αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν μεταγενέστεροι οικοδομικοί κανονισμοί, που επιβλήθηκαν στα πρώτα χρόνια ζωής του νεοελληνικού κράτους.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας όμως δεν είναι μόνο η νομική προσέγγιση των κειμένων αυτών. Αντιθέτως, τα νομικά πονήματα της εποχής και των υποπεριόδων της αποτελούν σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών και στοιχείων για το θέμα που πραγματευόμαστε, αυτό της διερεύνησης του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στο Βυζάντιο, και ως τέτοια επιχειρούμε να τα προσεγγίσουμε.

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας, θα παρουσιάσουμε επιγραμματικά τις κυριότερες πηγές που αποτέλεσαν υλικό της παρούσας εργασίας, ώστε να αποτυπωθεί καλύτερα από τη μία η ιστορική τους διάσταση, και από την άλλη, το γενικότερο περιεχόμενό τους.

α) *Γεωπονικά*, μία συλλογή από 20 βιβλία που περιέχουν ερανίσματα από παλαιότερα έργα³¹. Συντάχθηκαν με εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου τον 10ο αι. μ.Χ. Η συλλογή φέρει ως όνομα του συντάκτη της το «Κασσιανός Βάσσος ο σχολαστικός». Αλλά ο συγγραφέας αυτός έζησε τον 6ο αιώνα μ.Χ., είναι δηλαδή 4 αιώνες προγενέστερος, και το δικό του σχετικό έργο ήταν επίσης εράνισμα από ακόμα παλαιότερα έργα.

Τα *Γεωπονικά* πραγματεύονται θέματα σχετικά με τη γενική καλλιέργεια της γης, τα οπωροφόρα δέντρα, τις ελιές, τις συκιές, την αμπελοκαλλιέργεια κ.λπ., και

ιδιωτικών κτισμάτων, μεριμνώντας μεταξύ άλλων και για την προστασία της θέας στη θάλασσα, και από το 531 μ.Χ. ίσχυσε ως νόμος σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας (Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 13-14).

²⁹ Τα *Επαρχικά* του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη («ἐκ τῶν νόμων ἤτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ») ήταν συλλογή οικοδομικών διατάξεων που μάλλον συντέθηκε στα μέσα του 6ου μ.Χ. αι. στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και που περιλαμβάνει παλαιότερες εθιμικές και επίσημες διατάξεις δικαίου και περιλαμβάνεται ως επίμετρο στο *Επαρχικό Βιβλίο* του Λέοντα ΣΤ΄ Σοφού (10^{ου} αι.).

³⁰ Για την Ανώνυμη Αρχιτεκτονική γενικά, βλ. Rapoport (1976).

³¹ Βάσσου (1704).

συμπυκνώνουν την πείρα αρχαίων συγγραφέων πάνω σε ποικίλα αγροτικά ζητήματα. Αποτελούν δε ένα πολύτιμο έργο – κληρονομιά για τους κατεξοχήν αγροτικούς λαούς.

β) *Εκλογή των Νόμων*³²

Συντάχθηκε την εποχή του Λέοντα Γ΄ Ισαύρου, και του γιού του Κωνσταντίνου Ε΄ (740 μ.Χ.). Γράφτηκε στα ελληνικά, περιέλαβε διατάξεις από το εθιμικό δίκαιο της Ανατολής και από κείμενα Ελλήνων νομικών, προσαρμοσμένα στις χριστιανικές αντιλήψεις. Επειδή δεν περιλαμβάνει διατάξεις που αφορούν τη δόμηση, κάνουμε αναφορά μόνο στα εδάφια 40-41 του τίτλου 17 («*Ποινάλιος τῶν ἐγκληματικῶν κεφαλαίων*»), που μιλά για τις ευθύνες και προβλεπόμενες ποινές για τους εμπρηστές της πόλης και της υπαίθρου³³.

γ) *Γεωργικός Νόμος*³⁴

Νομικό εγχειρίδιο των Ισαύρων, πιθανόν για ιδιωτική χρήση, που γράφτηκε τέλη 7ου-αρχές 8ου αιώνα. Ρυθμίζει την αγροτική οικονομία και τις σχέσεις ανάμεσα σε γεωργούς και κτηνοτρόφους. Περιέχει νέες έννοιες, όπως αυτή του ελεύθερου καλλιεργητή ή το δικαίωμα οριζόντιας ιδιοκτησίας³⁵. Σε ένα κεφάλαιο ορίζονται ποινές για τις περιπτώσεις φόνου ή κακοποίησης οικόσιτων ζώων, κοπής δένδρων κ.ά. Επίσης αναφέρεται στην προσωπική ιδιοκτησία των αγροτών, στην κοινή ιδιοκτησία, στην κατάργηση της καταναγκαστικής εργασίας και στην καθιέρωση της ελευθερίας της μετακινήσεως.

Ο Diehl στο έργο του *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*³⁶ υποστηρίζει ότι ο *Γεωργικός Νόμος* είχε σκοπό να συγκρατήσει την ανησυχητική ανάπτυξη των μεγάλων ιδιοκτησιών, την εξαφάνιση των ελεύθερων μικροϊδιοκτητών και να εξασφαλίσει στους αγρότες καλύτερες συνθήκες ζωής³⁷.

δ) *Επαρχικόν Βιβλίον* του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912 μ.Χ.)³⁸

Περιλαμβάνει διατάξεις των επάρχων της Κωνσταντινούπολης οι οποίες αφορούν στην άσκηση διάφορων επαγγελματικών δραστηριοτήτων που διεξάγονταν εντός αυτής³⁹.

³² *Ecloga Leonis et Constantini* (1852).

³³ Τουρπτόγλου (1998) 19-20.

³⁴ Αρμενόπουλος (1744) και Αρμενόπουλος (1835).

³⁵ Η καινοτομία αμφισβητείται από ορισμένους μελετητές, π.χ. Kopstein, H., Udalcova Z, Lemerle P. βλ. Karagiannopoulos (1994).

³⁶ Diehl (1919).

³⁷ Πάσχος (2011).

³⁸ Κόλιας, Χρόνη (2010).

³⁹ Σύμφωνα με το *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου [Bury, (1911)], ο Έπαρχος της Πόλεως, τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αι. μ.Χ., κατείχε τη 18η θέση μεταξύ των αξιωματούχων του βυζαντινού κράτους, αλλά

Το βιβλίο περιέχει πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις συντεχνίες της εποχής, τον περιορισμό του αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των μελών τους και τον τρόπο προστασίας των καταναλωτών. Είναι ενδεικτικό για τον βαθμό ελέγχου του κράτους, με πολλά στοιχεία για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων στον αστικό χώρο της Βασιλεύουσας. Το *Επαρχικόν Βιβλίον* δεν γνωρίζουμε αν εφαρμόστηκε και σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας.

ε) *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικών – Synopsis Basilicorum*⁴⁰

Με την αρχή της Μακεδονικής δυναστείας σημειώνεται αναγέννηση της νομοθετικής δραστηριότητας. Οι αυτοκράτορες Βασίλειος Α΄ (867-886) και Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (886-912), αποτελούν τους κύριους εκφραστές αυτής της αναγέννησης με την έκδοση τριών κωδικοποιητικών έργων: του *Πρόχειρου Νόμου*, της *Εισαγωγής /Επαναγωγής* και των *Βασιλικών*⁴¹.

Η *Σύνοψις Μείζων*⁴² (που χρησιμοποιούμε στην παρούσα εργασία) εκδόθηκε τον 10ο αιώνα μ.Χ., συμπεριελάμβανε τις κυριότερες διατάξεις των *Βασιλικών* χωρίς σχόλια, ταξινομημένες κατ' αλφαβητική σειρά και περιείχε ακριβείς παραπομπές στο πρωτότυπο, ώστε να αποτελεί ένα εύχρηστο και διαδεδομένο εργαλείο για τους νομικούς της εποχής.

στ) Η *Σύνοψις των Νόμων*, του Μιχαήλ Ψελλού⁴³

Είναι μια σύνοψη της νομοθεσίας του Ιουστινιανού και των *Βασιλικών* σε 1.410 ιαμβικούς στίχους. Γράφτηκε με εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067), ως διδακτικό εγχειρίδιο για τον γιο του. Λόγω της έμμετρης μορφής της αλλά και του συγγραφέα της, που ήταν σημαντικός νομικός, φιλόσοφος και ανώτατος διοικητικός υπάλληλος της Αυλής, έγινε αρκετά γνωστή στην εποχή της.

στην ιεραρχία της πρωτεύουσας ακολουθούσε τον αυτοκράτορα στη 2η θέση, είχε έδρα το Πραιτώριο κοντά στο Φόρο του Κωνσταντίνου και είχε διοικητικές, οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες.

⁴⁰ Synopsis Basilicorum (1869).

⁴¹ *Εξηκοντάβιβλος- Βασιλικά*: Η τελευταία επίσημη κωδικοποίηση ολόκληρου του ρωμαϊκού δικαίου, που συντάχθηκε στα τέλη του 9^{ου}-αρχές του 10^{ου} αι. και ίσχυσε σε όλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Περιλαμβάνει διατάξεις του Ιουστινιανείου κώδικα (C.J.C.), όχι απευθείας από το λατινικό κείμενο, αλλά μέσα από τις παραφράσεις του. Η κωδικοποιητική εργασία, γνωστή ως *Εξηκοντάβιβλος*, αναθεωρήθηκε αργότερα λόγω της μεγάλης της έκτασης, μάλλον την εποχή του Κωνσταντίνου Η΄ (1025-1028), και πήρε τον τίτλο *Βασιλικά*.

⁴² Η επιτομή της κωδικοποίησης της *Εξηκονταβίβλου-Βασιλικών*, που περιλαμβάνει ορισμένες *Νεαρές* διατάξεις του Ρωμανού Α΄, του Κωνσταντίνου Ε΄ και του Νικηφόρου Φωκά, μαζί με στοιχεία και παραπομπές σε χωρία των *Βασιλικών* (Τουρπτσόγλου (1998), σελ. 24-25)

⁴³ Westerink Ψελλός Μ. (1992).

ζ) *Υπομνηματισμοί και Σημειώσεις Γνωμικαί*, Θεοδώρου Μετοχίτη⁴⁴

Από τα σημαντικότερα συγγράμματα του Θεοδώρου Μετοχίτη (1269/70-1332), σημαντικού αξιωματούχου (υπήρξε *μεσάζων, λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν, λογοθέτης τῶν οἰκιακῶν, λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, μέγας λογοθέτης*) και ιδρυτή-κτήτορα της Μονής της Χώρας (σημερινό Kariye Tzami).

Στο έργο αυτό, όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται θέματα ιστορικά και φιλοσοφικά, υπάρχουν τέσσερα κεφάλαια αφιερωμένα στην απόλαυση της φύσης, με έμφαση και στην επίδραση που έχει η φύση στο θυμικό των ανθρώπων⁴⁵.

η) *Εξάβιβλος*, Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (με τα *Επαρχικά* του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη)⁴⁶

Πρόκειται για ιδιωτικό συλλεκτικό έργο που θα αποκτήσει εκ των πραγμάτων νομική ισχύ. Συντάσσεται στη Θεσσαλονίκη, δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, «εστία νομικών σπουδών»⁴⁷ και επίκεντρο πνευματικών και κοινωνικών ζυμώσεων τον 14^ο αιώνα, από τον «νομοφύλακα και καθολικό κριτή» Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο, που μαζί με τον Ματθαίο Βλάσταρη⁴⁸, είναι οι δύο τελευταίοι εκπρόσωποι της βυζαντινής επιστήμης του δικαίου.

Οι πηγές στις οποίες βασίστηκε είναι ιδιαίτερα πλούσιες⁴⁹, το δε υλικό της κατατάχθηκε συστηματικά σε έξι βιβλία, πέντε από τα οποία αφορούν το αστικό δίκαιο, ουσιαστικό και δικονομικό, ενώ στο έκτο περιέχεται το ποινικό, αποτελώντας έτσι έναν πρόδρομο για τη σημερινή πενταμερή διαίρεση του Αστικού Δικαίου.

Η συλλογή νόμων του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη εντάσσεται στον 4^ο τίτλο του Βιβλίου Β', «Περὶ καινοτομιῶν».

Το *Πρόχειρον Νόμων* ή *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου κυκλοφορεί σε πρώτη χειρόγραφη έκδοση το 1345 μ.Χ. σε λόγια βυζαντινή γλώσσα, ενώ τον δέκατο πέμπτο αιώνα διατυπώνεται σε δημώδη ελληνική. Κυρίαρχη θέση στη νομοθεσία αποκτά το 1744, με την έντυπη μετάφραση του Σπανού⁵⁰. Σε όλη την τουρκοκρατία θεωρούνταν η κύρια πηγή βυζαντινού αστικού δικαίου, που για τον λαό

⁴⁴ Μετοχίτης (1821).

⁴⁵ Το κεφ. 42 με την επικεφαλίδα «ὅτι σφόδρα ἡδὺν τοῖς ἀνθρώποις ἐποπτεία τῆς φύσεως», το κεφ. 43, «ὅτι ἡδιστον ἢ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κατ'οὐρανὸν ἐποπτεία» και τα κεφ. 44 και 45 αφιερωμένα στο υγρό στοιχείο «ὅτι ἡδιστον θέαμα ἢ θάλασσα».

⁴⁶ Πιτσάκης (1971).

⁴⁷ Στο ίδιο, ἰβ.

⁴⁸ Συγγραφέας του πονήματος *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον* (1335 μ.Χ.).

⁴⁹ Με περιληπτική κωδικοποίηση της *Εξηκονταβιβλου* και των *Βασιλικῶν*, και εμπλουτισμένη με μεταγενέστερους Κώδικες και αυτοκρατορικές *Νεαρές*.

⁵⁰ Πιτσάκης (1971) ογ.

ήταν ταυτόσημο με τους νόμους των Βυζαντινών αυτοκρατόρων.

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η Αντιβασιλεία υιοθετεί το Ψήφισμα της 15ης Δεκεμβρίου 1828 (του Καποδίστρια)⁵¹ λίγα χρόνια αργότερα, με το Διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835, που ορίζει ότι «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου, θέλουν ισχύει, μέχρις ου δημοσιευθεί ο πολιτικός κώδιξ, του οποίου την σύνταξιν διατάξαμεν ήδη»⁵². Η *Εξάβιβλος* έτσι παραμένει σε ισχύ μέχρι το 1945 και την επίσημη εισαγωγή του Αστικού Κώδικα.

⁵¹ Τα «δικαστήρια ακολουθούν τους νόμους των αυτοκρατόρων, περιεχομένους εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου» [Γεωργιάδης (2010) 2].

⁵² Γεωργιάδης (2010) 3.

Β) ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Εικόνα 2:
Ο Καλός Ποιμένας, ψηφιδωτό 5ος αι. Ραβέννα, Μουσολείο Gala Placidia.

Το «περιβαλλοντικό έμφραγμα» του πλανήτη Γη έχει διαγνωστεί από καιρό. Λύσεις έχουν προταθεί και διαφημιστεί εδώ και δεκαετίες σε διεθνείς συνδιασκέψεις και Πρωτόκολλα. Ωστόσο έχει μείνει στα χαρτιά η εφαρμογή τους.

Η αποδασοποίηση δεν ανακόπτεται, τα τροπικά δάση είναι υπό εξαφάνιση. Τα συμφέροντα των εταιριών βιοτεχνολογίας εμποδίζουν τις συμφωνίες για τη βιοποικιλότητα, με αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζεται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς το πλήθος των υπό εξαφάνιση ειδών. Η καταστροφή του στρώματος όζοντος, ζωτικού για το μέλλον της βιόσφαιρας, δεν έχει ανακοπεί. Το πρόβλημα με τα ραδιενεργά απόβλητα υποθηκεύει το έδαφος και τις θάλασσες του πλανήτη. Υγρότοποι και κοραλλιογενείς ύφαλοι εξαφανίζονται. Παρατεταμένες ξηρασίες, ερημοποίηση και αποστράγγιση του υδροφόρου ορίζοντα εντείνουν ανησυχητικά το πρόβλημα της διαχείρισης των υδάτινων πόρων. Παράκτιες περιοχές, ποτάμια και λίμνες δηλητηριάζονται από τοξικά απόβλητα, ο αέρας μολύνεται, οι ακτινοβολίες επιτείνουν την κατάσταση.

Η άναρχη, τεράστιων διαστάσεων αστικοποίηση και τσιμεντοποίηση επηρεάζουν πολλαπλά τη ζωή των ανθρώπων. Η ανεξέλεγκτη και επικίνδυνη βιομηχανοποίηση της διατροφικής αλυσίδας απειλεί τη ζωή μας και τη ζωή των

παιδιών μας. Καινούριες ασθένειες εμφανίζονται στο προσκήνιο, ως αποτέλεσμα πλέον της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Αφήνοντας κατά μέρος μια πολιτική ανάλυση αυτών των φαινομένων, εδώ μας ενδιαφέρει το θέμα της αντιμετώπισης του περιβάλλοντος από το βυζαντινό κράτος αλλά και τους Βυζαντινούς. Και συνακόλουθα, διερευνάται η σχέση περιβάλλοντος και επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου, καθώς και ο βαθμός στον οποίο θρησκευτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις επέδρασαν και καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο η βυζαντινή κοινωνία χειρίστηκε τους φυσικούς πόρους αλλά και τα φυσικά φαινόμενα.

1. Δίκαιο και περιβάλλον

Για να γίνει κατανοητό το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησαν οι περιβαλλοντικές διατάξεις που καθόριζαν τη σχέση των Βυζαντινών με το περιβάλλον, είναι χρήσιμο να δούμε κάποιες από τις γενικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η σχετική νομοθεσία⁵³.

Αυτές αφορούν:

ι) Τις **κατηγορίες δικαίου** που καθόριζαν τα δικαιώματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων, με διάφορα κριτήρια:

Στην ελληνική φιλοσοφική αντίληψη, για παράδειγμα, το δίκαιο χωριζόταν σε «φυσικό» ή κοινό, και σε «νομικό», δηλαδή ανθρώπινο κατασκεύασμα.

Το ρωμαϊκό δίκαιο, διαχωρίζοντας το άτομο από το κοινωνικό σύνολο, περιελάμβανε α) το δημόσιο δίκαιο (*ius publicum*), που ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων ως μελών της πολιτείας, με στόχο το κοινό συμφέρον των πολιτών, και β) το ιδιωτικό δίκαιο (*ius privatum*), που αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, αντιμετωπίζοντάς τους ως άτομα και όχι ως πολίτες⁵⁴.

Η *Synopsis Basilicorum* περιγράφει πιο απλουστευμένα και παραστατικά τους διαχωρισμούς αυτούς στο Κεφ.Δ'-XXXII «Περὶ δικαιοσύνης»⁵⁵, εισάγοντας και τον σεβασμό στο εθιμικό δίκαιο (*ἔθος τῶν πατέρων*).

⁵³ Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 31.

⁵⁴ Στο ίδιο, 32-33.

⁵⁵ *Synopsis Basilicorum* (1869) 250: «Δίκαιον λέγεται καὶ τὸ αἰεὶ καλὸν καὶ δίκαιον, ὡς τὸ φυσικὸν νόμιμον, λέγεται καὶ δίκαιον καὶ τὸ πᾶσι τοῖς ἐν πόλει ἢ τοῖς πλείοσι χρήσιμον ὄν, ὡς τὸ δίκαιον πολιτικὸν, λέγεται δίκαιον καὶ ἡ τοῦ ἄρχοντος ψῆφος, κἄν παράνομος εἴη. καὶ ὁ τόπος, ἐν ᾧ δικαιοδοτεῖ, σωζομένης τῆς μεγαλειότητος τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ ἔθους τῶν πατέρων».

ii) Τη **διαίρεση των προσώπων**, ανάλογα με τη θέση που καταλάμβαναν στην κοινωνία της εποχής.

Στο ρωμαϊκό δίκαιο υποκείμενα του νόμου είναι ο άνθρωπος (φυσικό πρόσωπο) και σύνολα ανθρώπων (νομικά πρόσωπα). Αλλά για να θεωρείται ένας άνθρωπος φυσικό πρόσωπο, πρέπει να είναι ελεύθερος και Ρωμαίος πολίτης, ενώ έχει σημασία και η θέση του μέσα στην οικογένεια. Αρχικά οι άνθρωποι χωρίζονταν σε ελεύθερους και δούλους. Με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες και η τάξη των παροίκων⁵⁶ (coloni), καλλιεργητών δεμένων με τη γη μεν, που όμως ήταν ελεύθεροι και πολίτες ταυτόχρονα.

iii) Τη **διάκριση των «πραγμάτων»** ανάλογα με τη δυνατότητά τους να αποτελέσουν ή όχι ιδιωτική ιδιοκτησία.

Τα «**πράγματα**» και οι μορφές ιδιοκτησίας τους στο Βυζάντιο ήταν τριών κατηγοριών: «Τινὰ πάντων εἰσί, τινὰ τῆς ομάδος, τινὰ οὐδενός, πλείστα δὲ τῶν καθ' ἕκαστον»⁵⁷. Η *Sinopsis Basilicorum* προσδιορίζει διεξοδικά τις κατηγορίες αυτές⁵⁸:

Η θάλασσα, οι ποταμοί, τα λιμάνια κ.λπ. ανήκουν στα **δημόσια «πράγματα»**, *res publicae* κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, και όπως εύληπτα αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός στη *Σύνοψη Νόμων* του: «καὶ πούβλικα τὰ πάνδημα χρήσεως τῆς παγκοίνου, τὴν θάλασσαν, τοὺς ποταμούς, ὄρμους καὶ τοὺς λιμένας»⁵⁹. Στα «**πράγματα**» της ομάδος – *res communes* ανήκουν οι κοινόχρηστες εγκαταστάσεις της πόλεως: «τὰ δὲ γε ποπουλάρια, δημοτικὰ τυγχάνει, τὰ θέατρα καὶ στάδια καὶ βουλευτήριά τε»⁶⁰.

Και τα **ιδιωτικά «πράγματα»** είναι δύο κατηγοριών: α) αυτά που βρίσκονται σε πόλεις και κωμοπόλεις και β) αυτά που βρίσκονται έξω από την πόλη (αγροτικά κτίσματα κάθε χρήσης, αγροί, αμπέλια κ.λπ.).

Κάτω από αυτό το πρίσμα, των «πραγμάτων», θα μπορούσαμε λοιπόν να προσδιορίσουμε το φυσικό περιβάλλον ως τα δημόσια «πράγματα» που δεν ανήκουν σε κανέναν, αλλά και τα «κοινά», στα οποία πρέπει να είναι εξασφαλισμένη η πρόσβαση σε όλους τους πολίτες. Για τις ανάγκες της παρούσας μεθοδολογικής προσέγγισης θα μπορούσαμε να κατατάξουμε στα παραπάνω: 1) τους υδάτινους

⁵⁶ Σβορώνος (2009) 90.

⁵⁷ Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 42.

⁵⁸ *S. Basilicorum* (1869) 556: Κεφ. Π'-XXV, 1, ορισμοί, «Περὶ πραγμάτων καὶ τῆς διαιρέσεως αὐτῶν»: «Τῶν πραγμάτων τὰ μὲν ἐστὶ θεοῦ δικαίου, τὰ δὲ ἀνθρωπέου. θεοῦ μὲν, ὡς τὰ ἱερὰ καὶ μνημεῖα καὶ τεῖχη καὶ πόρται. καὶ ὑπ' οὐδενός δεσπόζονται... τὰ δὲ ἀνθρώπεια ἢ δημόσια εἰσιν ἢ ιδιωτικά. Τὰ δημόσια οὐδενός εἰσιν, ἀλλὰ τῆς κοινότητος. τὰ δὲ ιδιωτικά τῶν καθ' ἕκαστόν εἰσι».

⁵⁹ Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 57.

⁶⁰ Στο ίδιο, 71.

πόρους, 2) τα δάση και τις ακαλλιέργητες, μη παραγωγικές γαίες, και 3) τα άγρια ζώα. Στη συνέχεια, η αναφορά στα φυσικά φαινόμενα και στη σχέση των Βυζαντινών με τη φύση γίνεται για να τεκμηριωθεί η αρχικά διατυπωμένη άποψη περί αλληλεπίδρασης και διάδρασης ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος (ως πλαίσιο αλλά και παράγοντα διαμόρφωσης νοοτροπιών και αντιλήψεων).

2. Το Νεαρόν ύδωρ

α) Θρησκευτικές αντιλήψεις

Για τους Χριστιανούς, όπως και για τους πιστούς άλλων θρησκειών, ο καθαρισμός με νερό θεωρείται μέσο εξαγνισμού. Στην Καινή Διαθήκη, πρώτος ο Ιωάννης ο Πρόδρομος εξαγνίζει με νερό, ενώ σε ανάμνηση της βάπτισης του Χριστού από τον Πρόδρομο, θεσπίζεται μία από τις μεγαλύτερες χριστιανικές γιορτές, τα Θεοφάνεια. Το βάπτισμα των χριστιανών καθιερώνεται ως Μυστήριο, ως μια ιεροτελεστία με την οποία ο άνθρωπος ομολογεί την πίστη του, και, καθαρός από αμαρτίες, εισέρχεται στους κόλπους της Εκκλησίας.

Αρχικά, κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, το μυστήριο της βάπτισης εξυπηρετούν ειδικά κτήρια, τα λεγόμενα βαπτιστήρια. Από τον 6ο αιώνα μ.Χ. όμως, που θεσμοθετείται ο βαπτισμός των νηπίων, η λεκάνη του βαπτίσματος, η κολυμβήθρα, γίνεται κινητό εξάρτημα της εκκλησίας.

Όπως και οι πρόγονοί τους των αρχαίων χρόνων, έτσι και οι χριστιανοί αποδίδουν θαυματουργές ιαματικές ιδιότητες στο νερό που αναβλύζει από συγκεκριμένες πηγές. Οι πηγές αυτές, τα *αγιάσματα*, ενσωματώνονται συχνά σε μεγάλα προσκυνηματικά κέντρα. Όσο για τον Παράδεισο⁶¹, ασφαλώς δεν είναι τυχαίο που οι Βυζαντινοί τον οραματίζονται ως έναν θαυμαστό κήπο, με πλούσια βλάστηση και

⁶¹ Λέξη περσικής προέλευσης, παράδεισος ο· θηλ. παράδεισος· παράδεισο· γεν. παράδεισος.

1) Πυκνοφυτεμένος τόπος (λιβάδι, άλσος, κήπος, περιβόλι): (Δγ. Ζ 3780)·

παράδεισος ευρέθη καρπούς και οπώρας, χάριτας, άνθη και φύλλα γέμων (Καλλίμ. 282).

2) (Στην Π.Δ.) ο κήπος της Εδέμ, όπου ο Θεός εγκατέστησε τους πρωτόπλαστους:

(Φυσιολ. 36519), (Χούμνου, Κοσμογ. 116). 3) (Στην Κ.Δ.) ουράνιος τόπος διαμονής των αγίων, των αγγέλων και των ψυχών όλων των ενάρετων ανθρώπων: Κύριε και ας μ' έπαιρνες κι εμέν εις τον παράδεισόν σου (Φαλιέρ., Θρ. 165· Βακτ. αρχιερ. 217). 4) Τόπος πολύ όμορφος όμοιος με τον παράδεισο: Τούτοι 'ναι οι τόποι οι όμορφοι ... τούτο 'ναι το περβόλι μου ..., παντοτινή παράδεισος (Χορτάτση, Ελευθ. Ιερουσ. Α 75). 5) (Μεταφ.) απόλαυση, υπέρτατη ευτυχία:

Παράδεισος, όντας θωρώ τ' αργυροπρόσωπό σου (Πανώρ. Β 349· Φορτουν. Έ 309). 6) (Προκ. για την Παναγία): χάιρε, παράδεισε τρυφής (Εις Θεοτ. 100). Η λ. ως τοπων.: (Τζάνε, Κρ. πόλ. 23530). [αρχ. ουσ. παράδεισος. Τ. παράεισος η σήμ. κυπρ. Η λ. Και σήμ., από το Eritome of the Kriaras Dictionary, διαθέσιμο στο

https://www.greeklanguage.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=Παράδεισος&dq=πρόσβαση στις 6/7/2021.

τρεχούμενα νερά.

β) Διαχείριση

Το τρεχούμενο νερό, όπως και ο αέρας, ανήκει στα κοινά «πράγματα» (*res communes*), ενώ η θάλασσα, οι ποταμοί, τα λιμάνια κ.λπ. ανήκουν στα δημόσια «πράγματα» (*res publicae*).

Η χρήση αυτών των πραγμάτων είναι ελεύθερη σε όλους, αλλά η κυριότητά τους ανήκει στο δημόσιο, ενώ αν πρόκειται για όχθες ποταμών, υδροστάσια ή ιδιωτικές λίμνες, σε ιδιώτες. Η διαχείριση των υδάτινων πόρων αποτελεί κύριο μέλημα των οργανωμένων ανθρώπινων κοινωνιών. Το νερό, το «νεαρόν/νηρόν ύδωρ» των Βυζαντινών, είναι πηγή ζωής για ανθρώπους, ζώα και καλλιέργειες. Για να αξιοποιηθεί η δύναμή του, στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια χτίζονται γέφυρες, φράγματα, υδραγωγεία, μύλοι, κιστέρνες, τάφροι.

Επιπλέον, θεσμοθετούνται νόμοι και διατάξεις που αποσκοπούν στη διασφάλιση σε όλους τους πολίτες αυτού του δημόσιου αγαθού, στη βάση του λεγόμενου *ύδατικού δικαίου*, στη δίκαια κατανομή και χρήση του, στην προστασία του από τη ρύπανση και την εξασφάλιση της επάρκειάς του.

Επόμενο είναι το νερό να επικεντρώνει το ενδιαφέρον της πολιτείας. Αυτό αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου, από το 899 μ. Χ.⁶², όπως φαίνεται στην παρακάτω εικόνα.

140 PROCEEDINGS OF THE BRITISH ACADEMY

30. Logothetae genici. τῷ δὲ λογοθέτῃ τοῦ γενικοῦ ὑποτέτακται εἶδη ἀξιωματῶν κατὰ βαθμὸν
ιβ', οἶον

1 χαρτουλάριοι μεγάλοι τοῦ σεκρέτου,	7 ὁ τῆς κουρατωρίας,
2 χαρτουλάριοι τῶν ἀρκλῶν,	8 ὁ κόμης τῆς λαμίας,
3 ἐπόπται τῶν θεμάτων,	9 διοικηταί,
4 κόμητες ὑδάτων,	10 κομεντιανός,
	11 πρωτοκαγκελλάριος,

5

Εικόνα 3: Bury (1911), *The Kletorologion of Philotheos*, στο *The British Academy Supplemental Papers I*, London σ. 140.

Ο **Κόμης των υδάτων** ήταν ανώτατος κρατικός υπάλληλος με οικονομικές αρμοδιότητες, που καθόριζε την ποσότητα νερού για κάθε νοικοκυριό και συμμετείχε

⁶² Bury (1911) 140.

στις πολεμικές εξορμήσεις, προκειμένου να προμηθεύει το στράτευμα με το απαραίτητο ύδωρ⁶³. Για το αξίωμα αυτό δεν υπάρχουν επαρκείς πηγές από την ιστοριογραφία. Μια από τις λίγες⁶⁴ είναι μια επιστολή του Θεοδώρου Κυζίκου προς τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο στην οποία του ζητά να παρέμβει στον Κόμη των υδάτων ώστε «παράσχειν μοι ὕδωρ χειμέριον τὴν θερινὴν μου δίψαν παραμυθούμενος»⁶⁵.

γ) Προστασία από τη ρύπανση

Στο πλαίσιο των ρυθμίσεων για τη διαχείριση του νερού, δόθηκε σημασία στον αποκλεισμό της ρύπανσης από οποιαδήποτε εκμετάλλευση του ακινήτου, μέσα στο οποίο βρισκόταν η πηγή ή δια μέσου του οποίου έρεε το νερό⁶⁶.

Υπήρχαν οι διατάξεις που είχαν ως αντικείμενο την προστασία πηγών και ποταμών από τη ρύπανση. Πρωτεύουσα θέση κατέχει ένα χωρίο του Ουλπιανού που περιλήφθηκε στα *Βασιλικά* με την ακόλουθη διατύπωση: «Ὁ ρίψας τι εἰς φρέαρ, ἵνα ἀφανίσῃ τὸ ὕδωρ, ὃ καὶ μέρος ἐστὶ τοῦ ἀγροῦ, ἢ καινοτομήσῃ τι περὶ τὸ ὕδωρ ἐνάγεται»⁶⁷. Επίσης διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Α΄, Αρκαδίου και Ονωρίου, του 391 μ.Χ., έχει περισωθεί στον Θεοδοσιανό και στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, από τον οποίο πέρασε στη *Sinopsis Basilicorum*. Εκεί αναφέρεται ότι όταν τα στρατεύματα βρίσκονται πλάι σε ποταμό, δεν επιτρέπεται να τον ρυπαίνουν για την προσωπική τους υγιεινή, και πρέπει να πηγαίνουν μακρύτερα από τις σκηνές για το πότισμα των αλόγων⁶⁸.

Περισσότερο αναλυτικό είναι και σχετικό χωρίο από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικού, ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο από τα τέλη του βου αιώνα. Σε αυτό τονίζεται ότι τα άλογα δεν πρέπει να ποτίζονται στην επάνω πλευρά του ποταμού, για να μη θολώνουν το νερό με τα πόδια τους, και ότι είναι καλύτερο να τους δίνουν νερό με

⁶³ Σύμφωνα με τον ιστορικό Franz Dölger, ο κόμης υδάτων ήταν ίσως υπεύθυνος για τη συλλογή των φόρων επί καναλιών και υδραγωγείων, που αναφέρεται στα *Βασιλικά*. Είναι δε ίσως ταυτόσημος με τον λογοθέτη των υδάτων, που αναφέρεται τον ΙΑ΄ αιώνα.

⁶⁴ Σταυράκος (2010).

⁶⁵ Επιστολές (5^η και 28^η) Κων. Ζ΄ Πορφυρογέννητου, στο: Darrouzès (1960).

⁶⁶ *S. Basilicorum* (1869), 270: Κεφ. XL-Δ, άρθρο 31: «Καλῶς σε κωλύω ἐν τῷ ἀγρῷ, ὅθεν ἔλκω τὸ ὕδωρ, ὀρύττειν, σπείρειν, ἐκτέμνειν, κλαδεύειν, κτίζειν, δι' ὧν τὸ ὕδωρ μολύνεται ἢ ἐλαττοῦται ἢ φθείρεται ἢ χειρὸν γίνεται».

⁶⁷ Τρωϊάνος, Πιτσάκης (1998) 14.

⁶⁸ *S. Basilicorum* (1869), 600: Κεφ. Σ-IV, άρθρο 18: «ὁσάκις ἐν ταῖς ὄχθαις λεγεῶνες εἰσι, μηδεὶς τῶν στρατιωτῶν σπουδαζέτω ῥυποῦσθαι τὸν ποταμὸν ἢ γυμνοῦσθαι ἐπὶ τῶν συστρατιωτῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ κατωτέρω τῶν σκηνῶν τοὺς οἰκείους ἵππους ἀπολύετωσαν».

δοχεία⁶⁹.

Ο λόγος βέβαια για τη θέσπιση των παραπάνω διατάξεων ήταν η εξασφάλιση καθαρού πόσιμου νερού και η προστασία της υγείας των στρατιωτών, επομένως η προστασία του φυσικού υδάτινου περιβάλλοντος σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή, και για ορισμένο σκοπό.

δ) Μέριμνα για την επάρκεια

Στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος ανήκει και η μη εξάντληση των φυσικών πόρων. Υπό την έννοια αυτή, πρέπει να αναζητηθεί ο δικαιολογητικός λόγος όλων εκείνων των διατάξεων που ρύθμιζαν τη χρήση του νερού μεταξύ γειτόνων, προβλέποντας τη σύσταση δουλειών, επιβάλλοντας όπου κι όποτε χρειαζόταν περιορισμούς και παρέχοντας ένδικα βοηθήματα σε περίπτωση προσβολής των σχετικών δικαιωμάτων.

Το σύνολο των διατάξεων αυτών αποτελεί το λεγόμενο «υδατικό δίκαιο». Όλες οι περιεχόμενες σε αυτό διατάξεις προέρχονται από τον τίτλο 20 του βιβλίου 43 του Πανδέκτη⁷⁰. Η διάκριση στην επικεφαλίδα σε «καθημερινό» και σε «θερινό ύδωρ» προβάλλει βέβαια τον οικονομικό χαρακτήρα της διαφοροποίησης. Γιατί, όπως αναφέρει το λατινικό κείμενο της διατάξεως D. 43. 20. 1. 3, «Θερινό είναι εκείνο, του οποίου μπορεί να γίνει χρήση μόνο το καλοκαίρι» («*aestiva autem ea est, quia aestate sola uti expedit*»)⁷¹. Άρα πρόκειται για νερό που προορίζεται κυρίως για άρδευση κήπων ή αγρών, ή για το πότισμα ζώων.

Επίσης, στα *Επαρχικά* Ιουλιανού Ασκαλωνίτη, Βιβλίο Δεύτερο, άρθρο 97, διευκρινίζεται ότι δεν επιτρέπεται στους γείτονες να προβαίνουν σε έργα που επηρεάζουν την ποσότητα ύδατος των λιμνών⁷².

ε) Εντοπισμός πηγών και χώρων άντλησης

Στα *Γεωπονικά*, Κεφ. Β', παρ. 4, προτείνεται τρόπος εντοπισμού με «σκάψιμο λάκκου βάθους ενάμισι μέτρον, τοποθέτηση εντός αυτού αγγείου από μολύβι αλειμμένου με λάδι, με κρεμασμένο μαλλί ξερό και καθαρό. Αφού το αφήσουμε εκεί

⁶⁹ Τρωϊάνος, Πιτσάκης (1998) 17: «Ότι και τοῦ ποταμοῦ παρατρέχοντος συμμέτρον οὐ δεῖ τοὺς ἵππους εἰς ποτὸν ἐξάγειν κατὰ τὸ ἄνωθεν μέρος, ἵνα μὴ τῇ κινήσει τῶν ποδῶν θολερὸν καὶ ἀχρεῖον τὸ ὕδωρ ποιήσωσιν, ἀλλὰ κάτωθεν μάλλον. Εἰ δὲ ὀλίγος ἐστίν, δι' ἀγγείων αὐτοὺς ποτίζειν καὶ μὴ ἐπαφέναι αὐτοὺς εἰς τὸ ταραῖσαι αὐτὸ».

⁷⁰ Στο ίδιο, 19.

⁷¹ Στο ίδιο.

⁷² Πιτσάκης (1971) 138: «οὐκ ἔξεστιν τοῖς γείτοσι ποιεῖν ἔργον, δι' οὗ αἱ λίμναι ἢ αὐξουσιν ἢ μειοῦνται».

όλη νύχτα, ξεσκεπάζουμε το αγγείο το πρωί και εάν το μαλλί είναι γεμάτο νερό, το νερό είναι κοντά»⁷³.

Άλλος τρόπος είναι η παρατήρηση του είδους του χώματος και της βλάστησης μιας περιοχής, με έμφαση στην ύπαρξη αγριάδας, πεντάνευρου, καλαμιών, βούρλων κ.λπ.⁷⁴.

Ενδιαφέρον ενδεικτικό για τον σεβασμό που επιδεικνύει ο βυζαντινός άνθρωπος για το περιβάλλον, είναι αυτό που αναφέρεται στη συνέχεια της ίδιας παραγράφου: «αν σε φτηνή γη παρουσιασθή νερό, πρέπει να αρκεσθούμε σε αυτό που φάνηκε, και να μη ζητούμε περισσότερο για να μη χάσουμε κι αυτό που βγήκε»⁷⁵.

Στην παρ. 7 τονίζεται και μια άλλη διάσταση της μέριμνας για το νερό: «για το νερό προ παντός άλλου πρέπει να φροντίζουμε όχι μόνον γιατί μας χρειάζεται, αλλά και γιατί μετριάζει πολύ τη θερμοκρασία όταν κάνει μεγάλη ζέστη»⁷⁶.

στ) Διαχείριση του νερού στον αγροτικό χώρο

Η άρδευση της υπαίθρου ακολουθεί ένα περίπλοκο σύστημα. Γίνεται με νερό από λίμνες και ποτάμια σε ποσότητες που δεν θα δημιουργήσουν προβλήματα στην κοινότητα, καθώς και από *υδροστάσια* (νερό που λιμνάζει σε κοιλάματα) και *ορύγματα* (τεχνικό έργο για τη συγκέντρωση νερού). Οι αρδεύσεις απαιτούσαν επίσης νομική ρύθμιση λόγω της σημασίας που είχε και έχει το νερό για την αγροτική οικονομία. Στον *Πανδέκτη* οριζόταν τι είναι *φράγμα* και τι *οχετός* (αυλάκι για τα νερά) και ποιοι έπρεπε να επισκευάζουν και να καθαρίζουν τον οχετό. Απαγορευόταν επίσης η αλλαγή κοίτης και η αδικία σε βάρος των γειτόνων ιδιοκτητών αγρών.

Ο Ιουστινιάνειος Κώδικας καθόρισε ότι απαγορεύεται η αποκλειστική ιδιωτική χρήση νερού που προέρχεται από πηγή και η δουλεία ύδατος σε κάποιον που την είχε χάσει επειδή δεν είχε κάνει χρήση της⁷⁷.

⁷³ Βάσσοι (1704) 28: «ὄρυξάτω βόθρου βαθει πηχῶν τριῶν καὶ ποιησάτω ἀγγεῖον μολυβδοῦν, καὶ δύνοντος ἡλίου ἐλαίῳ διαχρισάτω ἐν τῶν εἰρημένων καὶ λαβῶν ἔριον πεπλυμένον ξηρὸν, καθαρὸν, δησάτω κατὰ μέσον τοῦ ἐρίου μικρὸν λιθάριον καὶ ἐασάτω τὴν νύκτα. ὑπὸ δὲ τὸν ὄρθρον πρὶν τὸν ἡλιον ἀνασχεῖν ἀφελὼν τὰ ἐπιτεθειμένα, μεταστρεψάτω τὸ ἀγγεῖον καὶ εἰάν ὁ τόπος ὕδωρ ἔχη, εὐρήσει καὶ ἐν τῷ ἀγγεῖῳ πομφόλυγας, καὶ τὸ ἔριον πεπληρωμένον ὕδατος. καὶ εἰ μὲν πολλή ἐστὶν ἡ νοτίς, ὥστε καὶ δάκρυον φέρειν, ἐγγύς ἐστι τὸ ὕδωρ».

⁷⁴ Στο ίδιο, 35.

⁷⁵ Στο ίδιο, 38: «εἰάν δὲ ἐν τινὶ ἀραιᾷ γῆ φαινόντο ὕδατα, τοῖς φαινομένοις ἀρκεῖσθαι χρή, καὶ μὴ ζητεῖν πλείονα, ἵνα μὴ καὶ τοῖς οὖσιν ἀπώλεια γένηται».

⁷⁶ Στο ίδιο, 39: «ὕδατων δὲ πρὸ πάντων φροντιστέον, οὐ διὰ τὴν τοῦ ὕδατος μόνον ἀπόλαυσιν, ἀλλ' ὅτι καὶ εὐκρατότατον ἐν τοῖς ἀνχομοῖς τὸν ἀέρα ποιεῖ».

⁷⁷ Corpus Iuris Civilis, vol. II3.34.0.

Να σημειωθεί ότι και σε αυτό το θέμα η νομοθεσία είχε χαρακτήρα κοινωνικό, για την προστασία της ιδιοκτησίας των πολιτών και του εισοδήματός τους. Σε αυτή την κατεύθυνση εντάσσονται οι διατάξεις που ρύθμιζαν τη χρήση του νερού μεταξύ των γειτόνων, προβλέποντας τη σύσταση δουλειών, επιβάλλοντας περιορισμούς και παρέχοντας ένδικα βοηθήματα σε περίπτωση προσβολής των σχετικών δικαιωμάτων.

Το σύνολο των διατάξεων αυτών αποτελεί το λεγόμενο «*ύδατικόν δίκαιον*», στο οποίο εντάσσεται ο τίτλος 20 του βιβλίου 58 των *Βασιλικών* με την επικεφαλίδα «*Περὶ καθημερινοῦ ὕδατος καὶ θερινοῦ καὶ περὶ ρείθρων*». Τις βρίσκουμε επίσης στον τίτλο 20 του βιβλίου 43 του *Πανδέκτη* (λατινικό κείμενο διατάξεως D. 43. 20. 1. 3. «*aestiva autem ea est, qua estate sola uti expedit*»), δηλαδή πρόκειται για νερό που προορίζεται για την άρδευση κήπων ή αγρών, ή για το πότισμα των ζώων⁷⁸.

Στη *Σύνοψιν Βασιλικών*, S. B. Κεφ. Δ-XL «*Περὶ δουλειῶν*», στο άρθρο 31, αναγνωρίζεται το δικαίωμα αυτού που αντλεί νερό από ένα χωράφι να εμποδίζει κάθε ενέργεια που πιθανόν βλάψει την ποιότητα του νερού. Στο άρθρο 32 προσδιορίζεται το ωράριο δικαιώματος άντλησης ύδατος («*ἡμερινὸς ἢ νυκτερινὸς ἔλκυσμός*»), που σήμερα αποτελεί καθήκον των υδρονομέων στα χωριά μας. Στο άρθρο 33 αναγνωρίζονται τα «*ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων*» δικαιώματα άντλησης. Και στο άρθρο 35, αξίζει να παρατηρήσουμε την αναφορά σε «*πισκίνα*», δηλαδή ιχθυοτροφεία⁷⁹.

Για την άρδευση κήπων, μέσα και έξω από την πόλη, βρίσκουμε πολλές διατάξεις που αποσκοπούν στην ασφάλεια των γειτονικών κτισμάτων: π.χ. στον Αρμενόπουλο (*Επαρχικά*, άρθρο 76): «Αυτός που θέλει να κατασκευάσει είτε σωλήνωση ύδρευσης - αποχέτευσης, είτε χαντάκι στον κήπο του ή αλλού, πρέπει να απέχει από τον τοίχο του γείτονα έναν πήχη για να αποφευχθεί η αποσάθρωσή του από διαρροή»⁸⁰.

Στον *Γεωργικό Νόμο*, άρθρο 8, Τίτλος 10, «ἐὰν τὸ ὕδωρ ἐρημοῖ χωράφια ἢ ἀμπελῶνας τὸ ἀπὸ τοῦ μύλωνος κατερχόμενον, τὸ ἀβλαβὲς τούτων ποιείτω ὁ κύριος τοῦ μύλωνος. Εἰ δὲ μὴ, ἀργείτω» («αν το νερό που βγαίνει από το μύλο προξενεί ζημιές σε χωράφια ή αμπελώνες από τους οποίους διέρχεται, είναι ευθύνη του μυλωνά να πάρει μέτρα προστασίας. Σε περίπτωση άρνησής του, να του αφαιρείται το δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματός του»)⁸¹.

⁷⁸ Τρωϊάνος, Πιτσάκης (1998) 19.

⁷⁹ S. Basilicorum (1869) 270.

⁸⁰ Πιτσάκης (1971) 133: «τὸν ἐθέλοντα ὀλκὸν ἢ ἀγωγὸν ἢ εὐριπον κήπου ἢ ἐτέρου τινὸς κατασκευάσαι χρὴ ἀποστάντα τοῦ τοῦ γείτονος τοίχου πῆχυν ἓνα τοῦτο ποιεῖν διὰ τὴν τῆς παραρροίας σῆψιν».

⁸¹ Αρμενοπούλος (1835) 574.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, «Περὶ καινοτομιῶν», στο ἄρθρο 5, τονίζεται ἡ ἀνάγκη διατήρησης τῶν παλαιῶν δικαιωμάτων: «ὁ ποιῶν τι πρὸς βλάβην τοῦ γείτονος τὸ εἶδος καὶ τὴν κατάστασιν τὴν ἀρχαίαν φυλάττειν ὀφείλει»⁸².

Στην *Εξάβιβλο*, Βιβλίο Δεύτερο, ἄρθρο 28, διαβάζουμε: «Ὁ ἐν αἰγιαλῷ κτίζων δεσπόζει τοῦ κτισθέντος. ὁ δὲ ἐν ὄχθῃ ποταμοῦ κτίζων οὐ δεσπόζει αὐτοῦ. Αἰγιαλὸς δὲ ἐστὶ τόπος μέχρις οὗ τὸ χειμέριον κύμα ἔξεισιν», ὅπου διευκρινίζεται τὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας σε ὅποιον κτίζει στον αἰγιαλό, ἀντίθετα με ὅποιον κτίζει στὴν ὄχθη ποταμοῦ (που ἀνήκει στα κοινά)⁸³. Να προσέξουμε δε τὸν προσδιορισμὸ τοῦ αἰγιαλοῦ, που εἶναι ὁ τόπος μέχρι τὸν ὁποῖο φτάνει τὸ χειμερινὸ κύμα.

Πολλές διατάξεις αφιερώθηκαν καὶ στὴν προστασία τῶν ποταμῶν. Εκεί ὁμως τὸ κέντρο βάρους ἔπεφε μάλλον στὴ διατήρηση τῆς πολύμορφης λειτουργικότητάς τους, ἀκόμη καὶ ὡς οδοῦ ἐπικοινωνίας.

Στὴ *Sinopsis Basilicorum*, τὸ κεφ. XXIII ἔχει τίτλο «Περὶ ποταμοῦ καὶ τῆς ὄχθης αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν αὐτῷ φυομένης νήσου». Εἰς διευκρινίζονται τὰ φυσικὰ ὅρια τῆς ὄχθης σε κανονικὴ κατάσταση καὶ γίνεται ἐνδιαφέρουσα ἀναφορά στὸν ποταμὸ Νεῖλο που υφίσταται τροποποιήσεις με τὶς καλοκαιρινές πλημμύρες⁸⁴.

Ενῶ στα *Επαρχικά* Ἰουλιανοῦ Ἀσκαλωνίτη, τ. Δ' «Περὶ Καινοτομιῶν», ἄρθρο 99, τονίζεται ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀλλάξει κανεὶς τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ: «οὐκ ἔξεστι διὰ χειροποιήτου ἔργου μεταφέρειν τὸν ποταμὸν»⁸⁵.

3. Δασικὸς πλοῦτος

Εἰδικὰ στα *Γεωπονικά* τοῦ 10ου αἰ. τονίζεται ἡ σημασία τοῦ δάσους καὶ δίνονται ὁδηγίες στους γεωργοκτηνοτρόφους γιὰ τὴ δειροφύτευση τῶν λόφων καὶ τῶν βουνῶν που βρίσκονται δίπλα στα χωράφια τους.

Στὸ Κεφ. Β, παρ. 8, ἀναφέρεται ὅτι «εἶναι πολὺ ὠφέλιμο γιὰ τὸ κτήμα ἀν ὑπάρχει κοντὰ βουνὸ με αὐτοφυῆς δάσος. Ἀν ὁμως τὸ βουνὸ δὲν ἔχει δάσος, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ἀναδασώσουμε»⁸⁶.

Βέβαια τὰ δάση ἀντιμετωπίζονται κυρίως στὴ βάση τῆς χρησιμότητάς τους γιὰ τὸν καλλιεργητὴ, ὡστόσο στα *Γεωπονικά* πάλι, ὑπάρχει ἓνα ολόκληρο κεφάλαιο, τὸ

⁸² *S. Basilicorum* (1869) 388.

⁸³ Πιτσάκης (1971) 103.

⁸⁴ *S. Basilicorum* (1869) 554.

⁸⁵ Πιτσάκης (1971) 138.

⁸⁶ Βάσσης (1704) 39: «Καλὸν μὲν αὐτομάτου ὄρους ἀμφιλάφειαν ἔχειν ἐν τῷ ἀγρῷ, εἰ δὲ μὴ ὑπάρχη τοῦτο σοι, οὐ δυσχερὲς καὶ ὄρη ὑλώδη καταφυτεῦσαι».

ΙΑ΄, που περιέχει γνώση και συμβουλές για αυτοφυή δένδρα με μια άλλη προσέγγιση, με κάποια από αυτά να αναφέρονται ως «στεφανωματικά» (που οι κλάδοι τους χρησιμεύουν για στεφάνια) όπως π.χ. η δάφνη, ή με τα κυπαρίσσια που «λέγονται χάριτες για τη χαρά που μας προξενούν»⁸⁷.

Ενδιαφέρον επίσης έχει η συχνή αναφορά σε αρχαίους μύθους και παραδόσεις σχετικές με αρωματικά ή καλλωπιστικά φυτά – κάποια από τα οποία έχουν και φαρμακευτική/ιαματική χρησιμότητα. Επιτάσσεται ακόμη και ο Όμηρος στην παρ. 13 του βιβλίου XI των *Γεωπονικών*⁸⁸, για να τεκμηριωθεί η άποψη πως ο τριμμένος καρπός της ιτιάς κάνει τον άνθρωπο στειρό! «Κληῖθροι τ' αἰγειροί τε καὶ ἰτέαι ὠλεσίκαρποι» («σκληῖθρα καὶ λεῦκες καὶ ἰτιές ποῦ τὸν καρπὸ ἀπορρίχνουν», Οδύσσεια Κ΄)⁸⁹.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. Δ΄-III «Περὶ δένδρων καὶ δενδροτομιῶν», στο άρθρο 2, μιλώντας ο νόμος για δένδρα, δεν κάνει διάκριση σε αυτοφυή και οπωροφόρα, αφού σε αυτή την κατηγορία εντάσσει την ἀμπέλο αλλά και τον κισσό και τον κάλαμο, και την ἰτέα, και την ελαία: «δένδρον γὰρ λέγεται καὶ ἡ ἀμπελος. Καὶ ὁ κισσὸς καὶ ὁ κάλαμος καὶ ἡ ἰτέα», και συνεχίζει διευκρινίζοντας ότι, «τὸ δὲ μήπω ῥιζωθὲν οὐκ ἔστι δένδρον, οὐδὲ οὔτινος αἰ ῥίζαι ἐξηράνθησαν καὶ ἴσταται. Εἰ δὲ ἐξεριζώθη μὲν, δύναται δὲ φυτευθῆναι, δένδρον ἔστιν. Καὶ αἰ ῥίζαι τῆς ἐλαίας δένδρα εἰσὶν, εἴτε ῥίζας ἐξέβαλον, εἴτε μὴ»⁹⁰. Επίσης, στο άρθρο 3 διαχωρίζει τα δένδρα από τα απαλά βότανα («εἰ δὲ οὔτως ἀπαλὸν ἔστιν ὡς ἐν τάξει βοτάνης εἶναι»).

Για την προστασία των δένδρων από κακόβουλους, προσδιορίζει ποινές σε όποιους κόψουν δένδρα. Στο άρθρο 5⁹¹, καταγράφεται η σημασία της ιδιοκτησίας που ἴσχυε από παλιά (*ἀρχαιογονία*) και διευκρινίζεται ότι η ευθύνη για την κοπή επιβαρύνει και τους απογόνους. Στο άρθρο 7, ο τεμών καταδικάζεται να πληρώσει την αξία του δένδρου πλην του κομμένου τμήματος, ενώ με διπλάσιο πρόστιμο τιμωρείται όποιος το κάνει για το κέρδος⁹². Τιμωρίες προβλέπονται και για το ξερίζωμα, με την παρατήρηση ότι όποιος το κάνει δικάζεται με βάση τον *Ακουίλιο Νόμο*⁹³.

⁸⁷ Βάσσιος (1704) 304 και 197: «διττὸν αἰ κυπάρισσοι ὄνομα ἔχουσι, χάριτες μὲν διὰ τὴν τέρψιν, κυπάρισσοι δὲ διὰ τὸ κτεῖν καὶ φύειν».

⁸⁸ Στο ἴδιο, 310.

⁸⁹ Στο ἴδιο, 200

⁹⁰ S. Basilicorum (1869) 170.

⁹¹ Στο ἴδιο, 171.

⁹² Στο ἴδιο.

⁹³ *Lex Aquilia de damno*, ο βασικός ρωμαϊκός νόμος για τη ζημία (Αρμενόπουλος (1971) 388).

Στο άρθρο 10, μάλιστα και σε συμφωνία με τη *Δωδεκάδελτο*⁹⁴, θεωρείται βλάβη η σκιά του δένδρου που βλάπτει τον γείτονα: «τὸ αὐτὸ καὶ ὁ δωδεκάδελτός φησιν, ὥστε μὴ τὴν σκιὰν τοῦ δένδρου βλάπτειν τὸν γείτονα». Ως ποινή αυτή τη φορά όμως προβλέπεται το κόσμιμο του δένδρου που βλάπτει τη διπλανή ιδιοκτησία (άρθρο 9): «Ἐὰν δένδρον ἐκ τοῦ οἴκου σου ἐπήρηται τῷ οἴκῳ μου καὶ βλάπτῃ με, εἰ μὴ ἀφέλης αὐτὸ, φησὶν ὁ πραιτωρ ἐκ ρίζης ἐκτέμνειν με αὐτὸ, καὶ τὰ καύσιμα ξύλα ἀφαιρεῖσθαι»⁹⁵.

4. Οι Βυζαντινοί και τα ζώα

Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών σε σχέση με τα ζώα αποτελούν μια μείξη αρχαιοελληνικών παραδόσεων, γνώσεων και αντιλήψεων με χριστιανικές. Παράδειγμα αποτελεί το έργο *Φυσιολόγος* που μαζί με την περιγραφή των όντων της φύσης, τους αποδίδει και χριστιανικούς συμβολισμούς⁹⁶. Από φιλοσοφική και θεολογική άποψη, ήδη η Παλαιά Διαθήκη είναι γεμάτη από αναφορές για τη Δημιουργία και τη συνύπαρξη των όντων στη φύση. Ενώ και η αρχαία ελληνική γραμματεία έχει σώσει πολλές παραδόσεις σε πολυάριθμα κείμενα που σχετίζονται με τα ζώα και τον άνθρωπο. Κατά την Ύστερη αρχαιότητα συγγράφονται επίσης πολλά εγχειρίδια φυσικής ιστορίας που περιγράφουν τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά των ζώων.

Χωρίς να παραγνωρίζουμε τους συμβολισμούς, μας ενδιαφέρει εδώ περισσότερο η νομοθεσία, που βασίζεται φυσικά στην πείρα και τη γνώση γύρω από τα άγρια ζώα ως κομμάτι του φυσικού περιβάλλοντος.

α) Κυνήγι

Το κυνήγι, θεωρούμενο ως βίαιη παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον, ήταν μια δραστηριότητα προσφιλής και ευρέως διαδεδομένη ανάμεσα σε άρχοντες και πληβείους. Θεωρούνταν ένα είδος προπαιδείας για τον πόλεμο⁹⁷. Στην κοινωνία της Μεσοβυζαντινής περιόδου, στην οποία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο η επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία, το κυνήγι αποτελούσε έναν από τους κύριους τρόπους για την ανάδειξη και αναγνώριση των μελών της. Είχε όμως σημασία η διαφοροποίηση και

⁹⁴ *Lex duodecim tabularum*, μαζί με τον Ακουίλιο νόμο, υπήρξαν από τους σημαντικότερους νόμους της δημοκρατικής περιόδου της ρωμαϊκής πολιτείας, διαθέσιμο στο <https://el.wikipedia.org/wiki/Δωδεκάδελτος>, πρόσβαση στις 6/7/2021.

⁹⁵ *S. Basilicorum* (1869) 171.

⁹⁶ Κόλιας (2011) 16.

⁹⁷ Αναγνωστάκης (2011) 71.

κυρίως η οικονομική και συμβολική διάσταση ανάμεσα στο αυτοκρατορικό ή αρχοντικό κυνήγι και στο κυνήγι του απλού λαού.

Στη Μεσοβυζαντινή περίοδο, οι άνθρωποι των κατώτερων τάξεων, κυρίως καλλιεργητές ή νομείς της γης, υποκείμενοι στον φόρο της γης, το «δημόσιον», κυνηγούσαν για το κρέας και το δέρμα των ζώων, αναλαμβάνοντας πλάι στις συνήθειες, και κάποιες πρόσθετες φορολογικές υποχρεώσεις, γνωστές με το γενικό όνομα «επήρειαι»⁹⁸. Από την άλλη, για τις ανώτερες τάξεις και τον αυτοκράτορα, το κυνήγι δεν είχε τόσο οικονομική, όσο εμβληματική και τελετουργική σημασία.

Η απαγόρευση κυνηγιού σε ξένα κτήματα, η είσπραξη φόρων από το δημόσιο κατά την αγοραπωλησία προϊόντων κυνηγιού, η υποχρέωση των πλούσιων φορολογουμένων να προμηθεύουν το κράτος και τον αυτοκράτορα με θηράματα, καταδεικνύουν ότι, ειδικά για τη Μεσοβυζαντινή κοινωνία, το κυνήγι αποτελούσε μια ιδιαίτερα σύνθετη οικονομική δραστηριότητα.

Το κυνήγι απαγορεύεται σε ξένο χωράφι, σύμφωνα με το άρθρο 4, κεφ. Δ' -IV της *Sinopsis Basilicorum*: «κἂν ἐν ἀλλοτρίῳ τις ἀγρῶ θηρεύσῃ δύναται μέντοι ὁ δεσπότης τοῦ ἀγροῦ κωλύειν τὸν ἐπιβαίνοντα»⁹⁹.

Τα *Γεωπονικά*, αν και ασχολούνται βασικά, εκτός από τις καλλιέργειες, με τα οικόσιτα ζώα, αναφέρονται σε δύο σημεία του κεφ. ΙΘ' στα άγρια ζώα: Στην παρ. 4 για τους λαγούς, ενημερώνεται ο αναγνώστης, και ο κυνηγός, για τη δυνατότητα εναλλαγής φύλου από τον λαγό, που «άλλοτε βατεύει και άλλοτε γίνεται θηλυκός και γεννάει». Ενώ στην παρ. 5, δίνονται συμβουλές για τη θήρευση ελαφιών που «ὄταν ἀκούσουν νὰ παίζουσι τὴ φλογέρα καὶ τὸ σουραῦλι δὲν φεύγουσι, ἀλλὰ εὐχαριστιοῦνται καὶ μένουσι καὶ ἔτσι πιάνονται»¹⁰⁰.

β) Φραγμοί

Η προστασία των καλλιεργειών και της εν γένει παραγωγής από τα ποίμνια και τα άγρια ζώα απασχολούσε τον γεωργικό πολιτισμό του Βυζαντίου. Υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής φραγμών (που λειτουργούσαν και ως όρια για την οριοθέτηση αγρών, κήπων, περιβολιών και αμπελώνων): στη λογοτεχνία (Ιω.

⁹⁸ Στο ίδιο, 79.

⁹⁹ *S. Basilicorum* (1869) 172.

¹⁰⁰ Βάσσος (2014) 288 και 467: «ὄτι ὁ αὐτὸς ποτὲ μὲν ἄρρην, ποτὲ δὲ θήλυς γίνεται καὶ μεταβάλλει τὰς φύσεις, καὶ ποτὲ μὲν ὡς ἄρρην γονοποιεῖ, ποτὲ δὲ ὡς θήλυς τίκεται [...] αὐλῶν δὲ καὶ συρίγγων ἐμμελῶν ἔπακούσασαι οὐκ ἀποφεύγουσιν ἀλλ' ἠδόμενα παραμένουσι καὶ οὕτω θηρῶνται».

Γεωμέτρης¹⁰¹, Ιω. Μόσχος¹⁰² κ.λπ.), σε βίους αγίων (Βίος Νίκωνος του «Μετανοείτε»¹⁰³), σε επίσημα έγγραφα, αλλά και στα βυζαντινά νομικά κείμενα.

Η ποικιλία των φραγμών και οι ονομασίες τους είναι συνάρτηση των υλικών κατασκευής τους, όπως π.χ. τάφρος, τειχίον, θριγγός, άκάνθινος φραγμός ή *αίμασιά*. Τα *Γεωπονικά* δίνουν αναλυτικές συμβουλές για την κατασκευή ασφαλούς φραγμού με διάνοιξη τάφρου και τη φύτευση βάτων¹⁰⁴. Στον *Γεωργικό Νόμο* αναφέρονται τάφροι αμπελώνων και κήπων. Φραγμοί με πασσάλους (*φραγμοῦ πάλοι*) ή ξύλινοι φράκτες, με αναφορά στον εμπρησμό και τις συνακόλουθες προβλεπόμενες ποινές: όποιος καίει τους φραγμούς των αμπελιών τιμωρείται με δαρμό, σημαδεύεται στο χέρι και καταβάλλει τη βλάβη εις διπλούν¹⁰⁵.

Ο *Γεωργικός Νόμος* κατονομάζει τα επικίνδυνα ζώα για την αντιμετώπιση των οποίων κατασκευάζονται οι φραγμοί: «βοῦς, χοῖρος, πρόβατον καὶ πᾶν κτήνος»¹⁰⁶. Ενώ προβλέπονται ποινές για την καταστροφή (*πραΐδα*) που προκαλείται σε χωράφια, αμπελώνες και κήπους, στον κύριο του ζώου και στον καλλιεργητή. Ο τελευταίος π.χ. δεν έχει ευθύνη για τυχόν ζημιά που υποστεί ζώο προσπαθώντας να περάσει εναν φράχτη¹⁰⁷.

Ας σημειωθεί ότι δύο ζώα «αυτεξούσια», χωρίς ιδιοκτήτες, ο αγριόχοιρος και η αρκούδα, δεν αναφέρονται στις διατάξεις του Γ. Ν.¹⁰⁸. Ωστόσο είναι εμφανής η συμβολική παρουσία τους ειδικά κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, εποχή που προκαλεί φόβο και ανασφάλεια στους αγρότες (εποχή βαρβαρικών εισβολών, καταπάτησης και καταστροφής εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς και περίοδο της εικονομαχίας). Η χριστιανική αυτοκρατορία παρουσιάζεται ως αμπελώνας, και οι εχθροί της (βάρβαροι εισβολείς ή εικονομάχοι κατά περίπτωση) ως αγριόχοιροι¹⁰⁹. Η δε αρκούδα αναφέρεται ότι κλέβει τις πήλινες κυψέλες, λόγο για τον οποίο αυτές περιβάλλονται από πετρόκτιστο τοιχίο («μελισσομάντρι» στους νεώτερους χρόνους).

¹⁰¹ Έτέρα εις τὸν αὐτὸν κήπον [Ἐπιστολὴ κήπου ἐκφραστικὴ] εκδ.Α.Ρ. LITTLEWOOD, *The progymnasmata of Ioannes Geometres*, Ἀμστερνταμ, αρ. 3, 13.

¹⁰² PG 87.3, 3052-3053.

¹⁰³ Γαλανόπουλος (1933).

¹⁰⁴ Βάσσος (1704). liber V, κεφ. ΜΔ «Σκευασία φραγμού, Διοφάνους», 139, και Βάσσος (2014) 106.

¹⁰⁵ *Νόμοι Γεωργικοί* στο Αρμενόπουλος (1835), τίτλος 8^{ος} «Περὶ εμπρησμοῦ», ἄρθρο 3: «ὁ καίων ἀμπέλου φραγμόν, τυπτόμενος σφραγιζέσθω ἢ χεῖρ αὐτοῦ, καὶ ζημιούσθω τὴν βλάβην διπλήν».

¹⁰⁶ Στο ἴδιο, τίτλος Δ', «Περὶ πραΐδας ζώων».

¹⁰⁷ Στο ἴδιο, τίτλος Δ', ἄρθρο 5.

¹⁰⁸ Αναγνωστάκης (2011) 210.

¹⁰⁹ Στο ἴδιο, 211.

Στα *Γεωπονικά*¹¹⁰, αναφέρεται ότι πρέπει «θριγγίον περιοικοδομήσαι ἐξ ἀραιῶν λίθων», με πολλές θυρίδες για να μπαινοβγαίνουν οι μέλισσες.

γ) Αντιμετώπιση των αγρίων ζώων

Εκτός από τους ανθρώπους, και τα οικόσιτα ζώα κινδύνευαν από τα άγρια θηρία και τα αρπακτικά όρνεα (λύκος, αλεπού, αετός), και οι Βυζαντινοί ποιμένες χρησιμοποιούσαν ακόμη και μαγεία για να τα προφυλάξουν όπως αναφέρουν ο Ιω. Ζωναράς¹¹¹ τον 12ο αι. και ο Ματθαίος Βλάσταρης στο «Σύνταγμά»¹¹² του¹¹³.

Ωστόσο η στάση των Βυζαντινών απέναντι στα άγρια ζώα είναι αμυντική και όχι επιθετική. Πολλά στοιχεία υπάρχουν π.χ. στους κανόνες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691/2 μ.Χ.), που προβλέπουν επιτίμια για «τὰς ἄρκτους ἐπισυρομένους». Η αρκούδα, στο πλαίσιο μιας ανθρωποκεντρικής αντιμετώπισης, αλλά και για να καταδειχτεί η θαυματουργός δύναμη ορισμένων αγίων, αντιμετωπίζεται με διάλογο και πειθώ, ώστε να συναισθανθεί ως άνθρωπος τη ζημιά που προκαλεί (αναφορές σχετικά, στον Βίο του Ηλία του Σηλαιώτη¹¹⁴ και στον Βίο των οσίων Χριστοφόρου και Μακαρίου των Σικελών¹¹⁵).

Ο πατριάρχης Φώτιος (820-893 μ.Χ.) απαντά με επιστολή σε ερώτημα μητροπολίτη για το επιτίμιο που έπρεπε να επιβάλει σε κάποιους, οι οποίοι αναζητώντας έναν θησαυρό, έσφαξαν και έφαγαν έναν σκύλο, νομίζοντας ότι έτσι θα εύρισκαν τον ζητούμενο θησαυρό¹¹⁶.

Στα *Γεωπονικά* πάλι, ολόκληρο κεφάλαιο, το ΙΓ, είναι αφιερωμένο στην αντιμετώπιση των ζώων που προξενούν βλάβες σε καλλιέργειες και ανθρώπους. Υπάρχουν πολλές συμβουλές για την προστασία από ή την απομάκρυνση των αρουραίων, των αγριόγατων, των φιδιών και πολλών βλαβερών εντόμων (ακρίδων, σκαθάρων, κουνουπιών, ψύλλων, κορέων, μυγών κ.λπ.)¹¹⁷.

Χαρακτηριστικοί είναι οι τρόποι αποτροπής: π.χ. «οι ακρίδες δεν ξανάρχονται αν πιάσουμε νυχτερίδες και τις κρεμάσουμε στα ψηλά δένδρα, τα σπιτικά ποντίκια αν

¹¹⁰ Βάσσου Κ. (1704) 404.

¹¹¹ Περί τοῦ Ιω. Ζωναρά, βλ. Τρωϊάνος (1991) 601-620.

¹¹² Ράλλης-Ποτλής, 6.358 (πβ. PG 145.12C). Περί τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, βλ. Τρωϊάνος, *Πηγές*, παρ. 6.4.2, 297-300.

¹¹³ Τρωϊάνος και Λιαρμακόπουλος (2011) 444-445.

¹¹⁴ *Βίος ὁσίου Ἡλιοῦ Σηλαιώτου* (BHG 581), AASS Sept. III, 867A.

¹¹⁵ Βίος ὁσίων Χριστοφόρου και Μακαρίου, εκδ. I. COZZA-LUZI, *Historia et laudes ss. Sabaeet Macarii*, Ρώμη 1893, κεφ. 15.

¹¹⁶ Τρωϊάνος και Λιαρμακόπουλος (2011) 446.

¹¹⁷ Βάσσος (2014) 252.

φάνε ρίζα από βάτο ανακατωμένη με βούτυρο, ψωμί και τυρί». Ή «Όταν το φίδι μπαίνει στην τρύπα του μπορούμε να το βγάλουμε μόνο αν το πιάσουμε με το αριστερό χέρι»¹¹⁸.

Οι συμβουλές συνοδεύονται συχνά και από ακραίες δεισιδαιμονίες, έστω κι αν ο συγγραφέας παραδέχεται τη γελοιοότητά τους: Στην παρ. 5 του Κεφ.Π΄ των *Γεωπονικών* του Κ. Βάσσου, καταχωρείται υπόδειγμα αποτρεπτικού σημειώματος κατά των αρουραίων που αναφέρει: «σας εξορκίζω αρουραίοι που είστε εδώ να μη με βλάψετε, και θα σας δώσω τον τάδε αγρό και να φύγετε, γιατί αν σας πιάσω, στο όνομα της μητέρας των θεών θα σας κάνω 7 κομμάτια»¹¹⁹. Και στην παρ. 10 του ίδιου κεφαλαίου, διαβάζουμε μια άλλη χρήση για τα μυρμήγκια: «αν κανείς πιάση ένα σπυρί σιτάρι που το βαστάει μυρμήγκι με το μεγάλο δάκτυλο του αριστερού χεριού και το βάλη μέσα σε κόκκινο δέρμα και το κρεμάση για φυλαχτό στο κεφάλι γυναίκας, η γυναίκα που θα το φορέι θα είναι στείρα»¹²⁰.

5. Τα φυσικά φαινόμενα

Τα φυσικά φαινόμενα δεν μπορούν να ενταχθούν στα λεγόμενα «πράγματα». Αποτελούσαν ωστόσο μια ιδιαίτερη πλευρά της παρθένας φύσης, που χωρίς να εμπίπτει σε νομικές διευθετήσεις, επηρέαζε εξαιρετικά τη ζωή των Βυζαντινών.

Έχει ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα αντιμετώπιζαν οι άνθρωποι της εποχής, με γνώμονα τη διαθέσιμη γνώση, την επίδραση της χριστιανικής θρησκείας, την παλαιότερη εμπειρία και τις κληρονομημένες συνήθειες. Οι συγκρίσεις με τη σημερινή εποχή, σε κάθε περίπτωση, θα προκύψουν αβίαστα και θα έχουν ουσιαστικό και διδακτικό περιεχόμενο.

Στη Σαλαμίνα της Κύπρου, μετά από φοβερό σεισμό το 342 μ.Χ., γκρεμίζεται σχεδόν όλη η πόλη και ξαναχτίζεται από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο, εξ ου και το νέο της όνομα Κωνσταντιούπολις. Μετά τον σεισμό δίνεται φοροαπαλλαγή για

¹¹⁸ Βάσσος (1704) 357, 362: Liber XIII, Κεφ. Α΄: «ἐὰν θηράσας νυχτερίδας προσδήσης ταύτας ἐν τοῖς ὑψηλοῖς δένδροις τοῦ χωρίου» και (οι κατοικίδιοι μύες) «ἐὰν βάτου ρίζης μετὰ βουτύρου καὶ ἄρτου καὶ τυροῦ μιγέντος, γευσάμενοι ἀπόλλυνται». Κεφ. Η΄: (ὄφεις δὲ) «περιστερεῶνι οὐχ ὀχλήσουσιν ἐὰν ἐν ταῖς τέτταρσι γωνίαις ἐπιγράψης Ἀδάμ» και «ὄφιν εἰς ὀπὴν καταδυόμενον, εἰ μὲν τις τῆ ἄριστερῆ χειρὶ ἐπιλάβηται τῆς οὐρᾶς, ῥαδίως αὐτὸν ἐξελεύσει».

¹¹⁹ Βάσσος (1704) 361: Liber XIII, Κεφ. Ε΄: «ἐξορκίζω μὲς τοὺς ἐνταῦθα καταλαμβανομένους μὴ με ἀδικήσητε αὐτοὶ, μήτε ἄλλον ἐάσητε. Δίδωμι γὰρ ἀγρὸν ὑμῖν τὸν δε (καὶ λέγεις ποῖον). εἰ δὲ ὑμᾶς ἐτι ὧδε ὄντας καταλάβω, παραλαβὸν τῶν Θεῶν τὴν μητέρα, διαιρήσω ὑμᾶς εἰς μέρη ζ΄».

¹²⁰ Βάσσος (1704) 366: Liber XIII, Κεφ. Ι΄: «Εἴ τις κόκκον σίτου βασταζόμενον ὑπὸ μύρμηκος τῷ ἀντίχειρι τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς λαβὼν εἰς δέρμα φοινικοῦν ἐμβάλη καὶ περιάνη τῆ κεφαλῆ τῆς γυναικὸς ἀτόκιον ἔσται τῆ φορούση».

τέσσερα χρόνια στους κατοίκους. Όπως αναφέρει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, μετά από σεισμό το 362 μ.Χ. που γκρεμίζει τη Νικομήδεια, οι αρχές για να ανακουφίσουν τους κατοίκους, μειώνουν τις τιμές των απαραίτητων για τη ζωή¹²¹.

Το *Πασχάλιο Χρονικό* και ο Ιωάννης Μαλάλας καταγράφουν σεισμό στην Κωνσταντινούπολη το 487 μ.Χ., για δεύτερη φορά στα χρόνια του Ζήνωνα¹²². Προφανώς οι περίφημες διατάξεις του, που πέρασαν και στη μετέπειτα νομοθεσία, ήρθαν να θεραπεύσουν τις καταστροφικές επιπτώσεις του σεισμού. Οι πολλαπλοί σεισμοί που είχαν πλήξει τη Βασιλεύουσα, ένας από τους οποίους ήταν και εκείνος της 14ης Δεκεμβρίου του 557 μ.Χ., ήταν η αφορμή της μεγάλης ανοικοδόμησης που ξεκίνησε ο Ιουστινιανός¹²³.

Στα φυσικά φαινόμενα που επέδρασαν στη ζωή των Βυζαντινών περιλαμβάνονταν ακόμη λιμοί, ξηρασίες και λοιπές θεομηνίες. Για παράδειγμα, όταν ο Ιουλιανός έφτασε στην Αντιόχεια μετά τον φοβερό λιμό του 361-2 μ.Χ., ανάμεσα σε άλλα διοικητικά μέτρα που πήρε για να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις του, εξέδωσε διάταγμα με το οποίο αφαιρούσε από τους κατώτερους υπαλλήλους και τους αξιωματικούς της αυτοκρατορικής φρουράς το δικαίωμα να εφοδιάζονται με τρόφιμα από τις κρατικές αποθήκες¹²⁴. Δεν λείπουν βέβαια και οι «ερμηνείες» φυσικών καταστροφών με πολιτικά κίνητρα: Για να στηλιτεύσει τον Ιουλιανό που αντιπαθούσε, ο Σωζομενός ερμήνευσε την ξηρασία της περιόδου ως απόρροια της θεϊκής οργής εναντίον του¹²⁵.

Τον Ιούλιο του 535 μ.Χ., μετά από φοβερή ξηρασία και λιμό, εκδίδεται «Νεαρά» που καθορίζει τους όρους με τους οποίους έπρεπε να δανείζονται οι γεωργοί της Θράκης. Αυτή κρίθηκε αναγκαία επειδή οι δυνατοί της περιοχής «έπιλαβόμενοι του καιρού τῆς ἀφορίας τοῦ σίτου», δάνειζαν τους γεωργούς, οι οποίοι υποθήκευαν τα χωράφια τους, που στη συνέχεια περιέρχονταν στους δυνατούς, αφού οι δανειζόμενοι δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν το δάνειο¹²⁶. Η φοβερή ξηρασία του 601-2 μ.Χ. και η επιδρομή ακρίδων προκάλεσαν μεγάλο λιμό και στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος πυροδότησε εκτεταμένες ταραχές. Το εξοργισμένο πλήθος στράφηκε κατά του αυτοκράτορα Μαυρικίου¹²⁷.

¹²¹ Σινάκος (2003) 120.

¹²² Στο ίδιο, 127.

¹²³ Στο ίδιο, 139.

¹²⁴ Στο ίδιο, 145.

¹²⁵ Στο ίδιο, 120.

¹²⁶ Στο ίδιο, 156.

¹²⁷ Στο ίδιο, 158.

Χαλάζι, παγωνιές και έντονες χιονοπτώσεις, ακόμη και έκρηξη του Βεζούβιου στις 6/11/472 μ.Χ. (όπως αναφέρει ο Κόμης Μαρκελλίνος¹²⁸), έκλειψη ηλίου το 537 μ.Χ., παλιρροϊκά κύματα (το 545 μ.Χ. στη Μυσία¹²⁹), πλημμύρες του Νείλου (548 μ.Χ.) κ.λπ., προκάλεσαν ανακατατάξεις κοινωνικές και οικονομικές στο Βυζάντιο.

Ωστόσο το περιβάλλον κυριαρχεί μεν και δοκιμάζει τον άνθρωπο, αλλά η ζωή βρίσκει τον τρόπο και πορεύεται μέσα από τις δυσκολίες. Οι Βυζαντινοί προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τα φυσικά φαινόμενα με τις τεχνικές γνώσεις της εποχής, οργανώνοντας τη ζωή στις πόλεις και δημιουργώντας το ανάλογο νομοθετικό πλαίσιο που ρύθμιζε τον τρόπο οικοδόμησης, την ύδρευση και αποχέτευση, τη δημιουργία χώρων αναψυχής, την κατασκευή λιμανιών και έργων στην ύπαιθρο κ.λπ.

Γενικά η «κυρίαρχη ιδεολογία» όπως προκύπτει από τα κείμενα της εποχής, δεν έχει να κάνει με υπερεκμετάλλευση και κατασπατάληση των πόρων, αλλά με τη μετρημένη αξιοποίηση και αντιμετώπιση της φύσης ως δώρου που έχει δοθεί στον άνθρωπο από τον Δημιουργό. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Αγαθία: «Ο άνθρωπος δεν πρέπει να εκπλήσσεται ούτε να πανικοβάλλεται, από τη στιγμή που γνωρίζει τις δυνατότητες του και τις τεράστιες φυσικές δυνάμεις που επιβάλλονται στη ζωή του. Οι καταστροφές θα έρχονται, στον άνθρωπο εναπόκειται να τις γνωρίσει, να τις κατανοήσει, αν είναι δυνατόν να τις προβλέψει και να λάβει τα απαιτούμενα μέτρα ώστε να τις περιορίσει»¹³⁰.

6. Δεισιδαιμονία, μαντεία και διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Το φυσικό περιβάλλον δεν αποτελεί απλά ένα πλαίσιο στο οποίο εξελίσσεται η ιστορία των ανθρώπων. Όπως τονίσαμε στην εισαγωγή, παίζει ενεργητικό ρόλο και αλληλεπιδρά με τους ανθρώπους σε κάθε ιστορική περίοδο. Τα φυσικά φαινόμενα μπορούν να ωθήσουν ή να αναστείλουν την πρόοδο, να προκαλέσουν αλλαγές, όχι μόνο γεωμορφολογικές, αλλά με επιπτώσεις στις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Ο τρόπος ερμηνείας των φαινομένων μπορεί να υπηρετήσει ή να αντικρούσει την περιρρέουσα ιδεολογία, ανάλογα με τη σχέση όσων επιχειρούν την ερμηνεία αυτή με την εκάστοτε εξουσία. *Mutatis mutandis*, οι Βυζαντινοί με τις γνώσεις και τα μέσα της εποχής, βέβαια επηρεασμένοι από, αλλά και επηρεάζοντας, τις επικρατούσες χριστιανικές αντιλήψεις, κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση.

¹²⁸ Στο ίδιο, 163.

¹²⁹ Στο ίδιο, 168.

¹³⁰ Στο ίδιο, 172.

Κατά την υπερχλιετή βυζαντινή περίοδο, εκδηλώθηκαν πολυάριθμα και έντονα φυσικά φαινόμενα στην ευρεία περιοχή που, με περιοδικές τροποποιήσεις συνόρων, αποτελούσε αυτό που θα ορίζαμε ως βυζαντινό κράτος. Με πρόσθετο λόγο την ανεπάρκεια της επιστήμης να δώσει πειστικές απαντήσεις στα φυσικά φαινόμενα, οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για αυτά ποίκιλαν, ανάλογα με την προέλευση των πηγών και των συγγραφέων τους, που σήμερα έχουμε στη διάθεση μας.

Τρεις ήταν οι βασικοί τρόποι προσέγγισης των φυσικών φαινομένων λοιπόν από τους Βυζαντινούς:

α) Η **δεισιδαιμονία**, συνήθεια κληρονομημένη από την ειδωλολατρική θρησκεία και την μυστικιστική Ανατολή, με την οποία στέκονταν απέναντι στα φυσικά φαινόμενα αδυνατώντας να τα ερμηνεύσουν.

β) Η **μαντεία**, με την οποία προσπαθούσαν να προβλέψουν, άρα και να θωρακιστούν απέναντι στο μέλλον.

γ) Η **προσπάθεια ερμηνείας** τους συνήθως με βάση τη χριστιανική πίστη (ως θέλημα Θεού), και σπανιότερα με βάση τη λογική και τα τότε επιστημονικά δεδομένα.

α) Δεισιδαιμονία

Η δεισιδαιμονία είναι σύνθετη λέξη και προέρχεται από το ρήμα δείδω και τη λέξη δαίμονας. Είναι ένας παράλογος φόβος, γιατί δεν έχει σχέση με λογικές εξηγήσεις, που βασίζεται μάλλον στη διαίσθηση απέναντι στις μυστηριώδεις υπερφυσικές δυνάμεις, για τις οποίες υπάρχει πίστη ότι ενεργούν κατά του ανθρώπου.

Για τους Βυζαντινούς το υπερφυσικό ήταν κάτι υπαρκτό και οικείο, αποτελούμενο από τις δυνάμεις του καλού (αγίους και αγγέλους) και του κακού (τους δαίμονες). Τα κακοποιά στοιχεία της φύσης, ιδιαίτερα «ορατά» κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στοίχειωναν την ύπαιθρο, με μεγάλη προτίμηση στην περιοχή των μνημείων της αρχαίας ειδωλολατρείας, ερημικές ή απόκρημνες περιοχές. Όχι μόνο έβαζαν σε πειρασμό τους ανθρώπους, και δη τους δοκιμαζόμενους μοναχούς, αλλά προκαλούσαν μεγάλες φυσικές καταστροφές (ανομβρία, λειψυδρία, σεισμούς και ασθένειες). Οι Βυζαντινοί ζητούσαν τη βοήθεια των αγίων τους, για να παρέμβουν, π.χ. σε περιπτώσεις λειψυδρίας¹³¹ ή ανομβρίας (προστρέχοντας ακόμη και σε παλαιά ειδωλολατρικά έθιμα¹³²), είτε χρησιμοποιούσαν τεχνάσματα και μαντζούνια για να

¹³¹ Γαλανόπουλος (1933).

¹³² Έθιμο της Περπερούνας, που διατηρείται έως σήμερα στην ελληνική ύπαιθρο, δεξ σχετικά Νάκη (2004).

προστατέψουν τα χωράφια και τα ζώα τους από την οργή τους: το φτερό αετού και το δέρμα φώκιας ενάντια στις καταστροφές από χαλάζι¹³³, και το δέρμα ιπποποτάμου για προφύλαξη από τον κεραυνό¹³⁴.

Οι δεισιδαιμονίες γίνονταν αποδεκτές και από μορφωμένους Βυζαντινούς, αφού η επιστήμη δεν είχε δώσει ακόμη πειστικές απαντήσεις:

Ο Γεώργιος Παχυμέρης, αν και μορφωμένος και εγκυκλοπαιδικότατος, κάνοντας λεπτομερή περιγραφή του κομήτη του 1264 μ.Χ., τονίζει ότι όλοι όσοι τον είδαν προαισθάνθηκαν ότι κάτι κακό θα συμβεί.

Ωστόσο, για την απαιτούμενη αντικειμενικότητα, οφείλουμε να αναφέρουμε εδώ και μια άλλη στάση: το 552 μ.Χ., μάλλον στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, σημειώθηκε το παράδοξο φαινόμενο της άνθισης και καρποφορίας των φυτών αν και ήταν φθινόπωρο. Για πολλούς αυτό ήταν σημάδι συμφορών. Όχι όμως και για τον Προκόπιο, που επιχείρησε να δώσει μια επιστημονική ερμηνεία (άνοδος της θερμοκρασίας λόγω νοτίων ανέμων για μεγάλο χρονικό διάστημα)¹³⁵.

β) Μαντεία

Η μαντική είναι κεντρικό θέμα της ελληνικής θρησκείας κατά την αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο, και αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Πολύ σημαντικές πηγές, που σχετίζονται με την πράξη της μαντείας, διασώθηκαν στους ελληνικούς παπύρους από την Αίγυπτο της ρωμαϊκής εποχής (από τον 2ο μέχρι τον 5ο αιώνα μ.Χ.) και στα χειρόγραφα που διασώζονται στη μεσαιωνική χειρόγραφη παράδοση.

Γενικά, υπήρχε διαχωρισμός σε καλή και κακή μαγεία, καθώς η κακή μαγεία είχε ως σκοπό το να υποστεί κάποιο άτομο συμφορές. Την αρχή έθεσε ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο οποίος με νομοθετικές διατάξεις κηρύττει παράνομη την κακή μαγεία και τις μαντικές τέχνες, επιβάλλοντας σκληρότατες ποινές για αυτούς που τις εξασκούν, ενώ ενθαρρύνει τους πολίτες να αποφεύγουν τους ανθρώπους αυτούς ή ακόμη να παίρνουν τον νόμο στα χέρια τους εναντίον τους¹³⁶.

Συχνά οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν με επωδούς να μαντέψουν την πιθανή πτώση χαλαζιού ή βροχής, ή ζητούσαν να μάθουν από την ψημένη ωμοπλάτη του

¹³³ Βάσσου (1704), Liber I, κεφ. ΙΔ΄.

¹³⁴ Στο ίδιο, Κεφ. ΙΕ΄.

¹³⁵ Σινάκος (2003)169.

¹³⁶ Σταματόπουλος (2020).

αρνιού αν θα επικρατήσει ηρεμία ή άνεμοι¹³⁷.

Στα *Γεωπονικά* του Κασσιανού Βάσσου, δηλώνοντας την αγωνία των ανθρώπων για το αύριο, αναφέρεται στην παρ. 8 του Κεφ. Α΄ ότι «αν το φεγγάρι είναι στον αστερισμό της Παρθένου θα έχουμε πολλές βροχές και διασκεδάσεις, και θα συμβούν θάνατοι γυναικών επάνω στη γέννα και θα έχει φτήνια στους δούλους και στα ζώα», ότι «αν το φεγγάρι είναι στον αστερισμό του Σκορπίου θα γίνουν ταραχές μεταξύ των παπάδων και καταστροφή στα μελίτσια και θα πέσουν επιδημίες»¹³⁸.

Ας μην ξεχνάμε ότι το αρχαιοελληνικό Βυζάντιο ή Βυζαντίς, που μετεξελίχθηκε στην Κωνσταντινούπολη επί βυζαντινής αυτοκρατορίας, χτίστηκε ακριβώς μετά από χρησμό του Μαντείου των Δελφών το 658-7 π.Χ.

Όμως η μαντεία και οι μάντιες ήταν σε διωγμό από το επίσημο κράτος. Όπως αναφέρεται στη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών*¹³⁹: «μηδείς έρωτάτω τινά μαντικήν έπαγγελομένου. Οί δέ χαλδαίοι και οί μάγοι μηδέν εν αύταις ταῖς μαντεῖαις έαυτούς παρέχθωσαν, αλλά κεφαλικῆ και τῆ δια σιδήρου τιμωρία ύποκείσθωσαν».

γ) Διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Η καταγραφή των φυσικών φαινομένων απασχόλησε ιστορικούς, χρονογράφους και εκκλησιαστικούς συγγραφείς στο Βυζάντιο, που έδιναν σημασία πρωτίστως στον συμβολισμό τους ως *σημεία* (οιωνούς) και ως έκφραση της θείας βούλησης, και λιγότερο στα χαρακτηριστικά και τις αιτίες τους.

Η λέξη *θεομηνία*, πρώτιστα από την εποχή της αρχαιότητας (Θεός + Μήνις), σημαίνει την οργή του Θεού και αναφέρεται στα καταστροφικά φαινόμενα που εκδηλώνονται και που (θεωρείται ότι) αποτελούν την τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες των ανθρώπων, όπως π.χ. ιστορείται στα εδάφια της Παλαιάς Διαθήκης με φαινόμενα όπως η καταστροφή στα Σόδομα και τα Γόμορρα, ο κατακλυσμός του Νώε κ.ά.

Οι πατέρες της εκκλησίας, τα θεολογικά κείμενα και οι άνθρωποι με βαθειά πίστη, στην εκδήλωση των φυσικών φαινομένων έβλεπαν την έκφραση του θείου θελήματος. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος θεωρεί τους λιμούς και τους κεραυνούς ως βέλη του Θεού¹⁴⁰, και θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να πανικοβάλλεται από τις

¹³⁷ Κουκουλές, *Βίος Α΄*.195 στο: Σινάκος (2003) 116.

¹³⁸ Βάσσος (2014) 23, και Βάσσος (1704) 12.

¹³⁹ *Synopsis basilicorum* (1869), Κεφ. Μ, «Περί μάντεων», άρθρο 1.

¹⁴⁰ Σινάκος (2003) 116.

κακοτυχίες, αλλά να τους δίνει την κατάλληλη σημασία και να τις θεωρεί παιδαγωγία από τον Θεό. Ο Σωζομενός αποδίδει την πτώση του κεραυνού που γκρέμισε τον ανδριάντα του Ιουλιανού, ο οποίος είχε στηθεί στη θέση αγάλματος του Χριστού, σε επέμβαση του Θεού¹⁴¹. Στον βίο του αγίου Θεογνίου αναφέρεται ότι επιδρομές ακρίδων, λιμοί, ανομβρίες, σεισμοί και πτώσεις πόλεων συνέβησαν «ὅπως δειλιάσαντες ἢ ἐντραπέντες πρὸς μετάνοιαν κλίνωμεν»¹⁴².

Οφείλουμε όμως να αναφέρουμε και άλλες προσεγγίσεις.

Ο Πατριάρχης Φώτιος, σε μια πρωτοποριακή για την εποχή της εξήγηση, αναφέρει ότι οι σεισμοί οφείλονται σε «πλησμονὴν ὑδάτων» και όχι σε αμαρτήματα¹⁴³.

Διακρίνοντας την επιστήμη από τη δεισιδαιμονία, ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1078 μ.Χ.) αρνείται ότι οι κινήσεις των ουράνιων σωμάτων έχουν επίδραση στο πεπρωμένο του ανθρώπου καθώς κάτι τέτοιο αντιφάσκει, όπως λέει, προς τη Θεία Πρόνοια και το αυτεξούσιο του ανθρώπου¹⁴⁴.

Ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1310 μ.Χ.), λόγιος της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής, καταγράφοντας στην Ιστορία¹⁴⁵ του σεισμούς και ουράνια φαινόμενα, τα θεωρεί προαγγέλλους κακού, αλλά εκφράζει συχνά την προσωπική του δυσπιστία¹⁴⁶, ενώ εμφανίζει την ανώτερη δύναμη που κατευθύνει τις τύχες του κόσμου και των ανθρώπων μάλλον ως απρόσωπο πεπρωμένο παρά ως θεϊκή πρόνοια¹⁴⁷.

Οι απόψεις αυτές καταδεικνύουν ότι, παρά τη στενή σχέση μεταξύ επιστήμης και θεολογίας στο Βυζάντιο, δεδομένο ήταν το ενδιαφέρον των Βυζαντινών για τις επιστήμες, με όλες τις ιδιομορφίες και τα χαρακτηριστικά της μακραίωνης ιστορίας του¹⁴⁸. Κάτι που όλως τυχαίως (;), λησμονείται, υποβαθμίζεται ή παραγνωρίζεται επιμελώς.

Μια άλλη διάσταση της προσπάθειας ερμηνείας των φυσικών φαινομένων δεν είχε σχέση μόνο με τα επιστημονικά ελλείμματα και τις θεολογικές προσεγγίσεις της εποχής, αλλά και με συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Πολύ συχνά δε, χρησιμοποιήθηκαν από οπαδούς συγκεκριμένων πολιτικών για την προβολή των απόψεών τους.

¹⁴¹ Στο ίδιο.

¹⁴² Στο ίδιο.

¹⁴³ Λαμπάκης (1987) 95.

¹⁴⁴ Νικολόπουλος 41.

¹⁴⁵ Georges Pachymères *Relations Historiques*, έκδ. A. Failler (-V. Laurent), I-IV, [CFHB XXIV/1-4] Paris 1984-1999.

¹⁴⁶ Λαμπάκης (1987) 100.

¹⁴⁷ Hunger (2017), τ. Β', 294.

¹⁴⁸ Δες σχετικά: Νικολόπουλος, Π.

Πολλοί συγγραφείς περιγράφουν τον φοβερό σεισμό της Νικομήδειας, το 358 μ.Χ. Ο Σωζομενός αναφέρει και μια άλλη διάστασή του· τις ημέρες του σεισμού επρόκειτο να συνέλθει στη Νικομήδεια σύνοδος των οπαδών των αποφάσεων της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου. Οι αντίπαλοί τους λοιπόν βρήκαν την ευκαιρία να δυσφημήσουν τη Σύνοδο στον Αυτοκράτορα. Είπαν πως αποδείχτηκε ότι δεν έπρεπε να συγκληθεί, γιατί κατέπεσε η εκκλησία και καταπλάκωσε τους επισκόπους και κατοίκους που ζήτησαν καταφύγιο εκεί¹⁴⁹.

Τον Ιούλιο του 365 μ.Χ. αναφέρεται από πολλούς συγγραφείς μεγάλος σεισμός σε όλη την (τότε) οικουμένη, για την ένταση και τα καταστροφικά αποτελέσματα του οποίου όμως έχουν εκφράσει ενστάσεις σύγχρονοι Γάλλοι μελετητές. Αυτοί υποστηρίζουν ότι δεν επρόκειτο για τόσο μεγάλης κλίμακας σεισμό όπως τον παρουσιάζουν οι πηγές της εποχής. Οι μεν χριστιανοί συγγραφείς ήθελαν να αναδείξουν τις καταστροφές που έπλητταν την αυτοκρατορία λόγω του αρειανού αυτοκράτορα Βάλη, ο δε Λιβάνιος επειδή ήθελε να δείξει πως η φύση αντιδρούσε και αυτή στην πολιτική των διαδόχων του Ιουλιανού, τον οποίο θαύμαζε ο ίδιος¹⁵⁰.

7. Η σχέση με τη φύση

α) Αισθητική απόλαυση

Οι Βυζαντινοί αναζητούσαν αισθητική απόλαυση που δεν περιοριζόταν στα έργα τέχνης ή γενικότερα στα προϊόντα του τεχνικού πολιτισμού. Η αναζήτησή τους στρεφόταν και προς το φυσικό περιβάλλον, με το οποίο διατηρούσαν σχέση γόνιμης αλληλεπίδρασης, και χωρίς αυτή να αποτελεί απαραίτητα μέρος μιας λατρευτικής εκδήλωσης προς τον Δημιουργό.

Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Θεόδωρου Μετοχίτη, ενός από τους σημαντικότερους λογίους της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος-14ος αι.). Στο βιβλίο του με τίτλο *Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικαί* αφιερώνει τέσσερα κεφάλαια στην απόλαυση της φύσης¹⁵¹.

Το κεφάλαιο 42 έχει τίτλο: «ὅτι σφόδρα ἠδύ τοῖς ἀνθρώποις ἐποπτεία τῆς φύσεως». Γράφει σε αυτό: «ἡδιστον, εἰ δὴ τι καὶ ἄλλο τῶν θεαμάτων ἢ τῆς κτίσεως ἐποπτεία, καὶ τὸ τοῖς ὀφθαλμοῖς διεύει τῶν ὀρωμένων ἀπάντων». Στο κεφ. 43 τονίζει

¹⁴⁹ Σινάκος (2003) 119.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, 121.

¹⁵¹ Μετοχίτης (1821).

την αισθητική απόλαυση που προσφέρει η παρατήρηση της κίνησης των ουρανίων σωμάτων, όταν ο ουρανός είναι καθαρός: «Ὅτι ἡδιστον ἢ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τῶν κατ'οὐρανὸν ἐποπτεία».

Στα κεφ. 44 και 45, ασχολείται με το υγρό στοιχείο «ὄτι ἡδιστον θέαμα ἢ θάλασσα». Η θάλασσα, γαλήνια και αγριεμένη μαζί, απέραστη και ακίνητη «σαν λάδι». Κάθε άνθρωπος βουνίσιος ή καμπήσιος χαλαρώνει και μαγεύεται μπροστά στο θέαμα της θάλασσας. Η διπλή, γεμάτη αντιθέσεις φύση της απαιτεί σεβασμό και θαυμασμό, αλλά και νηφάλια σκέψη μπροστά στο μέγεθος και τη μεγαλοσύνη της.

Η προστασία του περιβάλλοντος δεν είχε μόνο θρησκευτικά, οικονομικά ή απλά πρακτικά κίνητρα. Βασικός παράγοντας ήταν η *εποπτεία*, άποψις ή θέα, δηλαδή η αισθητική απόλαυση των ανθρώπων της εποχής.

β) Συνθήκες διαβίωσης

Όμως αυτές οι σκέψεις του -λόγιου- Μετοχίτη δεν εξέφραζαν μόνο τις αντιλήψεις της εποχής του, αλλά και πεποιθήσεις ριζωμένες από αιώνες στη συνείδηση του λαού.

Αυτό φαίνεται στη διάταξη του Ζήνωνα για τις απαιτούμενες αποστάσεις ανάμεσα σε γειτονικά κτίσματα, όσο και για την εξασφάλιση της θέας προς τη θάλασσα¹⁵². Η καταγγελία όσων αφαιρούν από τους γείτονες τη θέα προς τη θάλασσα, «πράγμα χαριέστατον», αναγράφεται στη *Νεαρά* 63 του Ιουστινιανού¹⁵³.

Στο δε βιβλίο 58, τίτλος 2, των *Βασιλικών*, επαναλαμβάνονται διατάξεις του *Πανδέκτη*, σχετικά με το ύψος και την εγγύτητα των κτιρίων. Μάλιστα στα κεφάλαια 58. 2. 15-16, συγκρίνοντας τις δουλείες φωτισμού και απόψεως, διευκρινίζεται ότι η δεύτερη είναι σαφώς ευρύτερη από την πρώτη: «Ἡ τῆς ἀπόψεως δουλεία πλατυτέρα ἐστὶ τῶν φωτῶν»¹⁵⁴.

Γενικά οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν το φυσικό περιβάλλον και τις κλιματικές συνθήκες ως παράγοντες που επηρέαζαν τη διαβίωσή τους.

Η παρ. 3 του 2ου Κεφ. των *Γεωπονικών* καθορίζει τα κριτήρια για την επιλογή του καλύτερου τόπου για κατοίκηση και κατασκευή λουτρών: «τα παραθαλάσσια μέρη είναι συνήθως τα πιο υγιεινά καθώς και οι πλαγιές που κυττάζουν κατά το βορριά. Όσα μέρη είναι κοντά σε βάλτους ή σε λίμνες είναι νοσηρά. . . η πρόσοψις του σπιτιού

¹⁵² Χριστάκου (2019) 47, 50.

¹⁵³ Τρωϊάνος και Πιτσάκης (1998) 36.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, 41.

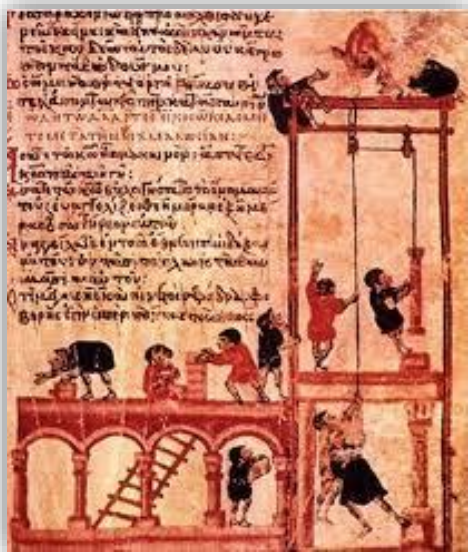
πρέπει να είναι κατά την ανατολή καθώς και οι θύρες του. Γιατί οι ανατολικοί άνεμοι είνε πολύ υγιεινοί και η θερμότης του ηλίου μπαίνει γρηγορότερα και ξεραίνει και απορροφά την υγρασία»¹⁵⁵.

Η τήρηση κανόνων υγιεινής για τις καθημερινές ανάγκες επιβαλλόταν από τη νομοθεσία και για το κινούμενο στράτευμα. Στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού αναφέρεται ότι για την εύρεση χώρου στρατοπέδευσης, πρέπει να επιλέγονται μέρη υγιεινά και καθαρά, και να μην παραμένουν για πολύ σε τόπους που δεν έχουν καλές ατμοσφαιρικές συνθήκες ή τις απαραίτητες υγειονομικές προϋποθέσεις, ώστε να προστατεύεται το στράτευμα. Επίσης, τα αποχωρητήρια πρέπει να είναι έξω από το στρατόπεδο λόγω της δυσοσμίας τους¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Βάσσος (2014) 34.

¹⁵⁶ Τρωϊάνος και Πιτσάκης (1998) 57-58.

Γ) ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Εικόνα 4:

Οικοδόμοι στη διάρκεια της εργασίας τους (πιθανός κατασκευής εκκλησίας).
Μικρογραφία από το Ψαλτήρι του Χλουντώφ, τέλος 9ου αι. (Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας, αρ. 129Δ)

1. Πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις

Οι πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις αντανακλώνται άμεσα στο περιβάλλον και καθορίζουν τη μορφή και τη δομή τόσο του αστικού, όσο και του αγροτικού χώρου (αν και η διαφοροποίηση μεταξύ τους γίνεται κάποιες περιόδους δυσδιάκριτη).

Ως γενική παρατήρηση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ στην εξωτερική της εμφάνιση η αυτοκρατορία παρουσιάζεται ως συνεχιστής της ρωμαϊκής, στις εσωτερικές της δομές αποτελεί συνέχεια των ελληνιστικών χρόνων. Όπως τονίζει ο Ν. Σβορώνος¹⁵⁷, ελληνικής-ελληνιστικής, και όχι ρωμαϊκής καταγωγής, είναι αφενός οι θεσμοί της *εμφύτευσης*¹⁵⁸ και της *παροικίας*¹⁵⁹, και αφετέρου η οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής γύρω από αστικά κέντρα.

Επίσης, με δεδομένη τη συμβολική, διοικητική και πολιτισμική σημασία της Κωνσταντινούπολης, πρέπει να έχουμε κατά νου τη μεγάλη διαφοροποίηση και τις ιδιαιτερότητες των περιοχών της αυτοκρατορίας. Παρά τα γενικά κοινά τους χαρακτηριστικά, δεν ακολούθησαν την ίδια εξέλιξη, ούτε είχαν τους ίδιους ρυθμούς.

¹⁵⁷ Σβορώνος (2009) 13-14.

¹⁵⁸ Γρηγορίου (2010).

¹⁵⁹ Παππά (2018).

Κι αυτή η διαφοροποίηση ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες εξέλιξης της αυτοκρατορίας. Έτσι ερμηνεύεται και η διαμόρφωση και διάδοση της ενωτικής ιδεολογίας που ήθελε να συνδυάσει την ενσάρκωση της εξουσίας στο κεντρικό πρόσωπο του αυτοκράτορα, και να συνενώσει την πληθώρα των εθνοτήτων της βυζαντινής επικράτειας με βάση τον ελληνικό πολιτισμό και τη χριστιανική ιδεολογία και το κοινό δίκαιο ¹⁶⁰.

Μπορούμε να μιλούμε για τρεις χρονικές τομές στη βυζαντινή ιστορία, όπου οι υπόγειες και βαθμιαίες αλλαγές καταλήγουν σε νέες ποιοτικές συνθέσεις, που είναι: ο 7ος, ο 11ος και ο 13ος αιώνας μ.Χ.

Τομές που καθορίζουν και τις παρακάτω χρονικές περιόδους.

~ Πρωτοβυζαντινή περίοδος, 4ος -7ος αι. μ.Χ.

Την περίοδο αυτή μπαίνουν τα θεμέλια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και διαμορφώνεται η φυσιογνωμία της ως χριστιανικής αυτοκρατορίας της ρωμαϊκής Ανατολής¹⁶¹. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως νέας αυτοκρατορικής πόλης, στο σταυροδρόμι του ανατολικού ρωμαϊκού κόσμου, η ανοχή απέναντι στη νέα θρησκεία, τον Χριστιανισμό, και η μετάθεση της προσοχής προς την Ανατολή (βασικός προμηθευτής του κράτους σε ανθρώπους αλλά και σε χρήμα) είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της ¹⁶².

Στο πλαίσιο αυτό, συνεχίζεται το σύστημα των πολιτειών -civitates- με το ελληνορωμαϊκό περιεχόμενο του όρου, που εξακολουθεί να υπάρχει στο κέντρο της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας (Καραμπούλα 2016, σ. 133-177)¹⁶³. Επικρατεί η φορολογική υπαγωγή μιας αγροτικής περιοχής σε ένα αστικό κέντρο, την πόλη μητρόπολη δηλαδή με τις μητροκωμίες. Βασικές αστικές δραστηριότητες είναι η βιοτεχνία και το εμπόριο, ενώ ο *solidus*, το βυζαντινό νόμισμα, είναι το νόμισμα της διεθνούς αγοράς.

Την εποχή αυτή διαφοροποιείται η λειτουργία των πόλεων. Στο Βυζάντιο, σε αντίθεση με τη Δύση, οι πόλεις εξακολουθούν να υφίστανται, και παρά την παρακμή τους την επόμενη περίοδο, παραμένουν ως το τέλος στο επίκεντρο της βυζαντινής οικονομίας¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Σβορώνος (2009) 16.

¹⁶¹ Γλύκατζη-Αρβελέρ (1997) 13.

¹⁶² Στο ίδιο, 19.

¹⁶³ Για τη βυζαντινή περίοδο της οικουμένης, βλ. Κοντογιώργης (2020).

¹⁶⁴ Σβορώνος (2009) 33.

Ο *Συνέκδημος*¹⁶⁵ αναφέρει 935 πόλεις τον 6^ο αι., χωρίς να υπολογίζει την Ιταλία και τη Βόρεια Αφρική, άρα μπορούμε να μιλήσουμε για την ύπαρξη περίπου 1.500 πόλεων την εποχή εκείνη, οι περισσότερες από τις οποίες έχουν στρατηγική ή εμπορική σημασία.

Στον αγροτικό χώρο κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία, αλλά η μεσαία και μικρή κατέχουν σημαντική θέση στην οικονομία. Οι ελεύθερες κοινότητες των ανεξάρτητων καλλιεργητών παραμένουν ζωντανές, με το κοινοτικό σύστημα να διατηρείται μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, αν και η εικόνα δεν είναι ίδια παντού. Γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στη νομική και την οικονομική ιδιοκτησία της αγροτικής γης και, παρά τους περιορισμούς, εξακολουθεί η δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης των αγροτών, ενώ σταδιακά η αγροτική οικονομία γίνεται η κύρια πηγή παραγωγής πλούτου.

~ Μεσοβυζαντινή περίοδος, 7ος-11ος αι.

Επικρατεί πολιτική αστάθεια και κοινωνική ανισορροπία μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού και ως την άνοδο στον θρόνο του Λέοντος Γ' του Ισαύρου (717))¹⁶⁶. Σημειώνεται βαθμιαία εγκατάλειψη του συστήματος των πολιτειών.

Η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων, χρησιμοποιώντας σύγκλητο και στρατό, προσπαθεί να ελέγξει το κράτος. Οξύνονται οι θρησκευτικές και οι κοινωνικές αντιθέσεις. Έχουμε γεωγραφική συρρίκνωση και εθνολογικές μεταβολές λόγω των πολέμων με Πέρσες και Άραβες, που κυριαρχούν στις ανατολικές επαρχίες, και της διείσδυσης των Σλάβων με τη δημιουργία σκλαβηνιών. Παράλληλα σημειώνεται δημογραφική κρίση, μετά από δηώσεις, λιμούς, καταστροφές, με σημαντική μείωση του πληθυσμού κατά 30-40%.

Νίκες Μακεδόνων αυτοκρατόρων ανοίγουν τους εμπορικούς δρόμους της Ανατολής, συνάπτονται οι πρώτες ρωσοβυζαντινές εμπορικές συμφωνίες και το εκχριστιανισμένο βουλγαρικό κράτος εμφανίζεται ως νέα ενδιαφέρουσα αγορά.

Την εποχή αυτή σημειώνεται η ανάκτηση της Κάτω Ιταλίας.

Παρατηρείται ανάπτυξη νέων θεσμών που απελευθερώνουν την ύπαιθρο φορολογικά και διοικητικά από την πόλη (η οποία αλλάζει λειτουργία, αλλά δεν

¹⁶⁵ Έργο του συγγραφέα Ιεροκλέους, που γράφτηκε μάλλον επί Ιουστινιανού, στο οποίο απαριθμούνται εξηντατέσσερις επαρχίες και εννιακόσιες δώδεκα πόλεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας του 6ου αιώνα, κύρια πηγή του «*Περί των θεμάτων*» συγγράμματος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. *Ιεροκλέους Γραμματικού Συνέκδημος*, διαθέσιμο στο <https://byzantium.gr/keimena/ierokles.php> πρόσβαση στις 6/7/2021

¹⁶⁶ Σβορώνος (2009) 74: Ξεσπών δύο σημαντικές λαϊκές εξεγέρσεις: 1) Των ελλαδικών θεμάτων και του στόλου των Κυκλάδων με τον τουρμάρχη Κοσμά, 727 μ.Χ., και 2) το Κίνημα του Θωμά του Σλάβου στη Μ. Ασία.

εξαφανίζεται), ενώ συνεχίζει να υφίσταται η χρηματική οικονομία¹⁶⁷ και σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στο εξωτερικό εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα της προηγούμενης περιόδου¹⁶⁸. Οι Βυζαντινοί έμποροι μοιράζονται τώρα τα κέρδη από την Ανατολή με τους Άραβες και το εμπόριο με τη Δύση (όπου πλέον η αστική ζωή εξαφανίζεται) μειώνεται στο ελάχιστο.

Τα θέματα¹⁶⁹ και η νέα φορολογία (ο φόρος υπολογίζεται πλέον με βάση την αξία της φορολογητέας ύλης, χωρίς τη μεσολάβηση της ιδεατής μονάδας, του ζυγού ή της κεφαλής¹⁷⁰, επηρεάζουν την εξέλιξη της κατανομής της γης, που τώρα χαρακτηρίζεται από την αύξηση της μεγάλης ιδιοκτησίας (περιπτώσεις αγίου Φιλαρέτου και χήρας Δαηιλίδας).

Η ανάπτυξη της οικονομίας από τον 10ο αι. και μετά συντελεί στην ανάπτυξη μιας ομάδας σχετικά πλουσίων εμπόρων και βιοτεχνών, που ο αριστοκράτης Βρυένιος θα χαρακτηρίσει περιφρονητικά ως «νεοπλούτους, ἄρτι προκόπτειν ἀρξαμένους»¹⁷¹.

~ Υστεροβυζαντινή περίοδος, 11ος–15ος αι.

α. ΚΟΜΝΗΝΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (μέσα 11ου αι. -1204 μ.Χ.),

Οι Κομνηνοί συνεχίζουν τον συγκεντρωτισμό των προηγούμενων, θεσμοθετούν νέα κρατικά αξιώματα¹⁷², προβαίνουν σε αλλαγές στον στρατό με τη δημιουργία συγκεντρωτικού και στρατοκρατούμενου κράτους, και σε επαναφορά της συγκέντρωσης της εξουσίας στη διοίκηση των *θεμάτων* υπό τον «Δούκα» (ανώτατο στρατιωτικό αξιωματούχο που έχει και πολιτική εξουσία).

Γενικεύεται ο θεσμός της «Πρόνοιας», αποτέλεσμα της κακής δημοσιονομικής κατάστασης της αυτοκρατορίας, που συνεπάγεται εκχώρηση προσόδων και γαιών του κράτους, καθώς και των εξαρτημένων καλλιεργητών σε διάφορα πρόσωπα έναντι παροχής ορισμένων υπηρεσιών. Παρατηρείται σχετική εξάπλωση της αστικής οικονομίας και ξεκίνημα της επιβολής του αναπτυσσόμενου δυτικού κόσμου, με

¹⁶⁷ Όπως προκύπτει από την Εκλογή των νόμων των Ισαύρων του 8ου αι.: *Ecloga Leonis et Constantini* (1852), τίτλος 8ος «Περὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀναδουλώσεων», τίτλος 9ος «Περὶ πράσεως καὶ ἀγορασίας, ἐγγράφου καὶ ἀγράφου καὶ ἀρράβωνων αὐτῶν», τίτλος 10ος «Περὶ δανείου ἐγγράφου καὶ ἀγράφου» κλπ.

¹⁶⁸ Σβορώνος (2009) 63.

¹⁶⁹ Τα θέματα δημιουργήθηκαν κατά τον 7ο αιώνα από τον Ηράκλειο, για να καλυφθεί η μεγάλη έλλειψη ανδρών στο στράτευμα. (Βλ. Rice (1977) 141-143. Επίσης Φειδάς (1985) 134, Σβορώνος (2009) 63-64.

¹⁷⁰ Jugum, θεωρ. ιδεατή μονάδα φορολόγησης της γης στα πρωτοβυζαντινά χρόνια. και Caruti, θεωρ. ιδεατή μονάδα φορολόγησης για τα ζώα και τους ανθρώπους, στα πρωτοβυζαντινά χρόνια. διαθέσιμο στο <http://www.ime.gr/chronos//08/gr/o/main/frame/o3a.html?2>, πρόσβαση στις 6/7/2021, και Σβορώνος, Ν.(2009), 23.

¹⁷¹ Σβορώνος (2009) 72.

¹⁷² Το αξίωμα του «Λογοθέτου των σεκρέτων» (σαν πρωθυπουργός) και του «Μεγάλου λογαριαστή» (ανώτατος συντονιστής και ελεγκτής των οικονομικών υπηρεσιών). [Bury (1911)].

αποτέλεσμα τον οικονομικό και πολιτικό περιορισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

β. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1204-1453)

Σημειώνεται συρρίκνωση της οικονομίας, εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα εξάρτησης από τη Δύση και βαθμιαία μεταβολή της αυτοκρατορίας σε εθνικό ελληνικό κράτος ως την Άλωση.

Την εποχή των Παλαιολόγων, η «πρόνοια»¹⁷³ γίνεται κληρονομική και οι δικαιούχοι πετυχαίνουν πλήρη ιδιοκτησία. Συγγενικοί θεσμοί είναι οι ανεξαρτητοποιημένες περιοχές – *apanages*¹⁷⁴, και οι *Επισκέψεις*¹⁷⁵.

Παρατηρείται πλήρης νίκη της αριστοκρατίας της γης, τα δε τελευταία χρόνια δημιουργούνται και αυτόνομες ή ημιαυτόνομες περιοχές (Δεσποτάτα Ηπείρου και Μυστρά).

Και πιο συγκεκριμένα στο θέμα της εργασίας, έχουμε εξαιρετική συρρίκνωση του βυζαντινού γεωγραφικού χώρου που περιορίζεται στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, της Πελοποννήσου και σε λίγα νησιά του Αιγαίου. Σε λίγο θα μπουν οι τίτλοι τέλους στην υπερχλιετή βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹⁷³ Για τον θεσμό της Πρόνοιας δες Μπαλάσκας (2016), και Σβορώνος (2009) 82.

¹⁷⁴ *apanages* = Εκχωρήσεις σε ανώτατους αξιωματούχους, κυρίως μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, του συνόλου των προσόδων μεγάλων εκτάσεων που περιέχουν και αυτοκρατορική ή κρατική γη και ιδιωτικές περιουσίες. [Σβορώνος (2009) 84].

¹⁷⁵ *Επισκέψεις* = Μεγάλα κτήματα που κατέχονται σε πλήρη ιδιοκτησία από τον αυτοκράτορα και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. [Σβορώνος (2009) 84].

2. Αστικός χώρος – Η πόλη στο Βυζάντιο

Εικόνα 5:

Τοπογραφικός χάρτης της Ιερουσαλήμ, Μωσαϊκό δάπεδο του 6ου αι., Μήδβα της Ιορδανίας. Απεικονίζονται το "πολεοδομικό" διάγραμμα της Ιερουσαλήμ, της Διοσπόλεως, της Ασκάλωνος, της Γάζης κ.λπ.

Η συζήτηση για τον χαρακτήρα της βυζαντινής πόλης είναι σε εξέλιξη και έχει κεντρική θέση στη μελέτη του Βυζαντίου από την άποψη ότι η δομή, ο ρόλος και η λειτουργία της πόλης μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της βυζαντινής κοινωνίας. Από τους παράγοντες που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι, τουλάχιστον από την οπτική των Mango, Μπούρα, Μουτσόπουλου και άλλων, η θέση της πόλης στην παραγωγή, ο ρόλος που παίζει στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα και η σχέση της με την ύπαιθρο (και όχι η αυξομείωση του πληθυσμού ή το μέγεθός της και μόνο)¹⁷⁶.

Αρχικά η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, και η μετατόπιση του κέντρου βάρους στην Ανατολή, όπου η αστική παράδοση ήταν εδραιωμένη, θεωρείται καθαρά πολιτική επιλογή¹⁷⁷. Οι πρώιμες βυζαντινές πόλεις ήταν ουσιαστικά πόλεις της ύστερης αρχαιότητας ως προς τις λειτουργίες και την οργάνωση του χώρου τους. Ειδικότερα, ενώ την πρώτη περίοδο δίνεται έμφαση στη μνημειακότητα για ανάδειξη της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χνάρια της ρωμαϊκής εποχής (Μέση Οδός, φόρα και δημόσια κτίρια με κορύφωση το Μέγα Παλάτιον), στη συνέχεια παρατηρείται υποχώρηση του δημόσιου χώρου που πλέον αντικαθίσταται από την εκκλησία, η οποία συνοδεύεται από διάχυση της θρησκευτικής λειτουργίας, με

¹⁷⁶ Σαρηγιάννης (2018) 24.

¹⁷⁷ Κιουσοπούλου (2012) xiii.

κατασκευή εκκλησιών και μοναστηριών μέσα στον ιστό της πόλης.

Η χριστιανική αντίληψη για την πόλη, της οποίας «*αρχιτέκτων και δημιουργός είναι ο Θεός*»¹⁷⁸, έρχεται πλέον σε πλήρη αντίθεση με την πόλη του κλασικού προτύπου, που πλέον ταυτίζεται με τα βιβλικά Σόδομα, αφού την εποχή του Χρυσοστόμου, ο επίσκοπος Αμασειάς Αρσένιος υποδείκνυε την αγορά ως «*τόπο ασωτείας*»¹⁷⁹.

Κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους, οι πόλεις παίρνουν σταδιακά τη μορφή των κάστρων, τα οποία αποκτούν χαρακτηριστικά πόλης (έδρα της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας) ως αποτέλεσμα του κατακερματισμού της κεντρικής εξουσίας. Σημειώνονται ανακατατάξεις στον αστικό χώρο, πόλεις εξαφανίζονται, άλλες κατακτώνται από Άραβες. Πολλές πόλεις διατηρούν τη λειτουργία τους ως κέντρα παραγωγής και εμπορίου.

Στα μεσοβυζαντινά χρόνια, με την ανάπτυξη του εμπορίου, θα αναπτυχθεί ο χώρος της αγοράς, ή ξεχωριστή συνοικία εκτός του κέντρου των πόλεων (τα περίφημα *έμπορεϊα*)¹⁸⁰.

Μόνο στην υστεροβυζαντινή πόλη εμφυτεύονται φράγκικες συνήθειες με πλατείες και χώρους δημοσίων συγκεντρώσεων, εβδομαδιαία αγορά και καταστήματα (π.χ. Μυστράς, Ιωάννινα, Μονεμβασία).

Από κει και πέρα η εσωτερική δομή των περιοχών κατοικίας και του κέντρου διαμορφώνεται στη λογική της φυσικής ανάπτυξης, που κάποια στιγμή τίθεται αναγκαστικά υπό σχετικό έλεγχο¹⁸¹.

Στη *Sinopsis Basilicorum* περιέχονται μια σειρά από όρους που μας βοηθούν να διαχωρίσουμε την έννοια της πόλης από αυτήν του αγρού¹⁸²:

«*Άγρός λέγεται ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἤτοι τῶν οἰκημάτων τόπος*» (κεφ. P-I', άρθρ. 2, σ. 582).

«*Οὐρβις ἢ πόλις λέγεται, ἀπὸ τοῦ οὐρβάρε, τουτέστιν ἀρότρω περιχαράξαι τὸν*

¹⁷⁸ «*εξεδέχετο το γαρ την τους θεμελίους έχουσαν πόλιν, ης τεχνίτης και δημιουργός ο Θεός*». (Προς Εβραίους 11,9-10, 32-40) Η «πόλις» για την οποία ομιλεί ο Παύλος είναι η ουράνια Ιερουσαλήμ (βλ. 11,16· 12,22· Αποκ. 21,2,10-17), θεμελιωμένη σε αδιάσειστα θεμέλια και τεχνουργημένη με σοφία από τον ίδιο τον Θεό.

Διαθέσιμο στο http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=afier&NF=1&contents=contents_Christmas.asp&main=xmas&file=7.htm, πρόσβαση στις 6/7/2021

¹⁷⁹ Κόντσινα (2009) 85.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 112.

¹⁸¹ Βάσει πολεοδομικών και οικοδομικών κανόνων που ίσχυαν από τον Ιουλιανό από την Ασκαλώνα (6^{ος} αι.), και τις διατάξεις των Ζήνωνα, Ιουστινιανού κ.ά., όπως αυτές πέρασαν στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου τον 14^ο αιώνα.

¹⁸² S. Basilicorum (1869).

μέλλοντα πολίζεσθαι τὸν τόπον» (κεφ. Ρ-Γ', άρθρ. 114, σ. 591).

«Τεῖχος πόλεως πάντες οἱ ὑπὸ τὴν πόλιν ἀγροὶ» (κεφ. Ρ-Γ', άρθρ. 155, σ. 594).

«Τόπος μέρος ἀγροῦ ἐστίν» (κεφ. Ρ-Γ', άρθρ. 157, σ. 594).

«Φοῦνδος καλεῖται καὶ τὸ οἶκημα καὶ ὁ ἀγρὸς. αἱ δὲ οἰκοδομαὶ ἐν μὲν τῇ πόλει οἰκίαι λέγονται, ἐν δὲ τοῖς χωρίοις βίλαι. ὁ δὲ χωρὶς οἰκοδομῆς τόπος ἐν πόλει μὲν ἔδαφος λέγεται, ἐν χωρίῳ δὲ ἀγρὸς προσαγορεύεται» (κεφ. Ρ-Γ', άρθρ. 173, σ. 595).

α) Πολεοδομική νομοθεσία – γενικά

Ἡ σχετική με τὸν δομημένο χώρο νομοθεσία δὲν περιλαμβάνει αμιγῶς πολεοδομικὲς ρυθμίσεις με τὴν ἐννοία τοῦ σχεδιασμοῦ συγκεκριμένου πολεοδομικοῦ προγράμματος.

Ὅπως υποστηρίζει ὁ Χαρ. Μπούρας¹⁸³, ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς ἀπουσίαζε τελείως ἀπὸ τὶς μεσοβυζαντινὲς καὶ υστεροβυζαντινὲς πόλεις, ποὺ δὲν πληροῦσαν τοὺς σκοποὺς ἐνὸς τέτοιου σχεδιασμοῦ, δηλαδὴ τὰ κριτήρια: 1) ἀσφάλειας, 2) λειτουργικότητας, 3) υγιεινῆς, 4) συμβολισμοῦ καὶ 5) αισθητικῆς καὶ μνημειακοῦ ὕφους, καὶ θεωρεῖ ὅτι μόνον στὴν περίπτωση τῶν οχυρώσεων διακρίνεται ἕνας σεβασμὸς κάποιων ἀρχῶν ποὺ τηροῦνται στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν παραδειγμάτων, ὅπως διακρίνεται στὸ *Στρατηγικόν* τοῦ Κεκαυμένου, ἢ στὰ *Τακτικά*¹⁸⁴.

Ἡ χωροθέτηση λειτουργιῶν καὶ επαγγελματικῶν χώρων, με βασικὸ κείμενο ἀναφοράς τὸ *Επαρχικόν Βιβλίον*, εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ ἀφορᾷ περισσότερο τὴ διευθέτηση επαγγελματικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴ μέριμνα γιὰ τὴν υγιεινὴ τῆς πόλης – ἢ καλύτερα τῆς Πόλης, ἀφοῦ εἶναι ἀμφίβολο ἀν εἶχε ἰσχὺ νόμου καὶ ἀλλοῦ, πλην τῆς Βασιλεύουσας– ἐνῶ ἤρθε νὰ θεραπεύσει ἐκ τῶν ἐνότων τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὸν υπερπληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινούπολης.

Κατεξοχὴν οἰκοδομικὲς καὶ πολεοδομικὲς διατάξεις συμπεριλαμβάνονται στὰ *Βασιλικά* τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας¹⁸⁵, καὶ κυρίως στὴν *Εξάβιβλο* τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου. Γενικά οἱ πολεοδομικοὶ καὶ οἰκοδομικοὶ κανονισμοὶ ἀφοροῦν σὲ δύο ἀντιθέσεις: i) Τὸν σεβασμὸ στὴν ιδιωτικὴ ιδιοκτησία, καὶ ii) περιοριστικούς ὅρους σὲ αὐτήν, γιὰ νὰ μὴν παρεμποδίζονται τὰ δικαιώματα τῶν γειτόνων, ποὺ στὴ νομικὴ γλώσσα ἀναφέρεται ὡς «γειτονικὸν δίκαιον».

¹⁸³ Μπούρας (1998) 89.

¹⁸⁴ Τσουγκαράκης (1993), Μουτσόπουλος (1997), Μπούρας (1998) 90.

¹⁸⁵ Που ὅμως περιέχουν ἐντολές, εἰδικά στὴ σφαῖρα τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καὶ τῶν κοινωνικῶν κανονισμῶν ποὺ ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. εἶχαν περιπέσει σὲ ἀχρηστία, Kazhdan, 265.

Σε θέματα ιδιοκτησίας εδάφους και κτηρίου, επίσημα ίσχυε το ρωμαϊκό δίκαιο της κάθετης ιδιοκτησίας «τὰ ὑπερκείμενα εἶκει τοῖς ὑποκειμένοις». Οριζόντια ιδιοκτησία δεν είναι σίγουρο ότι υπήρχε, αν και ο Ιουλιανός Ασκαλωνίτης αναφέρεται στην κατ' ὄροφον ιδιοκτησία στα *Επαρχικά* του (που περιέλαβε αργότερα ο Αρμενόπουλος στην *Εξάβιβλο*¹⁸⁶. Αλλά η στενότητα χώρου σε οχυρωμένους ή πυκνοδομημένους οικισμούς δημιούργησε την ανάγκη να περιληφθούν διατάξεις εθιμικού δικαίου της οριζόντιας ιδιοκτησίας, γεφυρώνοντας την απόσταση ανάμεσα στην ανατολικοελληνική και τη ρωμαϊκή αντίληψη.

Τα αστικά ακίνητα πύκνωναν ως μονάδες, μειώνονταν σε μέγεθος και, με κατατμήσεις, διαμορφώνονταν νέες ιδιοκτησίες που δεν είχαν πρόσωπο στο οδικό δίκτυο, πράγμα που γέννησε την καθιέρωση «δουλειῶν», με αποτέλεσμα ένα δαιδαλώδες και με συνεχή αδιέξοδα οδικό δίκτυο. Αυτή η εξέλιξη δημιούργησε την ανάγκη οικοδομικών και πολεοδομικών κανονισμών, που ήρθαν να διευθετήσουν προβλήματα που προέκυπταν από την πυκνή κατοίκηση, όπως θέας, ηλιασμού, αερισμού, στερεότητας κ.λπ.

Την ευθύνη για τη εφαρμογή της νομοθεσίας στην πρωτεύουσα είχε ο *Επαρχος* και στις περιφερειακές πόλεις ο *Πραίτορας* και οι *αστυνόμοι/αγορανόμοι*.

Στη νομοθεσία περιλαμβάνονταν διατάξεις τόσο για την ιδιωτική κατοικία (ύψος, διαστάσεις εξωστών, ηλιακών και διαβατικών), όσο και για τους δημόσιους χώρους (δρόμοι, έμβολοι, φόρα κ.λπ.). Λαμβανόταν πρόνοια για τις υποδομές όπως ύδρευση (υδραγωγεία, υπόγειες δεξαμενές κ.λπ.), αποχέτευση (υπόνομοι και βόθροι) κ.ο.κ., στο πλαίσιο που είχε οριστεί ήδη από τους Ρωμαίους.

Πρόνοια είχε ληφθεί για τις περιπτώσεις «ὀχλήσεων» από καπνούς, κοπροσωρούς, λύματα κ.λπ., όπου όπως επισημαίνουν οι Σπ. Τρωϊάνος και Κ. Πιτσάκης¹⁸⁷, προσπαθούσαν να βρουν μια ισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα της ιδιοκτησίας και των γειτόνων, στο πλαίσιο του «*Γειτονικού Δικαίου*»¹⁸⁸.

β) Πράγματα της ομάδας – *res communes* και η διαχείρισή τους

«Τὰ δὲ ποπουλάρια, δημοτικά τυγχάνει,
τα θέατρα καὶ στάδια καὶ βουλευτήριά τε»

¹⁸⁶ Πιτσάκης (1971) 114-145.

¹⁸⁷ Τρωϊάνος, Πιτσάκης (1998) 46.

¹⁸⁸ Μόσχος (2015).

(Ψελλός, *Σύνοψις Νόμων*, στ. 1037-1038 ¹⁸⁹)

Κοινόχρηστες εγκαταστάσεις της πόλης είναι τα θέατρα, τα στάδια, τα δημόσια λουτρά, οι στοές και τα κοινόχρηστα κτίσματα. Επίσης τα δημόσια κτίρια, τα δημόσια άλση και οικόπεδα, οι υδραγωγοί και οι υπόνομοι.

ι) Δημόσια κτίρια – δημόσιοι χώροι

Παραμένει ανοιχτή η συζήτηση περί ύπαρξης δημόσιου «χώρου», με την έννοια της αρχαιοελληνικής αγοράς, στη βυζαντινή πόλη. Κατά τον Γ. Σαρηγιάννη, η αρχαία πόλη, με τον ανοιχτό δημόσιο χώρο της αγοράς ή forum, μεταλλάσσεται στο Βυζάντιο στην πόλη της Εκκλησίας, μέσα στα κτίρια της οποίας διεξάγεται πλέον ο δημόσιος βίος¹⁹⁰. Ενώ μόνο στον Ιππόδρομο μπορεί να εκφραστεί πλέον η λαϊκή βούληση.

Η ελληνορωμαϊκή συνήθεια της χρήσης των λουτρών διατηρείται ωστόσο και στα βυζαντινά χρόνια. Παρόλο που οι πατέρες της Εκκλησίας ασκούν κριτική στη ματαιόδοξη ενασχόληση με το σώμα και παρά τα προβλήματα που προκύπτουν μετά τον 7ο αιώνα, όταν τα μεγάλα υδραγωγεία της ύστερης αρχαιότητας δεν μπορούν πια για ποικίλους λόγους να συντηρηθούν, η χρήση των λουτρών στις μεγάλες κυρίως πόλεις συνεχίζεται. Η επίσκεψη στα λουτρά δεν ικανοποιεί μόνο ανάγκες καθαριότητας και υγιεινής, παραμένει επίσης μια σημαντική και ευχάριστη κοινωνική δραστηριότητα.

Στην *Sinopsis Basilicorum*, στο Κεφ.Δ-Χ «*Περὶ Δημοσίων Οικοδομημάτων*», γίνεται αναφορά στα δημόσια βαλανεία, για τις εγκαταστάσεις των οποίων πρέπει να αναλώνεται το ένα τρίτο των φόρων της πόλεως¹⁹¹.

Στο ίδιο, στο Κεφ.Φ-VII «*Περὶ Φροντιστῶν Δημοσίων Οικοδομημάτων*», άρθρο 1, για να καταδειχτεί ο έλεγχος που ασκείται στους υπεύθυνους, τονίζεται ότι αυτοί δεν έχουν δικαίωμα να τιμωρούν όσους προξενούν βλάβες σε αυτά, διαφορετικά προβλέπεται η θανάτωσή τους¹⁹².

Ο χαρακτηρισμένος δημόσιος τόπος (με την έννοια του κοινόχρηστου), ωστόσο, χαίρει ιδιαίτερης μέριμνας από το κράτος. Από την *Εξάβιβλο*, Βιβλίο Δεύτερο, άρθρο 65: «ὁ κτίσας ἐν δημοσίῳ τόπῳ καὶ βλάπτων τὴν πόλιν καταβαλέτω αὐτό, μὴ ἔχων χρόνου παραγραφὴν, μηδὲ εἰ βασιλεύς ἐπέτρεψεν αὐτῷ κτίσαι»¹⁹³

¹⁸⁹ Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 71.

¹⁹⁰ Σαρηγιάννης (2018) 126.

¹⁹¹ *Synopsis basilicorum* (1869), Κεφ.Δ-Χ, άρθρο 7: «εἰς τὰ δημόσια ἔργα καὶ τὰς ἐκκαύσεις τῶν δημοσίων βαλανείων, τὸ τρίτον μέρος τῶν πολιτικῶν χρημάτων ἀναλισκείσθω».

¹⁹² Στο ίδιο, Κεφ.Φ-VII, άρθρο 1: «κεφαλικῶς τιμωρεῖσθωσαν».

¹⁹³ Πιτσάκης (1971) 132.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. Δ'-X, άρθρο 1¹⁹⁴, «Περὶ δημοσίων οἰκοδομημάτων, καὶ τῆς εἰς αὐτὰ γινομένης συνεισφορᾶς καὶ ὑπηρεσίας, ἥτοι λειτουργίας», απαγορεύονται οι οικοδομικές εργασίες σε δημόσια οικοδομήματα (αναφορά στη δημόσια ιδιοκτησία εδώ, όπου ο ἑπαρχος ερωτά τον βασιλέα), ενώ με το Δ'-X, άρθρ. 5¹⁹⁵, ὅλοι υποχρεούνται να προσφέρουν εργασία στα δημόσια ἔργα.

Ο δε εργολάβος, που ἔχει εἰσπράξει ἀμοιβή για δημόσιο ἔργο, εἶναι υπεύθυνος για οιαδήποτε τυχόν επισκευή τα ἐπόμενα 15 χρόνια¹⁹⁶.

ii) Υποδομές

Στην κατηγορία των υποδομῶν υπάγονταν κυρίως τα δίκτυα των δρόμων, της ὑδρευσης και της ἀποχέτευσης, για την κατασκευή των ὁποίων υπεύθυνο ἦταν το κράτος ἢ ἡ πόλη.

Στο οδικό δίκτυο συμπεριλαμβάνονταν οι κεντρικές ἀρτηρίες ἢ δημόσιοι δρόμοι που ἔνωσαν πόλεις και ἐπαρχίες, ενώ το οἰκιστικό δίκτυο της πόλης ἀφηνόταν συνήθως στην ἰδιωτική πρωτοβουλία.

~ Οδικό δίκτυο

Στους δρόμους των Βυζαντινῶν ἀνήκουν, πρώτον, «αἱ ὁδοὶ» (βασιλικοί, πλατεῖες ἢ μέσοι, ἀνάλογα με τὴ θέση τους μέσα στην πόλη, δεύτερον, «αἱ πάροδοι» (στενωποὶ ἢ ρῦμαι) και, τρίτον, «αἱ ἀγροικικαὶ» (οἱ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη)¹⁹⁷.

Στην *Sinopsis Basilicorum*, στο Κεφ. Ο-Ι, «Περὶ ὁδοῦ δημοσίας καὶ ἀγροικικῆς καὶ ἰδιωτικῆς καὶ πλατείας», στο ἀρθρο 1 διευκρινίζεται ἡ ἔννοια τῆς ὀνομασίας των δρόμων¹⁹⁸ και στο ἀρθρο 2 καθορίζονται οἱ υποχρεώσεις ἀποκατάστασης δημοσίας οδοῦ ἀπὸ κατακλυσμὸ ποταμοῦ, ἐκ μέρους των πλησιέστερων γειτόνων¹⁹⁹.

Στο δε Κεφ. Δ-VIII «Περὶ τοῦ δημοσίου δρόμου καὶ τῶν τοῖς κοντούροις χρωμένων», υπάρχουν διατάξεις για τὴ συμπεριφορά ὄσων περνοῦν τα ἀλογά τους ἀπὸ τους δημόσιους δρόμους (ἀρθρο 1), ἐκκλήσεις για συμμόρφωση στις ὑποδείξεις των προεστηκότων του δημοσίου δρόμου (ἀρθρο 3), και περιορισμοὶ στη διέλευση ἀπὸ αὐτοὺς στους δούκες και στους ἀρχοντες των ἐπαρχιῶν (ἀρθρο 6).

¹⁹⁴ *S. Basilicorum* (1869) 202.

¹⁹⁵ *S. Basilicorum* (1869) 203.

¹⁹⁶ Στο ἴδιο, Δ'-X, ἀρθρ. 6: 203.

¹⁹⁷ Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 80.

¹⁹⁸ «Μονοπάτιον ἐστὶ τὸ παριέναι καὶ διακινεῖν ἄνθρωπον χωρὶς ὑποζυγίου, πάροδος ἐστὶ τὸ ἐλαύνειν θρέμμα ἢ ὑποζύγιον, πλατεῖα ὁδὸς ἐστὶ τὸ παριέναι καὶ διακινεῖν καὶ διελαύνειν». *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. Ο-Ι, «Περὶ ὁδοῦ δημοσίας καὶ ἀγροικικῆς καὶ ἰδιωτικῆς καὶ πλατείας», ἀρθρο 1.

¹⁹⁹ *S. Basilicorum* (1869) 524.

~ Υδρευση

Η ύδρευση ήταν ζωτικής σημασίας για τις πόλεις. Σε συνέχεια της ρωμαϊκής παράδοσης, μέριμνα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν η εξασφάλιση νερού με υδραγωγούς που τροφοδοτούσαν τα δημόσια κτίρια και τις δημόσιες κρήνες για να καταλήξουν σε αποθηκευτικές δεξαμενές. Από τους κεντρικούς αγωγούς τροφοδοτούνταν τα δημόσια λουτρά.

Στην Κωνσταντινούπολη τα σημαντικότερα υδραγωγεία ήταν του Αδριανού, του Βάλη και του Ιουστινιανού. Υπάρχουν διατάξεις που καταδεικνύουν ότι ελέγχονταν η χρήση των νερών των υδραγωγείων.

Στην *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ.Υ-ΧΙΙΙ, «Περὶ ὑπονομαίων, ἤτοι καναλῶν», ρυθμίζονται ζητήματα υδρεύσεως. Στο άρθρο 1²⁰⁰, διευκρινίζεται ότι επιτρέπεται η απόληξη ιδιωτικού κανάλου μέσα στο δημόσιο, προβλέπονται ποινές για τον «καθαίροντα κανάλην» και επιβάλλεται η αποκατάσταση τυχόν ζημιών σε όποιον τις προκαλέσει.

Επίσης, αν κάποιος τραβήξει νερό από τον αγωγό της Κωνσταντινούπολης για να ποτίσει τον αγρό του, τον χάνει υπέρ του δημοσίου, ενώ αν κάποιος, από θεία εύνοια, πήρε το δικαίωμα να τραβά νερό από τον αγωγό του Αδριανού για να ποτίσει τον αγρό του, δεν μπορεί, γιατί το νερό προορίζεται αποκλειστικά για τις υπηρεσίες της βασιλείας και για τις δημόσιες στέρνες²⁰¹.

Για την άρδευση των κήπων, μέσα και έξω από την πόλη, υπάρχουν δύο άρθρα του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη, που καθορίζουν τις επιβαλλόμενες αποστάσεις από τον γείτονα για την ασφάλεια των κτισμάτων²⁰².

~ Αποχέτευση

Για την αποχέτευση στις μεγάλες πόλεις αναφέρονται αποχετευτικοί αγωγοί στους οποίους κατέληγαν οι ιδιωτικοί αγωγοί. Υπάρχουν μαρτυρίες για βόθρους, αλλά και για την κατάληξη μεγάλου μέρους των λυμάτων στους δρόμους των πόλεων.

Η αποχέτευση των οικιακών λυμάτων στις μεγάλες πόλεις γινόταν με ένα συνδυαστικό σύστημα ιδιωτικών και δημόσιων υπονόμων.

Ο Μ. Κωνσταντίνος κατασκεύασε δίκτυο αποχέτευσης στην πρωτεύουσα και ο Ιουστινιανός, μετά την καταστροφή της Αντιόχειας από τους Πέρσες το 540 μ.Χ.,

²⁰⁰ S. Basilicorum (1869) 653.

²⁰¹ Τουρπτσόγλου (1998) 86.

²⁰² Πιτσάκης (1971) 133.

οργάνωσε εξαρχής το σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης της πόλης²⁰³. Όταν δεν υπήρχε κατάλληλο έδαφος, τα λύματα συγκεντρώνονταν σε βόθρους στεγανούς ή απορροφητικούς, στα όρια της κάθε ιδιοκτησίας.

Οι πληροφορίες που έχουμε για επαρχιακές πόλεις και χωριά είναι πολύ λιγότερες. Όμως πολλές διατάξεις για το δίκτυο αποχέτευσης πόλεων υπάρχουν στο επίσημο δίκαιο ως γενικές ρυθμίσεις:

Στα *Επαρχικά* Ιουλιανού Ασκαλωνίτη στον Αρμενόπουλο, άρθρο 81, «*Περὶ ὑπονόμων*», δίνονται οι ακόλουθες οδηγίες: «Τις υπονόμους πρέπει να τις καθαρίζει και να τις επισκευάζει κανείς αρχίζοντας από το δικό του μέρος . . . Αν η σωλήνωση της υπονόμου περνά μέσα από κήπο, ο ιδιοκτήτης του οφείλει να ανασκάπτει την καλλιεργούμενη γη και αυτοί που χρησιμοποιούν (νέμονται) την υπόνομο, να την καθαρίζουν γιατί αυτός ο οποίος κάνει νομή αυτού του κτιρίου οφείλει να υποστεί τις συνέπειες του καθαρισμού, ρίχνοντας τις ακαθαρσίες έξω από τον κήπο»²⁰⁴.

Τα νερά της βροχής από τις επικαλύψεις των οικοδομών, στεγών ή δωμάτων συνήθως παροχετεύονται στο οικόπεδο του ιδιοκτήτη του κτίσματος ή στη δημόσια ή ιδιωτική οδό ή πάροδο, δίπλα στην οποία βρίσκεται η οικοδομή. Υπάρχει όμως και η δυνατότητα δουλείας σταλαγμού που στη νομική ορολογία αποκαλείται δουλεία «*στιλλικιδίου*».

Σχετικές ρυθμίσεις υπάρχουν σε μια σειρά νόμων γραπτών και εθιμικών από τους οποίους οι τελευταίοι έχουν καταγραφεί στη συλλογή των νόμων του Ιουλιανού όπως περιλαμβάνονται στον Αρμενόπουλο, όπως στο άρθρο 75, «*Περὶ νόμων, κρουνῶν καὶ θυρίδων καὶ τοξικῶν*»: «νομή κρουνῶν νενόμισται ἐπὶ ὀμβρίων ὑδάτων, ἐξ ἀρχῆς ὄντων κρουνῶν καὶ εἰς ψιλὸν ἑτέρου τόπον τὰ ὕδατα χαλώντων, ἄχρι πήξεων τριῶν καὶ τρίτου, τοσαύτη γὰρ νενόμισται ἢ τῶν κρουνῶν ἕκστασις»²⁰⁵.

Επίσης στο άρθρο 95 σημειώνονται τα εξής: «ἐάν τινα βλάβη τὸ ὀμβριμον ὕδωρ, διὰ τῆς ἐπὶ ὕδατος πλησμονῆς ἀγωγῆς ἀναστρέφεται. Ὅμβριμον δὲ ὕδωρ ἐστὶ τὸ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ κατιόν, κἂν ἄλλῳ μείγνυται»²⁰⁶.

²⁰³ Τουρπτσόγλου (1998) 88.

²⁰⁴ «τοὺς ὑπονομαίους καράβους οὕτω δεῖ καθαίρειν καὶ ἐπανορθοῦν ἀρχόμενος ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων. . . εἰ δὲ κήπον παρέρχεται ὁ αὐτὸς ὑπονομαῖος κάραβος, τὸν κύριον τοῦ κήπου ὀρύσσειν τὴν ἀρδευομένην γῆν καὶ ἀνακαθάραι τους νεμομένους, τῆς μυροποιήσεως ὀφειλοῦσης γενέσθαι ἐκ τοῦ νεμομένου τον τοιοῦτον κήπον, τῆς σαπρίας ρίπτομένης ἐξω τοῦ τοιοῦτου κήπου» [Πιτσάκης (1971) 134].

²⁰⁵ Στο ἴδιο, 134.

²⁰⁶ Στο ἴδιο, 138.

γ) Δημόσια πράγματα

«Καὶ πούβλικα τὰ πάνδημα χρήσεως τῆς παγκοίνου,

Τὴν θάλασσαν, τοὺς ποταμοὺς, ὄρμους καὶ τοὺς λιμένας»

(Ψελλός, *Σύνοψις Νόμων*, στ. 1035-1036²⁰⁷)

Ενδεικτικά παραθέτουμε τις εξής διατάξεις:

Στη *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. ΑΧΧΧVI «*Περὶ ἀλιείας καὶ ἀλιέων*», το άρθρο 1 αναφέρει ὅτι απαγορεύεται ἡ αλιεία μπροστὰ στη λίμνη που βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία κάποιου ἄλλου²⁰⁸.

Στο ἴδιο, Κεφ. Π-XXIII, «*Περὶ ποταμοῦ καὶ τῆς ὄχθης αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν αὐτῇ φουομένης νήσου*», το άρθρο 1 διευκρινίζει τὴ διαφορά (μεγέθους) μεταξύ ποταμοῦ καὶ οχετοῦ, καὶ ορίζει τὰ προβλεπόμενα σε περίπτωση οικοδόμησης πάνω σε νησί που ἔχει ξεπροβάλει ἀπὸ ποταμό²⁰⁹ Θέμα το ὁποῖο ἀναφέρεται σαφέστερα στα *Ἰνστιτούτα* του Θεοφίλου²¹⁰, στο Βιβλίον Δεύτερον, τίτλος Α', παρ. 22: «αν δημιουργηθεῖ νησί σε ποταμό, αν μεν βρίσκεται στη μέση του ποταμοῦ θα γίνει κοινὸ αὐτῶν που ἔχουν γύρω ἀπὸ τον ποταμό παρόχθια κτήματα κλπ»²¹¹.

δ) Ὑποχρεώσεις καὶ δικαιώματα των πολιτῶν

«Καινοτομίας γενομένης ἐν τῷ δημοσίῳ τόπῳ παραγγέλλειν ἕξεστιν ἐκάστῳ τῶν πολιτῶν. Συμφέρει γὰρ ταῖς πόλεσιν ὑπὸ πολλῶν διεκδικεῖσθαι» (*Βασιλικά*, 58. 10. 3-4)²¹².

Ἡ προστασία τῆς ἰδιοκτησίας των πολιτῶν ἀπὸ νέες οικοδομές, ανακαινίσεις ὑπαρχόντων κτισμάτων, τυχόν ζημιές κ.λπ., εξασφαλιζόταν ἀπὸ διάφορα ἔνδικα μέσα. Ὁ παλαιὸς θεσμὸς των ασφαλιστικῶν μέτρων (*cautio damni infecti*) μετατράπηκε μετὰ τον Ἰουστινιανὸ στην «παραγγελία νέου ἔργου» (*operis novi nuntiatio*)²¹³.

Οἱ ὅροι «παραγγελία νέου ἔργου» ἢ το «περὶ καινοτομίας παράγγελμα» ἀντιστοιχοῦν σε ἐξώδικη πρόσκληση ἢ διαμαρτυρία ἰδιοκτήτη ακινήτου ἐναντίον

²⁰⁷ Τουρπτσόγλου (1998) 57.

²⁰⁸ S. Basilicorum (1869) 64.

²⁰⁹ Στο ἴδιο, 554.

²¹⁰ Τα Ἰνστιτούτα (ἐκ τῆς ἐκδόσεως του Ρεϊτζίου με ἀναλυτικὸ πῖνακα των περιεχομένων ὑπὸ Γ.Α.Ρ.) (1836).

²¹¹ Τουρπτσόγλου (1998) 59.

²¹² Στο ἴδιο, 285.

²¹³ Τουρπτσόγλου (1998) 285.

αυτού που επιχειρεί οικοδομικές εργασίες οι οποίες βλάπτουν το ακίνητο του διαμαρτυρομένου²¹⁴. Οι διαδικασίες ήταν τόσο απλές και αποτελεσματικές, που έμοιαζε σαν να προέτρεπε η ίδια η νομοθεσία τους πολίτες να χρησιμοποιήσουν αυτό τους το δικαίωμα.

Τα προβλήματα ωστόσο που προκαλούσε η ευκολία αυτή είχαν επισημανθεί από τον Ζήνωνα και περιέχονται στο περίφημο διάταγμά του προς τον έπαρχο της πόλης Αδαμάντιο²¹⁵.

ε) Πράγματα ιδιωτικά

ι) Ακριβής μέτρηση εκτάσεων

Η οικονομία του βυζαντινού κράτους βασιζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή. Οι παρεμβάσεις, αυθαίρετες ή νόμιμες, έθιγαν την οικονομία του κράτους, που βασιζόταν σε ένα φοροεισπρακτικό σύστημα.

Ο καθορισμός των ορίων μιας αγροτικής έκτασης και η αποτροπή καταπάτησής τους αποτελούσε συχνή αιτία προστριβών. Γι' αυτό υπήρχαν συστήματα καθορισμού των ορίων και μέτρησης των ιδιοκτησιών, ενώ πάντα υπήρχε κτηματολόγιο απογραφής.

Για τον καθορισμό των ορίων σε περιπτώσεις αμφισβήτησής τους σε πλάτος μεγαλύτερο των πέντε ποδιών, χρησιμοποιούνται οι υπηρεσίες του «μετρητού» (τοπογράφος ή αγρονόμος), ο οποίος δεν πληρωνόταν με μισθό αλλά με «άντιδωρο» (αποζημίωση) και καλούνταν ως πραγματογνώμονας να προσφέρει τις υπηρεσίες του είτε από τους διαδίκους είτε από τον δικαστή.

Αν τύχαινε να κάνει ψευδή δήλωση, τιμωρούνταν με πρόστιμο ίσο με το διπλάσιο της αμοιβής του. Ίδια ποινή ίσχυε και για μηχανικούς, αρχιτέκτονες, εργολάβους και συμβολαιογράφους που ψεύδονταν με σκοπό την απάτη.

Σχετική αναφορά γίνεται στο κεφ. 10 της *Sinopsis Basilicorum*, «Περὶ μετρητῶν ψευσαμένων περὶ τὸ μέτρον». Στα άρθρα 1 και 2, καθορίζονται οι επιπτώσεις που υφίσταται ο ψευδόμενος μετρητής, και η συνυπευθυνότητα μετρητού, μηχανικού και συμβολαιογράφου (*ταβουλλαρίου*) σε περιπτώσεις ψευδούς μετρήσεως²¹⁶. Τα *Επαρχικά* του Ασκαλωνίτη ξεκινούν με το άρθρο 12 «Περὶ μέτρων», που έχει ληφθεί

²¹⁴ Τουρπτσόγλου (1998).

²¹⁵ Στο ίδιο, 287.

²¹⁶ *S. Basilicorum* (1869) 489.

από τον Ήρωνα και καθορίζει τα μέτρα και τις υποδιαιρέσεις τους ²¹⁷.

ii) Μορφές ιδιοκτησίας

Οι τρόποι κτήσης της κυριότητας των ιδιωτικών «πραγμάτων» διακρίνονται σε πολλά είδη, όπως είναι η «κατάληψη»²¹⁸, ο «έφελκυσμός»²¹⁹, η «είδοποίηση»²²⁰, η χρησικτησία²²¹, η δωρεά, η κληρονομία κ.λπ. ²²².

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχετικά με τις μορφές ιδιοκτησίας μοναστηριακών γαιών, μερικές από τις οποίες ήταν η «κυρίευση αδεσπότου» (που μπορούσε να κατοχυρωθεί στη συνέχεια με αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα), η «καρποκτησία» και η «χρησικτησία» (πιο σπάνια), οι διάφορες δωρεές, η «αποταγή» (παραίτηση από την ιδιοκτησία τους και δωρεά στη μονή, των μοναχών κατά την κουρά τους), αλλά και η εργασία των μοναχών (τα *διακονήματα*)²²³.

Στα πλαίσια της προστασίας της μοναστηριακής περιουσίας, εκδίδονταν κατά καιρούς διατάξεις για το «ἀναπαλλοτρίωτον»²²⁴, οι οποίες όμως συχνά αναιρούνταν, ανάλογα με τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, και με την κατάσταση των δημοσιονομικών του κράτους²²⁵.

Ιδιαίτερη σημασία σχετικά με την ιδιοκτησία του εδάφους έχει ο κανόνας της κατακόρυφης ιδιοκτησίας του ρωμαϊκού δικαίου²²⁶. Αρχή που ήταν όμως ξένη προς το δίκαιο που ίσχυε προηγουμένως στην Ανατολή και την Ελλάδα. Στο βυζαντινό δίκαιο εξακολούθησε να ισχύει η ρωμαϊκή αντίληψη, αλλά έγινε προσπάθεια για να γεφυρωθεί η απόσταση ανάμεσα στην ανατολικοελληνική και τη ρωμαϊκή αντίληψη ²²⁷.

Ήδη ο Ζήνωνας (476-484 μ.Χ.) αναγνώρισε ως μορφές ιδιοκτησίας στον

²¹⁷ Πιτσάκης (1971) 114.

²¹⁸ κατάληψη της νομής αδέσποτου πράγματος, Τουρπτσόγλου (1998) 46.

²¹⁹ *accessio*=ένωση αυτοτελούς πράγματος με άλλο, ώστε το πρώτο να γίνει στοιχείο του δεύτερου Τουρπτσόγλου (1998) 45.

²²⁰ *specificatio*=αφορά την περίπτωση μετατροπής της πρώτης ύλης σε νέο είδος μετά από κατεργασία Τουρπτσόγλου (1998) 45.

²²¹ *usucapio*=απόκτηση κυριότητας πράγματος δια της μακρόχρονης νομής του, Τουρπτσόγλου (1998) 46-47.

²²² Τουρπτσόγλου (1998) 46-47.

²²³ Ροδιφτσής (2020) 18.

²²⁴ Στο ίδιο, 33.

²²⁵ Βαχαβιώλος (2019).

²²⁶ Τουρπτσόγλου (1998) 47.

²²⁷ Στο ίδιο, 48.

αγροτικό χώρο την «ἐμφύτευση»²²⁸ και την «ἐπιφάνεια»²²⁹. Ο όρος εμφύτευση εμφανίζεται ήδη από τον 4ο μ.Χ. αιώνα και έχει τη σημασία της εκμίσθωσης γαιών προς εκμετάλλευση για μακροχρόνιο διάστημα (σε κάποιες περιπτώσεις έφτανε να μετράται η εκμίσθωση).

Αργότερα ο Ιουστινιανός παραχώρησε στον εμφυτευτή το δικαίωμα να εκποιεί και να μεταβιβάζει τα δένδρα ή τα κτίσματα σε τρίτους. Ενώ στον *Γεωργικό Νόμο* των Ισαύρων, αναγνωρίζεται ο θεσμός της «δενδροκτησίας»²³⁰ και της «ἀντιτοπίας»²³¹.

iii) Σύσταση δουλειών

Όπως προαναφέραμε, οι δουλείες έγιναν αναγκαίες λόγω του υπερπληθυσμού των πόλεων, αποτέλεσμα του οποίου ήταν ένα ιδιαίτερα δαιδαλώδες οδικό δίκτυο.

Στη *Sinopsis Basilicorum* υπάρχει ολόκληρο κεφάλαιο αφιερωμένο στο θέμα, το Δ' XL. 5, κεφ. «Περὶ δουλειῶν», όπου αναφέρεται ότι επιτρέπεται στον πωλούντα «πολιτικόν κτήμα» (οικόπεδο εντός της πόλης) να επιβάλει δουλείες στον αγοραστή, που αφορούν το δικαίωμα ορόφου, την απορροή των υδάτων στο γειτονικό οικόπεδο κ.ά., καθώς και περιορισμό της θέας²³².

Στον αγροτικό χώρο οι δουλείες εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: τη δουλεία διέλευσης («μονοπατίου, παρόδου ἢ πλατείας ὁδοῦ») και τη δουλεία «νεροῦ» (ἐλκυσμοῦ και ἀντλησης). Υπάρχουν ακόμη και άλλες, όπως αυτή του ποτίσματος ζώων, της βοσκής, της κατασκευής πρόχειρου κτίσματος κ.λπ.²³³.

iv) Προστασία «ἀπόψεως» και ιδιωτικού βίου

Η εξασφάλιση θέας και φωτισμού εξέφραζε πεποιθήσεις ριζωμένες στη συνείδηση του λαού από παλιά. Διατάξεις σχετικές υπάρχουν στον Ζήνωνα, στον Ιουστινιανό, στον *Πρόχειρο Νόμο* και τα *Βασιλικά*²³⁴.

Η *Εξάβιβλος*, στο Βιβλίο Δεύτερο, περιέχει τα άρθρα 46, «Περὶ ἀπόψεως», 47 «Περὶ ἀπόψεως θαλάσσης», 48, «Περὶ ἀπόψεως κήπων», 49, «Περὶ ἀπόψεως δημοσίας

²²⁸ Δες προηγ. υπόμνημα 75.

²²⁹ Παράλληλη συνιδιοκτησία του ιδιοκτήτη του εδάφους και του ιδιοκτήτη των εκεί φυτεμένων δέντρων ή κατασκευασθέντων κτισμάτων.

²³⁰ Καπετανγιάννης Ιω. (2017).

²³¹ *Γεωργικός Νόμος* 5.21.32, Τουρπτσόγλου (1998) 49.

²³² *S. Basilicorum* (1869) 267.

²³³ Τουρπτσόγλου (1998) 274.

²³⁴ Τρωϊάνος και Πιτσάκης (1998) 38-43.

γραφής» (ιστορικών μνημείων), και 51, «Περὶ ἀπόψεως ὀρέων»²³⁵.

Ο βυζαντινός νομοθέτης όμως είχε λάβει μέριμνα και για έναν άλλο τομέα: ελάχιστη επιτρεπόμενη απόσταση ανάμεσα στα κτίσματα προέβλεπαν η διάταξη του Ζήνωνα, η «*Νεαρά*» 63 του Ιουστινιανού και η «*Νεαρά*» 113 του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού. Ωστόσο σε αυτές δεν αναφέρεται ως αιτία η αποστέρηση του φωτισμού ή της θέας, αλλά το «*μὴ κατοπτεύειν ἀλλήλους τὰ γειτονεύοντα μέρη*»²³⁶.

Ενώ στην *Εξάβιβλο*, Βιβλίο Δεύτερο, «*Περὶ κατοπτείας*» (η θέα προς το γειτονικό ακίνητο), άρθρο 50, γίνεται μνεία στους παλαιούς, που δεν θεωρούσαν αδικία την παρακολούθηση των διπλανών οικιών, και έτσι «ὅθεν καὶ ἡμεῖς τὴν τῆς κατοπτείας οὐ λογιζόμεθα βλάβην». Δίνοντας όμως το δικαίωμα σε όποιον ενοχλείται να φυλάττει τα οικήματά του «ἀθεώρητα», «εἴτε διὰ τῶν συρτῶν ἢ ὡς ἂν αὐτὸς βουληθεῖη»²³⁷.

ν) Κατασκευαστικοί περιορισμοί

Οι περιορισμοί που αφορούσαν στη δόμηση ιδιωτικών κτισμάτων ήταν απλοί, λίγοι και μάλλον συντηρητικοί, αφού δινόταν ιδιαίτερη σημασία στη διατήρηση της «*ἀρχαιογονίας*» και του «*ἀρχαίου σχήματος*». Αυτοί βασικά αναφέρονταν στην ελάχιστη απόσταση μεταξύ γειτονικών κτισμάτων και στην κατασκευή εξωστών και ηλιακών.

Η αρχική προέλευση των διατάξεων αυτών θα πρέπει να αναζητηθεί στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, στη *Δωδεκάδελτο* και στο ελληνιστικό δίκαιο της Ανατολής μέσα από τις διατάξεις του *Γρηγοριανού* (292-293 μ.Χ.) και του *Ερμογενειανού* (295 μ.Χ.) Κώδικα. Η παλαιότερη ολοκληρωμένη διατύπωση σχετικών νομοθετημάτων προέρχεται από το διάταγμα του αυτοκράτορα Ζήνωνα (474-479 μ.Χ.), που απευθυνόταν στον Έπαρχο της Κωνσταντινούπολης Αδαμάντιο.

Τη διάταξη αυτή είχε υπόψη του ο αρχιτέκτονας Ιουλιανός από την Ασκάλωνα της Παλαιστίνης, που κατά τις αρχές του 6ου μ. Χ. αιώνα, συνέταξε τη μοναδική συλλογή οικοδομικών-πολεοδομικών διατάξεων που διαθέτουμε στον χώρο του βυζαντινού δικαίου²³⁸ και η οποία, δια μέσου του *Επαρχικού Βιβλίου*, περιέχεται στην *Εξάβιβλο* του Κ. Αρμενόπουλου.

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ τα αναφερόμενα στο Προοίμιο του έργου του

²³⁵ Πιτσάκης (1971) 127-129.

²³⁶ Τρωϊάνος και Πιτσάκης (1998) 59.

²³⁷ Πιτσάκης (1971) 129.

²³⁸ Τρωϊάνος και Πιτσάκης (1998) 70.

Ιουλιανού, που δεν έχει περιληφθεί στον Αρμενόπουλο και έγινε γνωστό από την έκδοση του Nicole, που διαπνέεται από «οικολογικό» πνεύμα²³⁹.

Αυτό δεν μιλά για νόμους και οικοδομές, αλλά για τα στοιχεία της φύσεως που επηρεάζονται από την οικοδομική και επαγγελματική δραστηριότητα: «τεσσάρων ὄντων τῶν στοιχείων, πυρός, ἀέρος, ὕδατος, γῆς, ἀπὸ δὴ τούτων ἀμφισβητήσεις τοῖς ἀνθρώποις ἐγγίνονται. Ὅθεν ἀναγκαῖον ἠγησάμεθα τὰ κατὰ μέρος ἐκ τούτων καὶ ταχυμερέστερον συμβαίνοντα εὖ τάξει».

1. Οι διατάξεις που αφορούν στο «πῦρ», αναφέρονται στα μέτρα που επιβάλλονται για την προστασία από κινδύνους, βλάβες και οχλήσεις που προκαλεί η χρήση της φωτιάς, κυρίως από επαγγελματικές εγκαταστάσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε διατάξεις που αφορούν στις επαγγελματικές δραστηριότητες, που θα δούμε πιο αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, και καταγράφονται αναλυτικά στο *Επαρχικόν Βιβλίον*, και στη *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. Ε'-XX, άρθρο 2, «Περὶ ἐμπρησμοῶν», «καὶ περὶ τῶν ποιούντων αὐτούς».

Ἐχει ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι για τις προβλεπόμενες ποινές λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διαπράχθηκε το αδίκημα, αυξάνοντας ή μειώνοντας την τιμωρία²⁴⁰.

2. Οι διατάξεις που αφορούν στον «ἀέρα» αποσκοπούν στην εξασφάλιση του εξαερισμού και φωτισμού των οικοδομημάτων. Είναι χαρακτηριστικές οι διατάξεις στον Αρμενόπουλο²⁴¹, άρθρο 35, «Περὶ τοξικῶν»²⁴², άρθρο 52, «Περὶ ἡλιακοῦ ἤτοι περὶ ἐξώστου»²⁴³, άρθρο 55, «Περὶ φωταγωγῶν καὶ θυρίδων»²⁴⁴, κ.λπ.

3. Τα σχετικά με το «ὔδωρ» αναφέρονται στην ὑδρευση και αποχέτευση οικιών και λοιπῶν κτισμάτων. Βλέπε τα ἄρθρα 75-82 στην *Εξάβιβλο*, Βιβλίον Δεύτερον: «Περὶ νόμων κρουνοῶν», «Περὶ ὄλκοῦ, ἀγωγοῦ καὶ εὐρίπου», «Περὶ λάκκου», «Περὶ κοπροδοχείου», «Περὶ χριστηρίων [ἤτοι νεροχυτῶν]», και «Περὶ ὑπονόμων»²⁴⁵. Και στη *Sinopsis Basilicorum*, Κεφ. Υ-Π, «Περὶ ὕδατος ἀντλήσεως», Κεφ. Υ-ΧΙΙΙ, «Περὶ ὑπονομαίων, ἤτοι καναλῶν».

²³⁹ Στο ἴδιο, 100.

²⁴⁰ *Νόμοι Γεωργικοί*, παραρτ. στον Αρμενόπουλο (1835) 571, Τίτλος ὄγδοος, «Περὶ ἐμπρησμοῦ».

²⁴¹ Πιτσάκης (1971) 122, 130.

²⁴² «τὸν ἐθέλοντα ἐκ νέου οἰκοδομησαι ἀφίστασθαι τοῦ εἰρημένου πήχεις τρεῖς καὶ τρίτον».

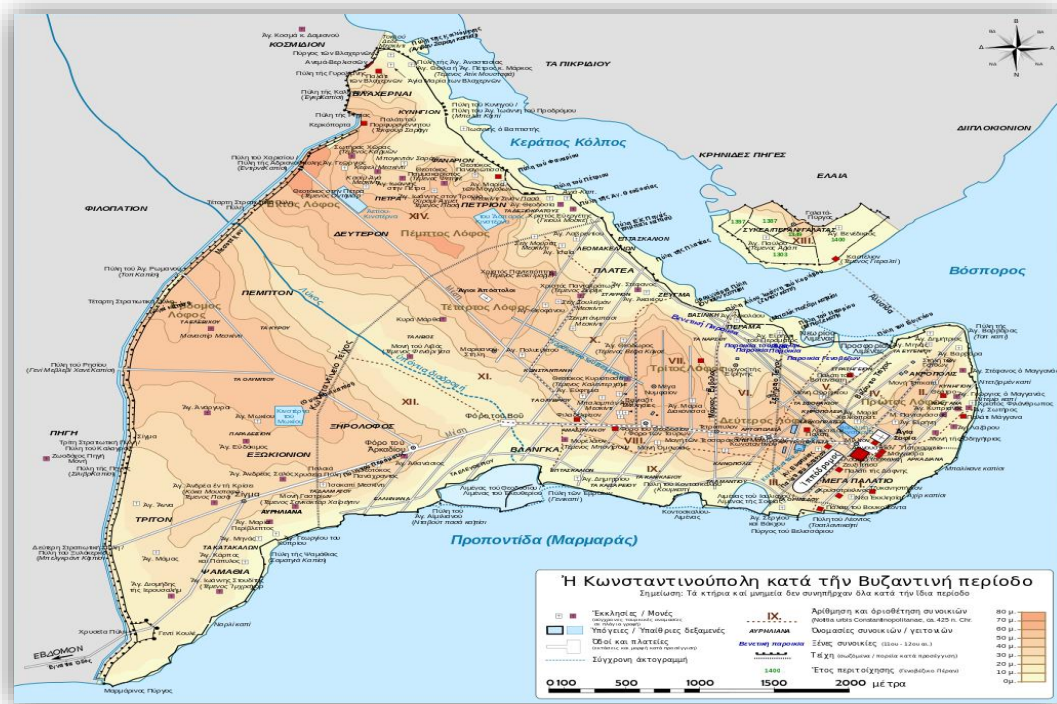
²⁴³ «ὄστις ἂν βουληθῆ ποιῆσαι, εἰ μὲν ἔχει πλησίον ἰδιωτικὰ κτίσματα, ἀναγκάζεται ποιεῖν τὸν ἡλιακὸν δέκα πόδας τῶν ἰδιωτικῶν κτισμάτων ἀπέχοντα, εἰ δὲ δημόσια τούτῳ πλησιάζουσι κτίσματα, ἰε' πόδας ἀπεχέτω τῶν κτισμάτων».

²⁴⁴ «ἐὰν δὲ παλαιῶν ὄντων τῶν οἰκῶν εὐρεθῆ μεταξὺ αὐτῶν καθαρὸς ἀῆρ στενώτερος ὢν τῶν δώδεκα ποδῶν, μηδενὶ αὐτῶν ἐξέστω παρὰ το παλαιὸν σχῆμα ὑψοῦν τὸν ἴδιον οἶκον ἢ θυρίδας ποιεῖν».

²⁴⁵ Πιτσάκης (1971) 133-135.

4. Στο στοιχείο της «γής» εισάγουν οι διατάξεις «περι όρύξεως» και «περι φυτεύσεως» της Εξαβίβλου²⁴⁶.

vi) Χωροθέτηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων

Εικόνα 6:
 Τοπογραφικός χάρτης Κωνσταντινούπολης κατά τη Βυζαντινή περίοδο.
 Από R. Janin, *Constantinople Byzantine. Developpement urbain et repertoire topographique*.

Για τις επαγγελματικές δραστηριότητες, η νομοθεσία καθόριζε όχι μόνο το «εντός» ή «εκτός» της πόλεως, αλλά, ειδικά για την Κωνσταντινούπολη, συγκεκριμένο τόπο εγκατάστασης μέσα στην πόλη²⁴⁷.

Το *Επαρχικόν Βιβλίον* επιδίωκε την οριοθέτηση των δραστηριοτήτων των επαγγελματικών συντεχνιών όχι μόνο για λόγους καλλωπισμού της πόλης και για προστασία της υγείας των πολιτών, αλλά και για να αποφευχθεί ο αθέμιτος ανταγωνισμός, για να διευκολύνεται ο κρατικός έλεγχος, και να προστατεύονται τα κτήρια από τον κίνδυνο πυρκαγιάς²⁴⁸.

Από τις εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες, οι *μυρρογοί* (μύρον+έψω), έμποροι και παρασκευαστές μυρωδικών ουσιών, όφειλαν να έχουν τους πάγκους τους στην

²⁴⁶ Στο ίδιο, 135-136.
²⁴⁷ Κόλιας και Χρόνη (2010) 29.
²⁴⁸ Τουρπτσόγλου (1998) 23.

περιοχή από τη Χαλκή Πύλη μέχρι το Μίλιον, ώστε να αναδύουν ευωδία όπως ταιριάζει στην εικόνα του Χριστού που ήταν τοποθετημένη στη Χαλκή Πύλη. (10. 1)²⁴⁹.

Όμως οι οχλούσες δραστηριότητες (π.χ. μακελλάριοι²⁵⁰, χοιρέμποροι και βόθροι²⁵¹) έπρεπε να βρίσκονται στο Στρατηγείον²⁵², στον Ταύρον²⁵³, και στο Άμαστριανόν²⁵⁴.

Οι δε ιχθυοπράται έπρεπε να έχουν τα εργαστήριά τους στις μεγάλες καμάρες, στεγασμένες ιχθυόσκαλες, κοντά στη θάλασσα: «οί ιχθυοπράται τήν έξώνησιν ποιήτωσαν έν τοῖς αιγιαλοῖς καί έν ταῖς σκάλαις ἀπό τῶν καταιρόντων πλοίων, μη άνερχόμενοι αὐτοῖ έν ταῖς εποχαῖς²⁵⁵ καί έν ταῖς λοιπαῖς ἄγραις διὰ τῶν ἀναπλεόντων, ἀλλ' ἐκείνων καταιρόντων πρὸς αὐτοῦς, ὡς άν μη κατακερματίζοιτο ἡ διάπρασις»²⁵⁶

Όπως είναι γνωστό, ο κίνδυνος πυρκαγιάς απασχολούσε ιδιαίτερα τους Βυζαντινούς. Για τον λόγο αυτό το Επαρχικόν Βιβλίον χωροθετούσε πολύ προσεκτικά επαγγέλματα που μπορούσαν να προκαλέσουν πυρκαγιά. Ειδικές διατάξεις υπήρχαν για τις αποστάσεις που έπρεπε να τηρούνται από τα εργαστήρια των κηρουλαρίων, των σαπωνοπρατών και των μαγκίπων (αρτοποιών).

Τα εργαστήρια των κηρουλαρίων (κηροποιών και εμπόρων κηρού) έπρεπε να απέχουν το ένα από το άλλο 30 οργυιές (περ. 60,6 μέτρα). Και τα εργαστήρια των σαπωνοπρατών (εμπόρων σάπωνος αλλά και σαπωνοποιών) επτά πήχεις ή δώδεκα πόδια, δηλαδή περίπου 4,40μ. Αντίστοιχες διατάξεις υπήρχαν και για τους αρτοποιούς²⁵⁷.

Για τα λουτρά (βαλανεία), λόγω του τρόπου θέρμανσης που απαιτούνταν για τη

²⁴⁹ Κόλιας και Χρόνη (2010) 165.

²⁵⁰ Η λέξη μακελλάριος είναι αντιδάνειο από την ελληνική λέξη μάκελλον: σφαγείο, κρεοπωλείο > λατινική λέξη macellarius > macellum > μακελλείον = κρεοπωλείο. Κόλιας, Τ., Χρόνη, Μ. (2010) 222.

²⁵¹ Εκτιμητές μεγάλων ζώων.

²⁵² Ανακαινίστηκε από τον Σέπτιμο Σεβήρο, Strategium ή Champs de Mars, τόπος απόδοσης στρατιωτικών τιμών προς τους Στρατηγούς, εξ ου και η ετυμολογία, κατά τον Ησύχιο.

²⁵³ Ο Φόρος του Θεοδοσίου Α΄ ήταν πλατεία της Κωνσταντινούπολης, η οποία κτίστηκε κατά την εποχή του Κωνσταντίνου Α΄ στις αρχές του 4ου αιώνα και ήταν αρχικά γνωστή ως Φόρος του Ταύρου.

²⁵⁴ Για το forum του Άμαστριανού δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Το όνομα προέρχεται από την πόλη Άμαστρις της Παφλαγονίας. Ο Γεώργιος Κεδρηνός υπαινίσσεται ότι πρόκειται για κακόφημη περιοχή, τόπο εκτέλεσης εγκλημάτων.

²⁵⁵ Με τον όρο «έποχαί» προσδιορίζονται οι θαλάσσιες περιοχές, εντός των οποίων είχε δικαίωμα να ψαρεύει ο κάθε αλιέας.

²⁵⁶ Κόλιας και Χρόνη (2010) 236. Επίσης Σταυρίδου-Ζαφράκα (1985) 61-63.

²⁵⁷ Από Κόλιας και Χρόνη (2010) 236, 192, 246. «Περὶ τῶν κηρουλαρίων» (11, 1): «ἔστωσαν δὲ τὰ ἐργαστήρια ἀπὸ διαστήματος τριάκοντα ὀργυιῶν ἀπ' ἀλλήλων πλὴν τῶν ἐν Ἁγία Σοφία». «Περὶ σαπωνοπρατῶν» (12, 3): «ὁ καινὸν ἀνοῖξει ἐργαστήριον σαπωνοπράτου μέλλων ἐκφευγέτω ἀπὸ τοῦ παλαιὸν χρηματίζοντος ἐργαστηρίου πήχυς ἐπτὰ, καὶ πόδας δώδεκα». «Περὶ τῶν ἀρτοποιῶν, ἦτοι μαγκίπων» (18, 3): «οἱ ἀρτοποιοὶ ἐχέτωσαν τὰ τούτων μαγκιπεῖα εἰς τόπους ἀνεπισφαλεῖς μὴ ὑποκειμένους οἰκήμασι διὰ τὴν αὐτῶν εὐπρηστον ὕλην».

λειτουργία τους (σωληνώσεις για την κυκλοφορία ζεστού αέρα και ίσως καπνοδόχους), υπήρχαν ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις ώστε να εξασφαλίζονται τα γύρω κτίσματα από τον κίνδυνο πυρκαγιάς και τους καπνούς²⁵⁸.

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε και τις διατάξεις περί πορνείων (ή «*έταιρειών*»²⁵⁹), που ήταν εγκατεστημένα από το Καπιτώλιο ως τις αποβάθρες του Κερατίου, περί καπηλείων, που επίσης δεν θεωρούνταν αξιοπρεπείς χώροι και έπρεπε η λειτουργία να περιορίζεται στο εσωτερικό τους²⁶⁰ κ.λπ.

στ) Πράγματα Αδέσποτα

«*Θείου δικαίου πέφυκεν ἔνια τῶν πραγμάτων, ὡς ἱερά, καὶ μνήματα, καὶ πόρται, καὶ τειχία*» (Ψελλός 1992, στ. 1346-1347)²⁶¹.

Σύντομη αναφορά θα θέλαμε να κάνουμε κλείνοντας την ενότητα αυτή, στα λεγόμενα «*ἀδέσποτα πράγματα*» που υπάγονται στο «*θείο δίκαιο*» (*res divinis iuris*). Σε αυτά ανήκουν οι εκκλησίες, τα ευκτήρια, τα μαρτύρια, και ιερά κειμήλια και αντικείμενα (*res sacrae*), μαζί με δύο άλλες ενότητες, τα νεκροταφεία και τους τάφους (*res religiosae*), και τα οχυρωματικά έργα των πόλεων (*res sanctae*)²⁶².

ι) Ιερά κειμήλια και αντικείμενα (*res sacrae*)

Στα *Βασιλικά* (58. 15. 1) διαβάζουμε ότι: «*ὅπως διατάσσει ο πραιτόρας, απαγορεύεται να κατασκευάσεις ή να τοποθετήσεις οτιδήποτε σε ιερούς τόπους. Προς αποτροπή οιαδήποτε βλάβης τους*»²⁶³.

Στη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών*²⁶⁴, γίνεται αναφορά στις εκκλησίες και τα προνόμιά τους, στον αριθμό των κληρικών «*καὶ μάλιστα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας*», στη θεία λειτουργία και στους ευκτήριους ή άλλους «*σεβάσμιους οἴκους*», όπου π.χ. στο άρθρο 4 αναφέρονται τα δικαιώματα του «*συστησάμενου δωρεαστικοῦ*» στη διοίκηση του ευκτήριου οίκου ή ξενώνα ή νοσοκομείου.

Στην *Εξάβιβλο* (Βιβλίον Δεύτερον, Τίτλος Α', άρθρο 33), σημειώνεται ότι *ὅποιος ἔχει στην κατοχή του ολόκληρο μοναστήρι, δεν μπορεί να χτίσει, επειδή «τα*

²⁵⁸ *Synopsis basilicorum* (1869), Κεφ. Κ-ΙΧ, «*Περὶ καινοτομιῶν*», ἀρθρο 7: «*οὐκ ἔξεστι τῷ κοινῶν ἔν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ ποιοῦντι βαλανεῖον τοὺς καπνοδόχους ἐπιθεῖναι τῷ κοινῶ τοίχῳ ἢ τοίχον ἴδιον*», και Πιτσάκης (1971). Βιβλίον Β', Τίτλος Δ' «*Περὶ καινοτομιῶν*», ἀρθρο 13 «*Περὶ βαλανείου*».

²⁵⁹ Πιτσάκης (1971). Βιβλίον Δεύτερον, Τίτλος Δ', ἀρθρο 27.

²⁶⁰ Κουκουλές, 193-194.

²⁶¹ Τουρπτσόγλου (1998) 61.

²⁶² Στο ἴδιο.

²⁶³ Στο ἴδιο, 62.

²⁶⁴ *Sinopsis Basilicorum* (1869) 297, κεφ. Ε-Χ.

ρέλιγιῶσα καὶ τὰ σάκρα μὴ διὰ χρόνου δεσπόζεσθαι», καὶ στὸ ἀρθρο 61, ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι «ὁ γὰρ ἄπαξ γενόμενος ἱερὸς τόπος οὐδενὶ τρόπῳ παύεται τοῦ ἱερὸς εἶναι»²⁶⁵.

ii) Νεκροταφεία καὶ τάφοι (res religiosae)

Ἡ τοποθέτηση τάφων ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῶν πόλεων ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ἰσχὺν νομικὸ καθεστῶς. Στὸν Δωδεκάδελτο νόμο ἀπαγορεύεται ἡ ταφή μέσα στα ὅρια τῆς πόλης, ἀλλὰ με τὴ «*Νεαρά διάταξη*» 53 τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ Σοφοῦ αἱρεται ὁ περιορισμὸς καὶ ἐπιτρέπεται πλέον ἡ ταφή καὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν²⁶⁶.

Στὸ κεφ. V τῆς *Sinopsis Basilicorum*, με τίτλο «*Περὶ τάφων καὶ τὶ διαφέρουσιν οἱ τάφοι τῶν μνημάτων*», προσδιορίζεται ὁ τάφος ὡς «ἐν ᾧ σῶμα ἢ ὀστέα ἀπετέθη» σε ἀντιδιαστολή με τὸ μνημεῖο που ὀρίζεται ὡς τὸ «διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον» (ἀρθρα 1 καὶ 7), καὶ στὸ ἀρθρο 4 θεωροῦνται ἱερόσυλοι ὅσοι ἀφαιροῦν κομμάτι ἀπὸ τὸν τάφο, ἐνῶ στὸ ἀρθρο 9 λέει ὅτι οἱ τάφοι δὲν ἀλλάζουν χρῆση²⁶⁷.

Στὸ κεφάλαιο T-XII «*Περὶ τυμβωρύχων*», στα ἀρθρα 1 καὶ 2 καθορίζεται ρητὰ ὅτι ἡ τυμβωρυχία θεωρεῖται ἀτιμία καὶ τιμωρεῖται εἴτε «*κεφαλικά*» (με θάνατο), εἴτε με «*μεταλλισμό*» (διηνεκῆς, εἰς μέταλλον – λατομεῖο, ἐξορία)²⁶⁸.

Ἐπίσης στὴν *Εξάβιβλο* (Βιβλίο Δεύτερο, ἀρθρο 124) ἀναφέρεται πῶς: «τῆς ἐπὶ τάφον ἀγούσης ὁδοῦ οὐδέποτε ἢ δουλεία τῆ τοῦ χρόνου παραδρομῆ ἐκ τοῦ μὴ χρῆσθαι φθείρεται»²⁶⁹, δὲν καταργεῖται δηλαδὴ ἡ δουλεία χρῆσης τοῦ δρόμου που ὀδηγεῖ σε τάφο.

iii) Οχυρωματικά ἔργα τῶν πόλεων (res sanctae)²⁷⁰

Τα οχυρωματικά ἔργα τῶν πόλεων δὲν δεσπόζονται ἀπὸ κανέναν καὶ δὲν πρέπει νὰ θίγονται με κανέναν τρόπο ἀπὸ τοὺς πολῖτες.

Εἶναι σαφές ὅτι, παρόλο που συνδέονται με τὴν πόλη, δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν *res universitatis*²⁷¹, δηλαδὴ στα «πράγματα» που ἀφοροῦν τὶς κοινόχρηστες λειτουργίες τῆς. Οἱ πόλεις-κάστρα, τὰ φρούρια, οἱ πύργοι, τὰ διατειχίσματα καὶ οἱ μοναστηριακές οχυρώσεις, ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐνιαῖο σύστημα ἀμύνης τῶν ἐδαφῶν τῆς αυτοκρατορίας.

²⁶⁵ Πιτσάκης (1971) 104, 107.

²⁶⁶ Τουρπτσόγλου (1998) 63.

²⁶⁷ S. Basilicorum (1869) 612.

²⁶⁸ Στὸ ἴδιο, 626.

²⁶⁹ Πιτσάκης (1971) 142.

²⁷⁰ Τουρπτσόγλου (1998) 68.

²⁷¹ Στὸ ἴδιο, 71.

Στα οχυρωματικά έργα –τείχη, πύργοι, προμαχώνες και πύλες– είναι υποχρεωτική η συμμετοχή, με τη μορφή λειτουργήματος, του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.

Όπως αναφέρει ο καθ. Μπούρας²⁷², η περίπτωση των οχυρώσεων είναι η μόνη στην οποία διακρίνεται, αν όχι σχεδιασμός, τουλάχιστον ο σεβασμός κάποιων αρχών που τηρούνται στο σύνολο σχεδόν των παραδειγμάτων που έχουν ανασκαφεί:

1. Υπάρχει πάντα ιδιαίτερη ακρόπολις που χωριζόταν από τον οικισμό με τείχος,
2. ενίοτε υπήρχε και διατείχισμα, σαν μια ακόμη γραμμή αμύνης μεταξύ των δύο,
3. γινόταν συνήθως εκμετάλλευση του φυσικού οχυρού του εδάφους ή των υφιστάμενων από την αρχαιότητα και από προηγούμενες βυζαντινές οχυρώσεις τειχών, ερειπωμένων ή όχι,
4. ιδιαίτερη μέριμνα λαμβανόταν για τη συγκέντρωση πόσιμου νερού σε υδατοδεξαμενές.

Στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού, επισημαίνεται η μόνη εμφανής φροντίδα του κράτους για το κοινωνικό σύνολο των πόλεων και τη σχέση των θεμάτων αμύνης με την πολεοδομία. Στο έργο αυτό περιγράφεται με λεπτομέρεια ο ρόλος των αρχιτεκτόνων και μηχανικών που σχεδιάζουν και κατασκευάζουν τα οχυρωματικά έργα²⁷³.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, στο κεφ. T-VI «*Περὶ τειχῶν*», αναφέρεται ότι «εἰς ἀνανέωσιν τῶν τειχῶν τὸ τρίτον μέρος τῆς πολιτικῆς προσόδου ἀναλισκέσθω»²⁷⁴.

Ενώ στο κεφ. XIII «*Περὶ τοιχωρῶν*», προβλέπονται ποινές για νυκτερινούς και «*ἡμερινούς*» τοιχωρούχους²⁷⁵.

²⁷² Μπούρας Χ.(1998) 89-98.

²⁷³ Στο ίδιο, 90.

²⁷⁴ S. Basilicorum (1869) 614.

²⁷⁵ Στο ίδιο, 626.

3. Αγροτικός χώρος

Εικόνα 7:
Αγροτικές σκηνές. Μικρογραφία από τετραευαγγέλιο του 11ου αι.
(Εθν. Βιβλιοθήκη Παρισίων, τμ. χειρογράφων, Ελληνικά 74, fol. 39b)

α) Γενικά για τη βυζαντινή ύπαιθρο

Η βυζαντινή οικονομία ήταν κατά βάση αγροτική. Η καλλιέργεια της γης ήταν τρόπος βιοπορισμού, αλλά και η κύρια πηγή εσόδων για το κράτος.

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος σημειώνει σχετικά: «Ἄλλὰ καὶ τούτων αὐτῶν τῶν τεχνῶν ἀναγκαιότερα πασῶν ἢ γεωργική... Ὑποδημάτων μὲν γὰρ ἄνευ καὶ ἱματίων δυνατὸν ζῆν, γεωργικῆς δὲ χωρὶς, ἀμήχανον»²⁷⁶, για να προσθέσει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: «καὶ ἔστιν ἡ γεωργία ἢ ὅπως οὖν ἀγαθὸν ἀρχέγονον, πλουτοποιὸν ἔργον, ἀκίνδυνον καλόν, τέχνη συγγενῆς ἀνθρώποις»²⁷⁷.

Ο Βυζαντινός αγρότης ζούσε και εργαζόταν μέσα σε οικονομικές και κοινωνικές μονάδες, όπως ήταν το «χωρίον»²⁷⁸, η μοναστηριακή ή εκκλησιαστική ιδιοκτησία, η οικογένεια και το νοικοκυριό, ο *οἶκος*.

Κάθε αγροτική οικογένεια επεδίωκε μέσω της παραγωγής την **αυτάρκεια** σε αγαθά και την ικανότητα να αποδίδει κατ' έτος τη φορολογία που της αναλογούσε. Κάτι ιδιαίτερα ευεργετικό, κυρίως για τους μικροϊδιοκτήτες γης.

Δεν πρέπει όμως να λησμονούμε ότι ο εκχρηματισμός της βυζαντινής

²⁷⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, PG 61, 506.

²⁷⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, PG 136, 156D.

²⁷⁸ Βασική φορολογική μονάδα, με έννοια διαφορετική από αυτήν που της προσδίδουμε σήμερα. Δες σχετικά Σβωρόνος (2009) 20-21.

οικονομίας ήταν δεδομένος και πλέον αδιαμφισβήτητος: ο σόλιδος, βασική μονάδα του βυζαντινού οικονομικού συστήματος, αποτελούσε σταθερή αξία για τις διεθνείς συναλλαγές μέχρι τον 11^ο αιώνα. Οι κρατικοί αξιωματούχοι αμοίβονταν σε χρήμα, το ίδιο και τα μισθοφορικά στρατεύματα. Οι φόροι υπολογίζονταν βασικά σε χρήμα, όπως και η καταβολή δώρων ή ποσών υποτέλειας σε ξένους ηγεμόνες. Ωστόσο οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας προέβαιναν συχνά στην ηθική καταδίκη του χρήματος και του πλουτισμού, ενώ η επιστροφή στη φυσική ανταλλαγή ήταν μία από τις προτάσεις του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Γεωργίου Πλήθωνα-Γεμιστού²⁷⁹.

Παράγοντες καθοριστικοί για την αγροτική οικονομία ήταν οι κλιματικές και εδαφικές συνθήκες, το επίπεδο της τεχνικής όσον αφορά τόσο τη χρήση εργαλείων και μεθόδων καλλιέργειας, όσο και την εξασφάλιση άρδευσης για τις καλλιέργειές τους, αλλά και οι σχέσεις που επικρατούσαν στην ύπαιθρο, σχετικά με την ιδιοκτησία της γης, την οργάνωση των κοινοτήτων, την κοινωνική διαστρωμάτωση, και τη διοικητική διαίρεση του βυζαντινού κράτους, από την οποία απέρρεε και η σχέση της τοπικής αυτοδιοίκησης με την κεντρική εξουσία, χωρίς να παραγνωρίζουμε την επίδραση που είχαν έκτακτα φυσικά φαινόμενα (λοιμοί, σεισμοί, ξηρασίες κ.λπ.) καθώς και στρατιωτικά-πολιτικά γεγονότα (εισβολές βαρβάρων ή εμφύλιοι) σε κρίσιμες περιόδους.

Ένα πρώτο θέμα που προκύπτει εδώ, είναι η ανάγκη σαφούς προσδιορισμού των εννοιών πόλη και ύπαιθρος στη μακραίωνη βυζαντινή ιστορία. Έννοιες αλληλένδετες, από τις οποίες η πόλη είναι αυτή που έχει αποτελέσει αντικείμενο μεγάλης συζήτησης, που αφορά στο ρόλο και τις λειτουργίες της στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.

Την εποχή που εξετάζουμε, η σχέση αυτή ήταν συμβιωτική και χαρακτηριζόταν από την ταύτιση της υπαίθρου με την παραγωγή και της πόλης με την πολιτική και ιδεολογική διαχείριση και αναπαραγωγή της. Η αλληλεξάρτηση υπαίθρου και πόλης (με όσες ιδιαιτερότητες είχε στο Βυζάντιο), η ιεράρχηση των περιοχών σε βαθμίδες-φορολογικές ενότητες, με επικεφαλής την πόλη-μητρόπολη και τις *μητροκομίες* (αντίστοιχες με τα σημερινά κεφαλοχώρια), η ύπαρξη και λειτουργία των *κοινοτήτων χωρίου*, οι φορολογικοί μηχανισμοί και η στρατολογία, είχαν άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνική διαστρωμάτωση της επαρχίας²⁸⁰.

²⁷⁹ Για τον εκχρηματισμό του Βυζαντίου, δεξ Ασδραχάς (2003), Kazhdan (2009), Guillou (2017), Mango (2017), Κοντογιώργης (2020).

Εδώ θα μας απασχολήσει κύρια η ιδιοκτησία της γης, οι νέες μορφές αγροτικής εργασίας και εντελώς ενδεικτικά η νομική κατάσταση (*status*) των αγροτών. Πρέπει να τονίσουμε ότι κοινό χαρακτηριστικό όλων των μορφών της αγροτικής εργασίας είναι ότι ο καλλιεργητής μοιράζεται με τον ιδιοκτήτη την οικονομική ιδιοκτησία, έστω κι αν η νομική ιδιοκτησία παραμένει *ψιλῶ ὀνόματι* στον κύριο του κτήματος, καθώς και ότι η μεγάλη έλλειψη εργατικών χεριών οδηγεί στη λήψη μιας σειράς καταναγκαστικών μέτρων που έχουν να κάνουν με την πρόσδεση των χωρικών στη γη (θεσμός των *εναπόγραφων παροίκων*)²⁸¹.

Μια πρώτη ενδεικτική περιοδολόγηση θα βοηθήσει ίσως στην προσέγγιση του θέματος, έχοντας όμως κατά νου ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε τη βυζαντινή αυτοκρατορία ως αφηρημένο σύνολο, χρονικά και γεωγραφικά, και ότι έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον η προσέγγιση της βυζαντινής επαρχίας, όσο κι αν οι περισσότερες πηγές αναφέρονται στην Κωνσταντινούπολη.

A. Πρωτοβυζαντινή περίοδος (4^ο-6^ο αι.):

Κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία, ασήμαντος ο ρόλος των μικρο-ιδιοκτητών, ύπαρξη δούλων ή σχεδόν δούλων, με τη μορφή των *εναπόγραφων* - *adscripticii*.

B. Μεσοβυζαντινή περίοδος (7ος-10ος αι.):

Εξαφανίζεται η μεγάλη ιδιοκτησία και αντικαθίσταται από μια πολυάριθμη τάξη μικρο-ιδιοκτητών, που καλλιεργούν τις εγκαταλειμμένες γαίες των μεγάλων, και είναι ελεύθεροι χωρίς κανέναν περιορισμό ²⁸².

Γ. Υστεροβυζαντινή περίοδος (11ος-τέλος του κράτους):

Απροσδόκητη αλλαγή, συρρίκνωση του αριθμού των ανεξάρτητων χωρικών και εμφάνιση της νέας τάξης εξαρτημένων αγροτών, των *παροίκων*. Επικράτηση της μεγάλης ιδιοκτησίας έναντι των αδύναμων μικροκαλλιεργητών.

Το περίγραμμα αυτό αμφισβητεί, μεταξύ άλλων, ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος ²⁸³, ως προς τον χαρακτήρα των *παροίκων* και την άποψη για την επικράτηση της *παροικίας* ως μορφής εξάρτησης του αγροτικού πληθυσμού. Αντικρούει τις απόψεις όσων θεωρούσαν την *παροικία* ως την πανάθλια και σκοτεινή πλευρά της ύστατης βυζαντινής οικονομίας, αφού οι *πάροικοι* μπορούσαν να ανέβουν την κοινωνική

²⁸⁰ Σβορώνος (2009).

²⁸¹ Στο ίδιο, 39.

²⁸² Ostrogorsky (1962) 139-166.

²⁸³ Καραγιαννόπουλος (1994).

κλίμακα με χαρακτηριστική κινητικότητα, ενώ ο Νίκος Σβορώνος²⁸⁴ γράφει ότι οι θεσμοί της *έμφύτευσης* και της *παροικίας*²⁸⁵ είναι ελληνιστικοί και όχι ρωμαϊκοί θεσμοί.

Η μελέτη της αγροτικής οικονομίας των πρώτων και μέσων βυζαντινών χρόνων βασίζεται κυρίως σε νομοθετικά έργα και σκόρπιες πληροφορίες που βρίσκονται στις χρονογραφίες και τους βίους των αγίων, ενώ σπανίζουν τα έγγραφα που αναφέρονται σε ιδιωτικές οικονομικές ανταλλαγές (συμβόλαια, διαθήκες κ.λπ.) καθώς και σε δημόσια έγγραφα.

Οι γενικές συνθήκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της δημογραφικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης στη ζωή του αγρότη. Αλλά σημαντικές ήταν και οι τοπικές παραλλαγές, τόσο στη φύση του εδάφους, άρα και στις δυνατότητες καλλιέργειας, όσο και στη σχέση του κάθε χωρικού με τους άλλους αγρότες, και με τους γαιοκτήμονες, που συχνά ήσαν μεγάλα μοναστήρια ή εκκλησιαστικές ιδιοκτησίες.

Αγροτικά προϊόντα παράγονταν για εσωτερικές ανάγκες, αλλά ορισμένα και για εξαγωγή. Μεγάλη ήταν η σημασία της τροφοδοσίας, με ψωμί και δημητριακά, αλλά και με όλα τα φυτικά τρόφιμα. Υπήρχε γενικά μεγάλη ανάγκη λαχανικών, ειδικά σε περιόδους νηστείας (180 ημέρες τον χρόνο).

Σύμφωνα με τη μελέτη του Schreiner (1982), οι αγρότες της υστεροβυζαντινής περιόδου στα νότια Βαλκάνια και τις παράκτιες ζώνες της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου παρήγαγαν δημητριακά, κυρίως σιτάρι και κριθάρι, και λιγότερο βρώμη²⁸⁶. Μεγάλη σημασία είχαν η ελιά, ως καρπός αλλά και για το λάδι, το κρασί, και οι σταφίδες ως εξαγωγίμο προϊόν, κύρια από την Πελοπόννησο. Τα σημαντικότερα φρούτα και καρποί ήταν μήλα, αχλάδια, κεράσια, καρύδια και σύκα, πιο σπάνια κυδώνια, δαμάσκηνα, ρόδια, κάστανα και αμύγδαλα. Η καλλιέργεια εσπεριδοειδών εισήχθη από την Ιταλία τον 14ο ή 15ο αιώνα (λεμόνια, κίτρολεμόνα και νεράντζια), ενώ του ρυζιού από τους Οθωμανούς. Από όσπρια, καλλιεργούνταν συχνά φακές και ορισμένα είδη φασολιών.

Σε ορισμένες περιοχές, Πελοπόννησο, Κάτω Ιταλία, Στερεά Ελλάδα και περίχωρα Κωνσταντινούπολης, σημαντική ήταν η καλλιέργεια της μουριάς ως πρώτης ύλης για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα και την παραγωγή μεταξιού. Η βιομηχανία

²⁸⁴ Σβορώνος (2009) 13.

²⁸⁵ Δες προηγουμένως, υπομν.75 και 76.

²⁸⁶ Koder (2005) 81.

σηροτροφίας ήταν υπό κρατικό έλεγχο, όπως διαβάζουμε στο *Επαρχικό Βιβλίο*²⁸⁷. Αξιοσημείωτη ήταν η καλλιέργεια λιναριού –νήματα και λάδι-, βαμβακιού και ζαχαροκάλαμου, η καλλιέργεια του οποίου εισήχθη από τους Άραβες.

Είναι προφανής λοιπόν ο καθοριστικός ρόλος της σχέσης με τη γη των Βυζαντινών σε όλη τη μακραίωνη ιστορία τους.

β) Χώρος και σχέσεις

ι) Παλαιοί και νέοι θεσμοί

Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ο *Γεωργικός Νόμος* εισάγει νέους θεσμούς, άποψη που ωστόσο έχει αναθεωρηθεί σήμερα²⁸⁸, και νέες έννοιες, όπως π.χ. αυτήν του ελεύθερου καλλιεργητή.

Στην ουσία υιοθετούνται θεσμοί ελληνικής προέλευσης που μέχρι τότε ίσχυαν εθνικά, και εντάσσονται στο επίσημο δίκαιο με νομοθετήματα της εποχής των Ισαύρων.

ΕΠΙΜΟΡΤΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ

Ανάμεσα τους είναι ο ελληνικός θεσμός της επίμορτης καλλιέργειας²⁸⁹. Στον *Γεωργικό Νόμο* (Τίτλος Α΄, άρθρο 20), αναφέρεται ότι αν «γεωργός μορτίτης» θερίσει χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του χωροδότη και πάρει την παραγωγή, τιμωρείται με κατάσχεσή της («ἐὰν γεωργός μορτίτης θερίσας ἄνευ γνώμης τοῦ χωροδότου κουβαλήσῃ τὰ δράγματα αὐτοῦ, ὡς κλέπτης ἄλλοτριωθήσεται πάσης τῆς ἐπικαρπίας αὐτοῦ»)²⁹⁰.

Στον ίδιο τίτλο, άρθρο 21, υπόκειται σε κατάρα («θεοκατάρατος») ο μορτίτης ή ο χωροδότης που θα καταπατήσει τη συμφωνία της μοιρασιάς: «Μορτίτου μέρος δεμάτια θ. Χωροδότου μέρος δεμάτιον ἔν. ὁ δὲ ἔκτος τούτων μεριζόμενος, θεοκατάρατος». Στο άρθρο 24 ο μορτίτης αναφέρεται ως «ἡμισειαστής»²⁹¹.

²⁸⁷ Κόλιας, Τ., Χρόνη, Μ. (2010) 31.

²⁸⁸ Τουρπτσόγλου (1998) 233.

²⁸⁹ Σχέση επίμορτης καλλιέργειας. Σε γενικές γραμμές ο εκμισθωτής αναλάμβανε τα έξοδα παραγωγής, εξολοκλήρου ή από κοινού με το χωρικό. Ο τελευταίος καλλιεργούσε το χωράφι και απέδιδε στον εκμισθωτή το μισό της παραγωγής. Δες Παππά (2018).

²⁹⁰ Αρμενόπουλος (1835) 563.

²⁹¹ Η μισιακή ή μισακάρικη συμφωνία, που ισχύει και σήμερα.

ΑΝΤΙΤΟΠΙΑ²⁹² και ΔΕΝΔΡΟΚΤΗΣΙΑ

Είναι θεσμοί που λειτουργούν με βάση την ελληνική αρχή της οριζόντιας ιδιοκτησίας, που αντίθετα με το ρωμαϊκό δίκαιο, δέχεται ότι «τὰ ἐπικείμενα εἶκει τοῖς ὑποκειμένοις» ή το λαϊκότερο «το χῶμα τρώει τον μπινά».

Στον *Γεωργικό Νόμο* (Τίτλος Α', άρθρο 5), αναφέρεται πως εάν δύο γεωργοί ανταλλάξουν κτήματα και το ένα ευρεθεί μικρότερο του άλλου, ο κατέχων το μεγαλύτερο υποχρεούται να δώσει ένα μέρος στον άλλο, εκτός κι αν έχει συμφωνηθεί διαφορετικά: «δότη ἀντιτοπίαν ὁ πλέον ἔχων τῷ ὀλίγῳ ἔχοντι»²⁹³. Ὅσον αφορά στη δενδροκτησία, ο *Γεωργικός Νόμος* στον Ἑβδομο Τίτλο «*Περὶ δένδρων*», γράφει στο άρθρο 1: «ἐὰν δένδρον ἀνατραφῆ ὑπὸ τινος ἐν τόπῳ ἀμερίστῳ καὶ μετὰ ταῦτα μερισμοῦ γενομένου ἔλαχεν εἰς μέρος ἄλλου, μὴ ἔχέτω τὴν ἐξουσίαν τοῦ δένδρου, ἀλλ' ὁ ἀναθρέψας αὐτὸ ἔχέτω μόνος»²⁹⁴.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Δ III, «*Περὶ δένδρων καὶ δενδροτομιῶν*», στο άρθρο 5 αναφέρεται «εἰ καὶ αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου ἐξ ἄλλου ἀγροῦ τρέφονται, ὁμως ἐκεῖνου ἐστὶν, ἐν ᾧ ἡ ἀρχαιογονία αὐτοῦ ἦν»²⁹⁵.

ΕΜΦΥΤΕΥΣΗ

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Ε XI, «*Περὶ ἐκλήψεων καὶ περὶ ἐκποιήσεων τῶν κατὰ πρᾶσιν ἢ δωρεὰν ἢ ἐμφύτευσιν*» κ.λπ., στο άρθρο 2, αναφέρεται ότι έχουν δικαίωμα παραχώρησης προς εμφύτευση οι διοικούντες εκκλησιαστικές ή μοναστηριακές περιουσίες, ενώ στο άρθρο 3 αναφέρονται οι δυνατότητες των εμφυτευτῶν να ανοικοδομήσουν παλαιά κτίσματα εντός του ενοικιαζομένου προς εμφύτευση χώρου, πληρώνοντας το μισό ενοίκιο (*στεγονόμοιο*)²⁹⁶.

Και στο άρθρο 5, με συγκεκριμένη αναφορά στα ευαγή ιδρύματα που βρίσκονται και «ἐν τῇ βασιλίδι πόλει καὶ τῇ αὐτῇ περιοικίδι» να δίνουν κτήματα προς εμφύτευση «μὴ μόνον πρόσκαιρον, ἀλλὰ καὶ διηνεκῶς ταῦτα ἐμφυτευτικῶ δικαίῳ τοῖς βουλομένοις διδόναι»²⁹⁷.

Η εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης στις μοναστηριακές γαίες παρουσίασε ορισμένα προβλήματα για τις μονές. Εκμεταλλευόμενοι το εμφυτευτικό δίκαιο,

²⁹² Ανταλλαγή εδαφών.

²⁹³ Αρμενόπουλος (1835) 561.

²⁹⁴ Στο ίδιο, 570.

²⁹⁵ *S. Basilicorum* (1869) 171.

²⁹⁶ Στο ίδιο, 298-299.

²⁹⁷ Στο ίδιο, 300.

αρκετοί μισθωτές τελικά οικειοποιήθηκαν παράνομα τις γαίες που τους παραχωρούνταν. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, επιβλήθηκαν περιορισμοί ως προς το πρόσωπο του εμφυτευτή. Για παράδειγμα, αποκλείστηκαν οι κρατικοί αξιωματούχοι από το δικαίωμα μίσθωσης εκκλησιαστικών και μοναστηριακών γαιών ώστε να προστατευθούν τα μοναστήρια και γενικά η Εκκλησία από τυχόν πιέσεις εκ μέρους τους. Επιπλέον, προβλέφθηκε ως προϋπόθεση για την ισχύ της συμφωνίας εμφύτευσης η έγκριση της πλειοψηφίας των μελών της αδελφότητας, ενώ λήφθηκε μέριμνα και για τη δυνατότητα εκδίωξης του εμφυτευτή, εάν αυτός δεν κατέβαλλε την πληρωμή για δύο συναπτά έτη ή αν χειροτέρευσε την κατάσταση της γης που του δόθηκε²⁹⁸ σε γενιές). Εκμισθωτές μπορεί να ήταν εύπορα πρόσωπα, ηγούμενοι άλλων μονών, μικροϊδιοκτήτες γης, ελεύθεροι ακτήμονες αγρότες και πάροικοι άλλων γαιών²⁹⁹.

Η εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης στις μοναστηριακές γαίες παρουσίασε ορισμένα προβλήματα για τις μονές. Εκμεταλλευόμενοι το εμφυτευτικό δίκαιο, αρκετοί μισθωτές τελικά οικειοποιήθηκαν παράνομα τις γαίες που τους παραχωρούνταν. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, επιβλήθηκαν περιορισμοί ως προς το πρόσωπο του εμφυτευτή³⁰⁰.

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΧΩΡΙΟΥ

Εδώ θα θέλαμε να κάνουμε εντελώς περιληπτικά μια αναφορά στο θέμα των «κοινοτήτων χωρίου» (που χρήζει αναλυτικής και εμπειριστατωμένης προσέγγισης).

Ήταν ένας θεσμός που επικρατούσε στην αγροτική κοινωνία σε προγενέστερες εποχές, που εξακολουθεί να υπάρχει την εποχή των Κομνηνών, αλλά που, από τον 13ο αι. και μετά έχει εντελώς σκιάδη ύπαρξη με πολύ περιορισμένες λειτουργίες.

Αφήνοντας στην άκρη τη θεσμική τους συγκρότηση, τα δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά των βυζαντινών (αλλά και μεταβυζαντινών) κοινοτήτων είναι 1.οι περίοικοι που κατοικούν γύρω από τον , αστικό ή αγροτικό, οικιστικό πυρήνα και 2.η

²⁹⁸ Καραγιαννόπουλος (2001) 472-473. – Κονιδάρης 197-199.

²⁹⁹ Στο ίδιο.

³⁰⁰ Στο ίδιο. Για παράδειγμα, αποκλείστηκαν οι κρατικοί αξιωματούχοι από το δικαίωμα μίσθωσης εκκλησιαστικών και μοναστηριακών γαιών ώστε να προστατευθούν τα μοναστήρια και γενικά η Εκκλησία από τυχόν πιέσεις εκ μέρους τους. Επιπλέον, προβλέφθηκε ως προϋπόθεση για την ισχύ της συμφωνίας εμφύτευσης η έγκριση της πλειοψηφίας των μελών της αδελφότητας, ενώ λήφθηκε μέριμνα και για τη δυνατότητα εκδίωξης του εμφυτευτή, εάν αυτός δεν κατέβαλλε την πληρωμή για δύο συναπτά έτη ή αν χειροτέρευσε την κατάσταση της γης που του δόθηκε.

υπόσταση της αγροτικής κοινότητας ως φορολογικής ενότητας, τα μέλη της οποίας είναι συλλογικά υπεύθυνα τόσο για την πληρωμή του φόρου στο κράτος, όσο και για την από κοινού χρήση της κοινοτικής περιουσίας³⁰¹. Το ευρύτερο οικολογικό περιβάλλον επηρεάζει το χωριό, προσδίδοντας του ιδιαιτερότητες³⁰². Ενώ η σημασία της λέξης χωριό φωτίζει το ρόλο που παίζει στο Βυζάντιο η κοινότητα χωριού³⁰³.

Το χωριόν ως οικονομική και νομική μονάδα, θα γίνει προοδευτικά μια φορολογική ένωση δημοσίου δικαίου των εχόντων κτητικά δικαιώματα και θα γίνει έδρα κύριας κατοίκησης, καθιερώνοντας την προώθηση της κοινότητας χωριού στη ζωή της Αυτοκρατορίας και την κατάργηση της παλαιάς εξάρτησης της από το άστυ³⁰⁴. Η οργάνωση σε κοινότητες χωριού έχει να κάνει με το αυτοδιοίκητο αυτών των κοινοτήτων, που αργότερα, την εποχή των Παλαιολόγων, καταργείται, αφού ολόκληρα χωριά εκχωρούνται πλέον στους γαιοκτήμονες, με τις γαίες, τα βοσκοτόπια, τα δικαιώματα και τις οικονομικές και φορολογικές τους υποχρεώσεις, γεγονός που ίσως εξηγεί νομικά τη συγκέντρωση των καλλιεργήσιμων γαιών στα χέρια των μοναστηριών. Έτσι χάνεται η αυτονομία της κοινότητας, που ενώ άλλοτε είχε φορολογική σχέση μόνο με το κράτος, τώρα η είσπραξη των φόρων συχνά παραχωρείται στον γαιοκτήμονα, στον οποίο επίσης περιέρχονται οι κοινότητες χωριών.

Ο λόγος για τον οποίο γίνεται αυτή η αναφορά, είναι επειδή την εντοπίσαμε μόνο σε ένα σημείο του *Γεωργικού Νόμου*, και συγκεκριμένα στον Τίτλο Δέκατο, άρθρο 6³⁰⁵.

ii) Διατάξεις για αγροτικά κτίσματα και κατασκευές

ΟΡΙΟΘΕΣΙΑ

Ο καθορισμός των ορίων μιας αγροτικής έκτασης και η αποτροπή καταπάτησής τους αποτελούσαν συνεχείς αιτίες προστριβών μεταξύ των γεωργών, αλλά και μεταξύ μικροϊδιοκτητών και μεγαλογαιοκτημόνων. Εξαιτίας του φοροεισπρακτικού συστήματος της υπαίθρου, υπήρχε πάντα κτηματολόγιο απογραφής περιοδικά ανανεωνόμενο, που εξασφάλιζε ως ένα βαθμό τη θέση των ορίων.

³⁰¹ Μπιμπίκου-Αντωνιάδη (1996) 143-144.

³⁰² Ενδιαφέροντα γενικά στοιχεία στο G. Tate, "Assetto del villaggio" *Universita' di Bari, Centro di studi Bizantini, Corsi 6*.

³⁰³ Μπιμπίκου-Αντωνιάδη (1996) 147.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 148.

³⁰⁵ Αρμενόπουλος (1835) 574.

Είναι γνωστός ο Νόμος του Σόλωνος για την υποχρεωτική απόσταση μεταξύ των αγροτικών κτισμάτων: «Εἰ δὲ τις ἐν ἀγρῷ βούλοιο κτίσαι, τόξου βολὴν ἀπὸ τοῦ ἀγρογείτονος ἀπεχέτω ὀργυιάν»³⁰⁶.

Γενικά η μετακίνηση ορίων αντιμετωπιζόταν νομοθετικά με ειδική αγωγή («ἀγωγή ἰθυντέων ὀρίων») που είχε προέλευση αρχαιοελληνική, ενσωματώθηκε στη *Δωδεκάδελτο* και διατηρήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους³⁰⁷.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Ο-VIII, άρθρο 3, αναφέρεται ότι σε περίπτωση εξαφάνισης των ορίων, ο δικαστής είναι αρμόδιος να ορίσει μετρητή «τοῦ γὰρ δικαστοῦ ἐστὶ διδόναι μετρητήν»³⁰⁸.

Εδώ έχει ενδιαφέρον να αναφέρουμε τον θεσμό της «σταυροδιαβασίας», που όπως αναφέρει η Τουρπτσόγλου³⁰⁹ κάνει σε μερικές περιπτώσεις περιττή την παρουσία του μετρητή.

Σταυροδιαβασία λέγεται ο καθορισμός των αμφισβητούμενων ορίων μιας έκτασης με τη βοήθεια του Θεού, όπου πρόσωπο κοινής αποδοχής των διαδίκων, κρατώντας στο χέρι έναν σταυρό, καθορίζει τα όρια της διαφιλονικούμενης περιοχής.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Ο-VIII, στο άρθρο 6, προσδιορίζεται ότι όποιος καταπατήσει χώρο ξένο, είναι υποχρεωμένος να παραχωρήσει όχι μόνο αυτόν, αλλά και άλλον τόσο για τιμωρία³¹⁰. Στο άρθρο 8 του ίδιου κεφαλαίου αναφέρονται οι προβλεπόμενες ποινές σε περίπτωση καταδολίευσης των οροθεσίων: «αυτός που μεταθέτει όρια, αν μεν είναι νέος, εξορίζεται για μεγάλο διάστημα, αν είναι γέρος για μικρότερο. Αυτός δε που βοήθησε συνεργαζόμενος με κάποιον για τον σκοπό αυτό, δέρνεται και στέλνεται για να δουλέψει δύο χρόνια σε δημόσια έργα. Ενώ αυτός που από άγνοια ή τυχαία μετακίνησε τις πέτρες των ορίων, απλώς μαστιγώνεται»³¹¹.

Στον Τίτλο Α΄, Άρθρο 9, του *Γεωργικού Νόμου*, αναφέρεται: «Ἐάν δύο χωρία μάχονται περὶ ὄρου ἢ περὶ ἀγροῦ, τηρεῖτωσαν οἱ ἀκροαταί, καὶ τῷ διακρατήσαντι ἔτη πλείονα, ἀποδιδώτωσαν τὸ δικαίωμα. Εἰ δὲ καὶ ὄρος ἀρχαῖος ἐστίν, ἢ ἀρχαία διακράτησις ἀπαρασάλευτος ἔστω» (Αν δύο χωρία διαφιλονικούν οροθέσιο ή αγρό, να προσέξουν οι δικαστές και να αποδώσουν το δίκαιο σε αυτόν που το κατείχε για περισσότερο χρόνο. Αν πάλι το οροθέσιο είναι αρχαίο, να μην διασαλευθεί η

³⁰⁶ Τουρπτσόγλου (1998) 224.

³⁰⁷ Στο ίδιο, 225.

³⁰⁸ *S. Basilicorum* (1869) 532.

³⁰⁹ Τουρπτσόγλου (1998) 228.

³¹⁰ «ἐάν τις ζήτησιν περὶ ὄρων ἐπαγαγὼν βουλευθῆ κατὰ βίαν ἀφελῆσθαι τὸ ἀλλότριον μέρος, μὴ μόνον αὐτὸ ἀναδιδῶτω, ἀλλὰ καὶ τοσοῦτον ἕτερον μέτρον γῆς παρεχέτω».

³¹¹ *S. Basilicorum* (1869) 533.

διατήρηση του)³¹².

ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται, εκτός από τις κατοικίες των αγροτών, όλες οι κατασκευές που έχουν σχέση με τη γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα (βοηθητικά κτίσματα, φράκτες, αυλάκια, φράγματα ποτιστικά, μύλοι κ.λπ.).

Τα *Γεωπονικά*, κεφ. Β', παρ. 27, δίνουν συμβουλές για τη θέση, τη μορφή και τον τρόπο κατασκευής των αποθηκών σιταριού («*Ἡ ἀποθήκη πρέπει να ἔχει πολλὰ μικρὰ παράθυρα γιὰ νὰ βγαίνει ὁ ζεστός ἀχνός καὶ νὰ μπαίνει δροσερός ἄνεμος ν' ἀερίζῃ τὸ σιτάρι*»)³¹³.

Στο κεφ. Ε', παρ. 44, δίνονται οδηγίες για κατασκευή σίγουρου φράχτη («*τρίβουμε τεντωμένο σχοινί πάνω ἀπὸ τὸ χαντάκι μὲ μείγμα σπόρων ἀπὸ βάτα καὶ χώσεις στη γη χοντρά καλάμισα μικρὸ βάθος καὶ πλάγια*»)³¹⁴.

Στο ἀρθρο 6 του Δέκατου Τίτλου του *Γεωργικού Νόμου*, αναφέρεται στην περίπτωση ιδιοποίησης «*κοινοῦ τόπου*» για δημιουργία εργαστηρίου μύλου ιδιοκτησίας του, με την οποία ἔχει δικαίωμα να αντιδράσει η «κοινότης τοῦ χωρίου», και αφού αποζημιώσει τον μυλωνά, να γίνουν στη συνέχεια «ὄλοι σύντροφοι μετ' ἐκεῖνον ὅπου ἔκτισε τὸν μύλον»: «*ἐὰν τις οἰκῶν ἐν χωρίῳ διαγνώσῃται τόπον κοινὸν ὄντα, ἐπιτήδειον εἰς ἐργαστήριον μύλωνος, καὶ τοῦτον προκατάσχη, εἶτα μετὰ τὴν τοῦ ἐργαστηρίου τελείωσιν, ἢ τοῦ χωρίου κοινότης καταβοᾷ τῷ τοῦ ἐργαστηρίου κυρίῳ. Ὡς προκατασχόντι τὸν κοινὸν τόπον ἴδιον, πᾶσαν τὴν ὀφειλομένην αὐτῷ δότωσαν ἔξοδον, καὶ ἔστωσαν κοινωοὶ τῷ προεργασαμένῳ*»³¹⁵.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. K-IX, ἀρθρο 17³¹⁶, απαγορεύεται σε αγρογείτονα να κτίζει εμποδίζοντας την κατεύθυνση του ανέμου κοντά σε αλώνι γείτονα. Στο ἀρθρο 33, υποσημείωση g, καθορίζεται ἀπόσταση τόξου βολής³¹⁷ για ὅποιον θέλει να κτίσει «*ἐν ἀγρῷ*»³¹⁸.

³¹² Αρμενόπουλος (1835) 561.

³¹³ Βάσσοις (2014) 52, και Βάσσοις (2014) Liber II, Κεφ. 27: «*ἐχέτω δὲ πυκνοὺς σωλήνας δι' ὧν ἢ τε θερμὴ ἀτμὶς ἐκπνέει καὶ αἶθρα ψύχουσα εἰσπνέει*».

³¹⁴ Βάσσοις (2014) 106, Βάσσοις 1704, Liber V, Κεφ. 44: «*εὐκόλως δὲ φραγμὸν ποιήσεις, ἐὰν σχοινίον τρίψας βάτου καρπῷ καὶ κατορύξας εἰς γῆν, καλάμους παχεῖς ξυλοκόπων φυτεύσης μικρῷ βάθει, πλαγίους βάλλων καὶ μὴ εἰς ὀρθὸν, ἐπιβάλλων τῇ γῇ κόπρον*».

³¹⁵ Αρμενόπουλος (1835) 574.

³¹⁶ *S. Basilicorum* (1869) 390.

³¹⁷ «*Τόξου βολή ἢ σαγιττόβολο*»: Η βολή του τόξου υπολογιζόταν σε 156 ἐπίσημες, ἢ 170 ἀπλές ὀργυιές. Κατὰ μέσον ὄρο 328,84 μ.

³¹⁸ *S. Basilicorum* (1869) 393: «*μηδεὶς δὲ οὕτω κτιζέτω, ὡς ἐμποδίζῃ ἐντεῦθεν τῷ ἀνέμῳ εἰς τὸ ἀλώνιον τοῦ γείτονος βάλλοντι*».

Στην *Εξάβιβλο* (Βιβλίον δεύτερον, άρθρο 53), καθορίζεται η απαιτούμενη απόσταση οικοδόμησης από φραγμούς αμπελώνων και περιβολίων «ἐξ μόνον πόδας ἀφ' ἐαυτῶν τοὺς πλησίον κτίζειν βουλομένους ἀποδιώκουσιν» (οι περιφράξεις αμπελιῶν και περιβολίων, τα ξένα οικόπεδα όπου δεν υπάρχουν κτίσματα και οι ἀκάλυπτοι χώροι των γειτόνων υποχρεώνουν αυτούς που θέλουν να κτίσουν δίπλα τους να αφήνουν απόσταση ἐξὶ μόνον ποδιῶν)³¹⁹.

Ενώ στο άρθρο 89α αναγράφεται: «ἐάν τις αἵμασιάν παρ' ἄλλοτριῶ χωρίῳ ὀρύττη, τὸν ὄρον μὴ παραβαινέτω. Ἐὰν τοιχίον. ἀπολιμπανέτω πόδα, ἐὰν οἶκημα, δύο, ἐὰν φρέαρ, οργυιάν» (αν κάποιος σκάβει δίπλα σε ξένο αγρό για να κατασκευάσει αἵμασιά³²⁰, οφείλει να μην παραβαίνει το ὄριο. Αν τοιχάκι, πρέπει να αφήνει ένα πόδι απόσταση, αν κτίσμα δύο, αν πηγάδι μια οργιά)³²¹.

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΠΥΡΚΑΓΙΩΝ

Ἦδη στην *Εκλογή των Νόμων*, που συντάχθηκε την εποχή των Ισαύρων και που περιέχει πολλές διατάξεις εθιμικού δικαίου της Ανατολής και επεξεργασίες Ελλήνων νομικών, υπάρχουν διατάξεις για ευθύνες και προβλεπόμενες ποινές για τους εμπρηστές των πόλεων και της υπαίθρου³²².

Ο Τίτλος Κ' του *Πρόχειρου Νόμου-Επαναγωγῆ*, «*Περὶ ἐμπρησμῶν*», στο άρθρο 1 γράφει: «ὁ πῦρ ἐμβαλὼν ἐν ἀλλοτρίᾳ ὕλῃ ἢ κόπτων ἐξ αὐτῆς δένδρον εἰς τὸ διπλάσιον καταδικαζέσθω»³²³.

Στο άρθρο 2³²⁴: «οἱ διὰ τινος ἔχθρας ἢ ἀρπαγᾶς ἐμπρησμὸν ἐν πόλει ποιοῦντες πυρὶ παραδιδόσθωσαν, εἰ δὲ ἔξω πόλεως χωρία ἢ ἀγρούς ἢ οἰκίας ἀγρῶν ἐξεπίτηδες ἐμπρήσωσι ξίφει τιμωρείσθωσαν», δηλαδή «ὅποιος βάζει φωτιά για εκδίκηση ἢ μέσα στην πόλη, θα θανατώνεται στην πυρά, ἐνῶ ὅσοι βάζουν φωτιά ἐκτός της πόλεως σε χωρία, ἀγρούς ἢ ἀγροικίες, θα θανατώνονται δια ξίφους».

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη μάλιστα των πυρκαγιῶν και των εμπρησμών, θέμα που αντιμετωπίζεται βασικά ποινικά παρά προληπτικά (ως προς την πρόληψη, ας θυμηθούμε τη χωροθέτηση επικίνδυνων επαγγελμάτων, που είδαμε παραπάνω με τις διατάξεις του *Επαρχικού Βιβλίου* του 10^{ου} αιώνα).

³¹⁹ Πιτσάκης (1971) 130.

³²⁰ δεύτερη γραφή=αἵμασία: τοῖχος, μάνδρα («ξερολιθιά»), φράχτης B,4,89α. Αρμενόπουλος (1971). Γλωσσάριο, 387.

³²¹ Πιτσάκης (1971) 137.

³²² Τουρπτόγλου (1998) 20.

³²³ *Ecloga Leonis et Constantini* (1852) 49.

³²⁴ Στο ίδιο.

Στον *Γεωργικό Νόμο*, Τίτλο όγδοο Η', «*Περὶ Ἐμπρησμοῦ*», που ασχολείται αποκλειστικά με το θέμα αυτό, διαβάζουμε στο άρθρο 1: «ἐὰν τις πῦρ ἐμβάλη πρὸς ὕλην ἐν ἀγρῷ καὶ συμβῆ διαδραμεῖν καὶ καῦσαι οἴκους ἢ ἐγκάρπους ἀγρούς, οὐ καταδικάζεται. Ἐὰν οὐκ ἐν σφοδρῷ ἀνέμῳ τούτῳ πεποίηκεν»³²⁵. Εδώ επιχειρεῖται δικαιότερη εφαρμογή των νόμων, διερευνώντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνεται ένα αδίκημα, αν δηλαδή δεν φυσάει δυνατός άνεμος όταν κάποιος έβαλε μια φωτιά και αυτή ξεφύγει, ο υπαίτιος δεν καταδικάζεται.

Για τις περιπτώσεις των άρθρων 5 «οἱ ἐν οἴκῳ ἀχύρου ἢ χόρτου βάλλοντος πῦρ χειροκοπέισθωσαν», και 6 «ὁ σωρόν σίτου ἢ οἰκίαν δεκτικὴν σίτου πλησιάζουσιν οἴκῳ ἑτέρῳ εἰ δὲ τις ἔξω τῆς πόλεως τοῦτο ποιήσῃ χειροκοπεῖται», αλλά «ἐντὸς πόλεως καύσας ἐν εἰδήσει, τυπτόμενος πυρίκαυστος γίνεται» με διαφοροποίηση της ποινής, που γίνεται ιδιαίτερα αυστηρή όταν το αδίκημα τελείται εντός της πόλεως. Το ίδιο σκληρή είναι η ποινή που προβλέπεται στο άρθρο 4 «οἱ ἐν ἄλωνι ἢ ἐν θημωνίᾳ βάλλοντος πῦρ πρὸς ἄμυναν ἐχθρῶν, πυρίκαυστοι ἔστωσαν»³²⁶.

iii) Δουλείες

Οι αγροτικές δουλείες (*servitus rusticate*) εντάσσονται κατά τον Θεόφιλο σε δύο κύριες κατηγορίες, στη *δουλεία διέλευσης* (ανάλογα με τη χρήση της, δουλεία μονοπατιού, παρόδου και πλατείας οδού) και στη *δουλεία νερού* (ελκυσμού και άντλησης, αλλά και της φυσικής δουλείας, ανάλογα με τη φυσική θέση του αγρού, σύμφωνα με την οποία οι αγροί που βρίσκονται χαμηλότερα δέχονται τα όμβρια νερά που κυλούν φυσικά από τους υψηλότερους)³²⁷.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, υπάρχει το κεφάλαιο Δ-XL «*Περὶ δουλειῶν*», όπου στο άρθρο 10 προσδιορίζονται «αἱ ἀγροικικαὶ δουλεῖαι, δηλαδή το μονοπάτιον, ἡ πάροδος, ἡ πλατεῖα ὁδὸς καὶ τὸ ὕδραγωγίον»³²⁸.

Στην *Εξάβιβλο*, Βιβλίο Δεύτερο, αναφέρονται στις δουλείες πολλά άρθρα από το υποκεφάλαιο «*Περὶ φυτεύσεως*». Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο 120: «τὸ μὴ ἐξεῖναι τινὶ καπνὸν ἀπὸ δεψείου ἢ καπνοδόχου βαλανείου ἐπιπέμπειν τῷ γείτονι ἢ κόπρον ἢ ὕδωρ ρίπτειν εἶδος δουλείας ἐστίν» και το 121: «ἐὰν χρεωστῷ σοι δουλειάν τοῦ μὴ κτίσαι καὶ κτίσω καὶ παρέλθῃ χρόνος, ἀναιρεῖται σοι ἢ κατ' ἐμοῦ δουλεία διὰ

³²⁵ Αρμενόπουλος (1835) 571.

³²⁶ Στο ίδιο, 572.

³²⁷ Τουρπτόςγλου (1998) 268.

³²⁸ S. *Basilicorum* (1869) 267.

τὸν χρόνον»³²⁹, με την παρατήρηση ὁμως του ἀρθρου 118: «οὐ συνίσταται τοιοῦτον εἶδος δουλείας. ὥστε μὴ ἐξεῖναι με ἐν τῷ οἴκῳ μου τὴν ἐστίαν ἄπτειν ἢ πυρὰν ἄπτειν καὶ καθέζεσθαι ἢ λούεσθαι»³³⁰!

ΔΟΥΛΕΙΕΣ ΥΔΑΤΟΣ, ΒΟΣΚΗΣ κ.ά. ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ

Ἡ ροή των νερῶν εἶναι πρόβλημα που χρειάζεται ρύθμιση, ὡς προς τις συνέπειες που προκαλεῖ.

Στο ἀρθρο 9, τίτλος δέκατος, «*Περὶ καινοτομιῶν*», του *Γεωργικῆς Νόμου*, αναφέρεται ὅτι «ἐὰν οἱ δεσπότες τῶν χωραφίων οὐκ ἐθέλωσιν ἵνα διέρχεται τὸ ὕδωρ δι' αὐτῶν, τοῦτο ἄδειαν ἐχέτωσαν» (αν οἱ ιδιοκτῆτες δεν επιθυμοῦν να διέρχεται το νερὸ μέσα ἀπὸ τα χωράφια τους, μποροῦν να ἀπαγορεύσουν τη διέλευσή του)³³¹.

Στην *Εξαβιβλο*, Β' Δεύτερον, «*Περὶ καινοτομιῶν*», ἀρθρο 101, διευκρινίζεται ὅτι ἡ δουλεία ὕδατος εἶναι μία, ἀφορὰ δηλαδὴ τον συγκεκριμένο χρόνο και ὥρα για τα οποία ἔχει συσταθεῖ, και στο ἀρθρο 103, ὅτι αν κάποιος παραχωρήσει δίκαιον ἀντλήσεως, εἶναι υποχρεωμένος να παραχωρήσει και δουλεία της οδοῦ που οδηγεῖ στον χώρο ἀντλήσεως³³² και στο ἀρθρο 109 αναφέρεται ὅτι «καλῶς σε κωλύω ἐν τῷ ἀγρῷ, ὅθεν ἔλκω τὸ ὕδωρ, ὀρύττειν, σπείρειν, ἐκτέμνειν, κλαδεύειν, κτίζειν, δι' ὧν τὸ ὕδωρ μολύνεται ἢ ἐλαττοῦται ἢ φθείρεται ἢ χειρόν γίνεται»³³³.

Ἄλλες ἀγροτικές δουλείες εἶναι ἐπίσης ἡ κατασκευὴ πρόχειρων εγκαταστάσεων ἀποθήκευσης γεννημάτων, ἡ ἀμμοληψία κ.ά., που ὁμως αναφέρονται ἐλάχιστα στη βυζαντινὴ νομοθεσία.

Διάφορες περιπτώσεις αναφέρονται ἐμμεσα, π.χ. στον Τέταρτο Τίτλο «*Περὶ πραιδάς ζώων*» του *Γεωργικῆς Νόμου*, διαβάζουμε σχετικά με το τι προβλέπει ο νόμος ἀν ξένο ζῶο εἰσβάλει στον δικό σου ἀγρό³³⁴.

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Δ- XL, ἀρθρο 11, γράφεται ὅτι ὅποιος ἔχει δικαίωμα δουλείας να ποτίζει και να βόσκει τα ζῶα του στον ἀγρό σου («τὸν ἔχοντα δίκαιον τοῦ βόσκειν ἢ ἐλαύνειν θρέμματα»), μπορεῖ να ἀποκτήσει και δικαίωμα δουλείας κατασκευῆς στη θέση αὐτὴ ἀγροτικῆς οικήματος³³⁵.

³²⁹ Πιτσάκης (1971) 141.

³³⁰ Στο ἴδιο, 140.

³³¹ Ἀρμενόπουλος (1835) 574.

³³² Πιτσάκης (1971) 138.

³³³ Στο ἴδιο, 139.

³³⁴ Ἀρμενόπουλος (1835) 566.

³³⁵ *S. Basilicorum* (1869) 267.

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ την παρατήρηση της Βασιλικής Τουρπτσόγλου³³⁶ ως προς τη *δουλεία βοσκής*. Η συγγραφέας τονίζει ότι υπάρχουν ελάχιστες διατάξεις για αυτό το είδος δουλείας και μία από αυτές είναι το συγκεκριμένο άρθρο 3, Τίτλος Ε΄ του *Γεωργικού Νόμου*: «ὁ βόσκων ἀδίκως ἐν ἀλλοτρίᾳ γῆ θρέμματα, τῷ Ἀκουιλίῳ νόμῳ ἐνέχεται, τουτέστιν εἰς τὸ διπλοῦν»³³⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη το κεφ. N-V «*Περὶ νομῶν ἤτοι βοσκῶν*» της *Sinopsis Basilicorum*, όπου τονίζεται η ανάγκη προστασίας των «*λειμώνων τῶν ἐπαρχεωτῶν*» τους οποίους «οὐ βουλόμεθα ὑπὸ στρατιωτῶν καταπονεῖσθαι»³³⁸.

iv) Νομή και ιδιοκτησία

Την εποχή των Ισαύρων, κατά την οποία συντάχθηκε ο *Γεωργικός Νόμος*, ίσχυε η *Αννώνα (annona)*³³⁹, η οποία θεωρούσε το *χωρίο* ως φορολογική μονάδα και είχε σκοπό την εξασφάλιση της ιδιοκτησίας του εδάφους σε όσους το καλλιεργούσαν. Αποτελούσε δε ένα συνδυασμό έγγειου φόρου και φόρου κατά κεφαλή, εμποδίζοντας τις μετακινήσεις.

Στη *Sinopsis Basilicorum* ενθαρρύνονται οι καλλιεργούντες τους αγρούς, σε βάρος όσων τους εγκαταλείπουν: Κεφ. Δ΄-IV «*Περὶ δεσποτείας*», άρθρο 43 («τὸ ἐγκαταλειφθὲν ἢ καὶ νομιζόμενον καταλειφθῆναι διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσπόζομεν, κἂν ἀγνοεῖται ὁ καταλείψας») ³⁴⁰.

Να σημειωθεί επίσης το άρθρο 77 του κεφ. Δ΄-IV, κυρίως επειδή καταγράφει τις διάφορες μορφές ιδιωτικής ιδιοκτησίας αγρού («τοῦ βασιλέως ἀγρὸν ἢ ἱερατικόν ἢ ἀγωνοθετῶν»), αλλά και ορίζει ότι έχει δικαίωμα κατοχής όποιος το νέμεται για σαράντα χρόνια³⁴¹.

Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία από το Κεφ. Α΄- XX, 2, «*Περὶ πραθέντος εἰς δύο πρόσωπα ἀγροῦ*» της *Sinopsis Basilicorum*, με σαφή προτίμηση, δηλαδή στήριξη, αυτών που τους καλλιεργούν και νέμονται: «*κρείττων ἐστὶ ὁ νεμόμενος*»³⁴².

Στην ίδια πηγή επίσης, αναφέρεται ότι όσοι έχουν τη χρήση αγρών μπορούν να χρησιμοποιούν τα προς το ζην τρόφιμα και ξύλα, αν δεν το κάνουν για το κέρδος. Κεφ.

³³⁶ Τουρπτσόγλου (1998) 284.

³³⁷ Αρμενόπουλος (1835) 568.

³³⁸ S. Basilicorum (1869) 519.

³³⁹ Ο κυριότερος άμεσος φόρος στο Βυζάντιο, με προορισμό κυρίως τη σίτιση και τη μισθοδοσία του στρατεύματος και των δημοσίων υπαλλήλων. Βλ. Σβορώνος (2009) 23.

³⁴⁰ S. Basilicorum (1869) 178.

³⁴¹ S. Basilicorum (1869) 189.

³⁴² Στο ίδιο, 52.

X-IV, «Περὶ χρήσεως καρπῶν» κ.λπ., άρθρο 14: «ὁ τὴν χρῆσιν μόνην ἔχων καὶ πρὸς τὴν καθημερινὴν χρεῖαν κέχρηται τοῖς ξύλοις καὶ τῷ κήπῳ, καὶ ταῖς ὀπώραις καὶ λαχάνοις καὶ φύλλοις καὶ τῷ ὕδατι»³⁴³.

Στην *Εξάβιβλο* (Βιβλίο Δεύτερο, Τ. Α' «Περὶ νομῆς καὶ δεσποτείας»), περιέχονται διατάξεις που αναφέρονται στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του νομέα (άρθρο 10): «ὡσπερ τὸ γάλα καὶ αἱ τρίχες καὶ τὸ ἔριον, οὕτω καὶ ἡ γονὴ τῶν θρεμμάτων καρπὸς αὐτῶν ἔστι, καὶ δεσπόζει αὐτῶν ὁ καλῆ πίστει νομεὺς καὶ ὁ τὴν χρῆσιν τῶν καρπῶν ἔχων»³⁴⁴ και στο άρθρο 53: «ὁ τὸν οἰονδήποτε ἀγρὸν νεμηθεὶς τεσσαράκοντα ἔτη οὐκέτι ἐνάγεται, εἰμὴ εἰς τὸ δοῦναι τὸν κανόνα»³⁴⁵.

Στο άρθρο 8 ἔχουμε αναφορά στο *δικαίωμα της παρακρατήσεως*³⁴⁶, που ἔχει ὁποῖος με καλὴ πίστη ἔκανε ἐξοδα ὥστε να μεγαλώσει ο ἀγρός: «ὁ καλῆ πίστει περὶ ὧν ἔδαπάνησεν ἀγωγὴν οὐκ ἔχει, ἀλλὰ παρακατάσχεσιν, ἐφ' οἷς ὁ ἀγρός κρεῖττων ἐγένετο, ψηφιζομένων τῶν πρὸ τῆς προκατάρξεως ληφθέντων καρπῶν»³⁴⁷.

ν) Κινητικότητα των αγροτῶν

Οι δημογραφικές εξελίξεις της μεσοβυζαντινῆς περιόδου διαφαίνονται ἤδη ἀπὸ τὴν εποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ παίρνουν τὴν οριστικὴ τους μορφή στα τέλη τοῦ βου και τις ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα.

Οι ἐπιδημίες, ο σλαβικός ἐποικισμός των Βαλκανίων, ἡ κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους Ἄραβες, και γενικά οἱ ἐχθρικές ἐπιθέσεις και εἰσβολές, προκάλεσαν μετανάστευση και ἀναγκαστικὴ μεταφορὰ πληθυσμῶν ὡς ἀποτέλεσμα πολιτικῶν ἀναγκαιοτήτων ἀλλὰ και κλιματικῶν και οικονομικῶν παραγόντων (που προκάλεσαν ἐσωτερικές μεταναστεύσεις, σε συνδυασμὸ με τὴν ἔλξη που ἀσκούσε ἡ πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας σε ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο).

Ἀν συνυπολογίσουμε ἐδῶ τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις, τις ἰδιοκτησιακές ἀλλαγές με τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας και τὴ συγκέντρωση των ἐδαφῶν στα χέρια των δυνατῶν, με μια ολοένα ἀυξανόμενη βαρὴ φορολογία, θα κατανοήσουμε τοὺς λόγους ἐγκατάλειψης τῆς υπαίθρου τα μεσοβυζαντινὰ χρόνια, και τῆς μετέπειτα δημογραφικῆς συρρίκνωσης που εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψη

³⁴³ Στο ἴδιο, 699.

³⁴⁴ Πιτσάκης (1971) 100.

³⁴⁵ Στο ἴδιο, 106.

³⁴⁶ Το *Δικαίωμα παρακρατήσεως-ius retentionis*, μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἐξέλιξη, διευρύνθηκε ὥστε να καταλήξει στο γνωστὸ ὡς δικαίωμα ἐπισχέσεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα. διαθέσιμο στο <https://www.legal-lingo.net/jus-retentionis/>, πρόσβαση στις 6/7/2021

³⁴⁷ Πιτσάκης (1971) 99.

αγροτικών εδαφών.

Πρέπει να διευκρινίσουμε επίσης μια διαδεδομένη παρεξήγηση. Η τάξη των παροίκων δεν ταυτίζεται με τις φεουδαρχικές δομές της Δύσης. Οι πάροικοι δεν είναι ακριβώς δεμένοι με τη γη σαν τους δυτικούς βασάλους, έχουν ένα ορισμένο δικαίωμα μετακίνησης.

Αυτό λοιπόν, σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα, προκαλεί μετακινήσεις πληθυσμών και εγκατάλειψη αγροτικών γαιών³⁴⁸. Συμπτώματα που έρχεται να αντιμετωπίσει η βυζαντινή νομοθεσία³⁴⁹.

Στον *Γεωργικό Νόμο*, άρθρο 17 του Τίτλου Α', αναφέρεται: «Μηδεὶς ἀλλότριον γεωργὸν ὑποδεχέσθω. Εἰ δὲ ὑποδέξῃται, ἀποδότω αὐτὸν τῷ χωρίῳ πάλιν, ὅπερ κατέλιπεν. Καὶ εἰ τινα λόγον ἔχει περὶ αὐτοῦ αὐτὸς ὁ ὑποδεξάμενος, τούτῳ κεχρήσθω παρὰ τῷ ἄρχοντι. Εἰ δε παραβῆ, δότω εἰς τὸ ταμεῖον δώδεκα ἀργυρίου λίτρας, διπλασίας δὲ τῷ κυρίῳ τοῦ χωρίου. Καὶ οὕτως ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος ἀναγκαζόμενος ἀποδοῦναι τὸν γεωργὸν, μετὰ πάσης ζημίας καὶ βλάβης καὶ τοῦ πεκουλίου αὐτοῦ»³⁵⁰. Το Άρθρο 13 επίσης³⁵¹: «ἐὰν ἀπορήσας γεωργὸς πρὸς τὸ ἐργάζεσθαι τὸν ἴδιον ἀγρὸν καὶ ξενιτεύσῃ καὶ διαφύγῃ, οἱ τὰ δημόσια ἀπαιτούμενοι τρυγείωσαν τὸν ἀγρὸν, μὴ ἔχοντες ἄδειαν ἐπανερχομένου τοῦ γεωργοῦ ζημιούσῃ ἢ ζητεῖν αὐτὸν τὸ οἰονοῦν» (εάν πτωχύνει γεωργός και δεν δύναται να δουλεύσει το αμπέλι, ή τό περιβόλι του, και φύγει και ξενιτευθή, εκείνοι οπου έχουν τα δασίματα της Αυθεντείας απάνω τους σεβαίνουν και το τρυγούν, και να μήν έχη άδειαν όταν γυρίσει ο Γεωργός να τους ζημιώσει, ή να τούς ζητά τίποτες καθόλου³⁵².

Τέλος, το άρθρο 14³⁵³: «Ἐὰν γεωργὸς ἀποδράσῃ ἐκ τοῦ ἰδίου ἀγροῦ, τελείωσαν κατ' ἔτος ἐκστραόρδινα³⁵⁴ τοῦ δημοσίου λόγῳ οἱ τρυγῶντες καὶ νεμόμενοι τὸν ἀγρὸν. Εἰ δὲ μὴ, ζημιούσθωσαν ἐν διπλῇ ποσότητι» (εάν γεωργός φύγει και αφήσει το αμπέλι του ή το περιβόλι, να δίδουν εκείνοι όπου το τρυγούν και το τρώγουν τα δίκαια εις την Αυθεντίαν³⁵⁵.

³⁴⁸ Σβορώνος (2009) 39.

³⁴⁹ Στο ίδιο.

³⁵⁰ Αρμενόπουλος (1835) 562.

³⁵¹ Στο ίδιο, 562.

³⁵² Αρμενόπουλος (1744) 461.

³⁵³ Στο ίδιο, 562.

³⁵⁴ Ἐκστραόρδινα= αγγαρείες.

³⁵⁵ Αρμενόπουλος (1744) 461.

γ) Γεωργία

ι) Ελαιοκαλλιέργεια και λάδι

Η ελιά ήταν αναπόσπαστο μέρος της ζωής στην ανατολική Μεσόγειο. Την ευδοκίμηση της ελιάς σε σχέση με τη θάλασσα και με το εύκρατο κλίμα και τη διαπίστωση ότι η ελιά δεν φύτευται πέραν μιας απόστασης από την ακτή, την είχαν ήδη διατυπώσει και πολλοί Βυζαντινοί. Για παράδειγμα ο Βυζαντινός Συμεών Σηθ (11ος αιώνας) διαπιστώνει ότι δεν φύονται ελιές σε απόσταση μεγαλύτερη των τριακοσίων σταδίων (περί τα 55 χλμ.) από τη θάλασσα: «ἐλαῖαι οὐ πλείω τριακοσίων σταδίων τῆς θαλάττης πόρρωθεν γίνονται, καὶ διὰ τοῦτο αἱ περαιτέρω τοῦ τοιούτου διαστήματος ἀπέχουσαι τῆς θαλάττης χῶραι ἐλαιῶν ἀποροῦσιν»³⁵⁶.

Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Δούκας Β΄ Λάσκαρης (13ος αιώνας) κάνει αναφορά στην παρουσία της ελιάς στον εν λόγω χώρο («Μόνη δὲ τῶν Ἑλλήνων ἡ γῆ τὸ τῶν κλιμάτων μεσαίτατον ἔχουσα...Μέσον γὰρ πάντων τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης ὁ Ἑλληνικὸς ὑπάρχει λαὸς»)³⁵⁷.

Η ελαιοκαλλιέργεια αποτελούσε σημαντική δραστηριότητα για το Βυζάντιο, μέχρι τουλάχιστον τις αραβικές επιδρομές και την επέλαση των βαρβάρων.

Κατά τους υστερορωμαϊκούς - πρωτοβυζαντινούς χρόνους και ως την αραβική κατάκτηση (7ος αι.), το οικονομικό κέντρο της ελαιοπαραγωγής της Μεσογείου βρίσκεται στις ανατολικές επαρχίες, Κύπρο, Κιλικία, Συρία, Παλαιστίνη. Οι έμποροι του ελαίου, *ελληγοί*, διακινούν το προϊόν σε αμφορείς δια θαλάσσης, προς Κωνσταντινούπολη, Ιταλία, Βόρεια Αφρική και Μασσαλία.

Η ελιά αποτελούσε βασικό διατροφικό προϊόν που χρησιμοποιούνταν ακόμη στη σαπωνοποιία, στην ιατρική φαρμακευτική, στον φωτισμό, στην υφαντουργία κ.α.

Ο κύριος όγκος της παραγωγής ελαίου δε, ως είδους πολυτελείας, προορίζεται κυρίως για τις ανάγκες της εκκλησίας, των μονών, των κάστρων-πόλεων και του στρατού. Ειδικοί τύποι υστερορωμαϊκών ελαϊκών αμφορέων έχουν συσχετιστεί με την *annona militaris* (στρατιωτική ανώνη), δηλαδή με τα κρατικά δίκτυα για τον ετήσιο ανεφοδιασμό του στρατού με βασικά τρόφιμα και με τη διακίνηση ελαιόλαδου κυρίως προς τις παραδουνάβιες επαρχίες³⁵⁸.

Για τη μελέτη της ελαιοκομίας στη δυτική Μικρά Ασία, όπως και για άλλες

³⁵⁶ Αναγνωστάκης και Μπαλτά (2020) 15.

³⁵⁷ Στο ίδιο.

³⁵⁸ Στο ίδιο, 21.

περιοχές της μεσοβυζαντινής επικράτειας δεν διαθέτομε σχετική πληροφόρηση και οι πηγές δεν μας παρέχουν στοιχεία, με εξαίρεση τα μοναστηριακά έγγραφα, όπως αυτά για την περιοχή Μιλήτου, Σμύρνης αλλά και τα έγγραφα του Άθω και κάποιων άλλων μονών. Το προϊόν από τους ελαιώνες των μονών της δυτικής Μικράς Ασίας αλλά και αυτό των ελαιώνων των ιδιωτών της περιοχής, οι οποίοι συχνά βρίσκονται σε διαμάχη με τις μονές για την κυριότητα των ελαιόδεντρων, χρησίμευε πρώτιστα για τον φωτισμό και τη διατροφή, αλλά και μεγάλο μέρος του διοχετευόταν στην αγορά. Η ελαιοκομία στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, γνωστή ήδη για τους μεγάλους αυτοκρατορικούς ελαιώνες, σύμφωνα βέβαια με ελάχιστες αναφορές κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, ήταν ιδιαίτερα έντονη τον 13ο αιώνα. Με βάση τα υπάρχοντα έγγραφα τεκμηριώνεται η κατοχή μεγάλου αριθμού ελαιόδεντρων κυρίως από τους αγρότες και δίδονται πληροφορίες για τη φορολογία και την πώληση ελαιώνων, των οποίων οι τιμές ήταν αρκετά υψηλές. Οι πηγές, όμως, δεν αναφέρουν ενοικίαση ελαιόδεντρων, αν και θεωρείται ότι εμφυτευτικά συμβόλαια σίγουρα υπήρχαν διαχρονικά για όλες τις ελαιοκομικές περιοχές της αυτοκρατορίας³⁵⁹.

Κατά τους κομνηνείς και κυρίως τους παλαιολόγειους χρόνους, το εμπόριο του βυζαντινού ελαίου περνά στις ιταλικές ναυτικές πόλεις, αν και λογίζεται εντελώς περιθωριακό στα δίκτυα του εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου και δεν αναφέρεται στα εμπορικά εγχειρίδια του 13ου-14ου αιώνα.

Στα *Γεωπονικά*, το κεφ. Θ' αναφέρεται στην ελαιοκομία, από τα φυτάδια, τον τρόπο φυτέματος, περιποίησης, κλαδέματος και αποκομιδής του ελαιοκάρπου, καθώς και τους τρόπους παρασκευής βρώσιμης ελιάς³⁶⁰.

Στην παρ. 18³⁶¹ δίνονται συμβουλές για «να κάμουμε λάδι χωρίς ελιές»³⁶². Στην παρ. 25³⁶³ για την περίπτωση που «μέσα στο λάδι πέση ποντίκι ή άλλο ζώο, να μην του χαλάση η μυρωδιά» και πολλές άλλες, που εξακολουθούν να εφαρμόζονται σε πολλές ελαιοπαραγωγικές περιοχές του τόπου μας και όχι μόνο³⁶⁴.

Στον *Γεωργικό Νόμο* (τ. 2^{ος}, «Περὶ κλοπῆς», άρθρο 13), ορίζεται να καταδικάζεται για κλοπή όποιος «ἐν νυκτὶ κλέπτων ἐκ πίθου οἶνον ἢ ἔλαιον»³⁶⁵.

³⁵⁹ Στο ίδιο, 23.

³⁶⁰ Βάσσοις (2014) 146.

³⁶¹ Στο ίδιο, 155.

³⁶² Βάσσοις (1704), 228, liber IX, κεφ. ΙΖ': «τοῦ καρποῦ τοῦ τερεβίνθου ἐν τῷ μύλῳ καθάπερ ἡ ἐλαία ἐκπτεζομένου γίνεται ἔλαιον».

³⁶³ Στο ίδιο, 158.

³⁶⁴ Βάσσοις (1704) 233, liber IX, κεφ. ΚΕ': «ἐὰν μῦς ἢ ἄλλο τι ζῶον εἰς ἔλαιον ἐμπεσόν βλάβη τὴν ὄσμην».

³⁶⁵ Αρμενόπουλος (1835) 565.

Στο *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 13, «*Περὶ σαλδαμαρίων*», αναφέρεται ότι είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των *σαλδαμαρίων* (είδος παντοπωλών) να εμπορεύονται λάδι, ανάμεσα σε άλλα είδη πρώτης ανάγκης που «πωλούνται με *καμπανό*³⁶⁶ και όχι με *ζυγούς*»³⁶⁷.

Στην *Εξάβιβλο* (Βιβλίον Δεύτερον, τ. Α', «*Περὶ νομῆς καὶ δεσποτείας*», άρθρο 9), γίνεται μια από τις σπάνιες αναφορές σε όποιον ξοδέψει χρήματα για βελτίωση «*ἀμπελῶνα ἢ ἐλαιῶνα*»³⁶⁸.

ii) Αμπελουργία και οίνος

Μαρτυρίες και αναφορές σε ιστορικά κείμενα μας πληροφορούν ότι η ταυτότητα της βυζαντινής οινικής παράδοσης ήταν συνέχεια της αρχαιοελληνικής και κομμάτι αναπόσπαστο της ζωής των Βυζαντινών.

Ο Φαίδων Κουκουλές (1947), στο σημαντικό έργο του για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, παρατηρεί ότι «μ' ὄλον ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πολλαὶ ἐπαρχαὶ τοῦ κράτους ἦσαν εὐοῖνοι», δεν έχουμε πολλές σχετικές πληροφορίες για το θέμα, ενώ βασική πηγή θεωρεί τα κεφάλαια Ε' και ΣΤ' των *Γεωπονικών*.

Οι ἀμπελουργοί, οἱ οἰνήγοι, οἱ κάπηλοι³⁶⁹, αποτελούσαν την αλυσίδα³⁷⁰, όπου στηριζόταν ο μηχανισμός «παραγωγή-διακίνηση-κατανάλωση» του βυζαντινού κρασιού. Σε αντίθεση με τους αρχαίους προγόνους, η κατανάλωση του κρασιού γινόταν με διαφορετικό τρόπο. Προτιμούσαν το κρασί ανέρωτο και ζεστό σε αγγεία, το καταλληλότερο δε σκεύος ονομαζόταν καύκος.

«*Πᾶλιν τὸν καῦκον ἐπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπώλεσας*», φώναζε σκωπτικά ο λαός στον Ιππόδρομο, αποδοκιμάζοντας τον αυτοκράτορα Φωκά (602-610 μ.Χ.), που είχε καθυστερήσει να προσέλθει στο θέαμα³⁷¹.

Ο Χριστιανισμός θα παίζει σημαντικό ρόλο στην ιστορική συνέχιση του ελληνικού οίνου, μέσα από την αμπελοοινική δραστηριότητα των μονών του Αγίου Όρους, τη χρήση γλυκών οίνων των ελληνικών νησιών στη Θεία κοινωνία και τη χρήση

³⁶⁶ Ρωμαϊκή ζυγαριά για είδη σχετικά μεγάλου βάρους.

³⁶⁷ Κόλιας και Χρόνη (2010) 199, 201.

³⁶⁸ Πιτσάκης (1971) 99.

³⁶⁹ το αρχαίο ρήμα «καπηλεύω» σήμαινε κάνω εμπόριο

³⁷⁰ Κουκουλές Φ, Η αμπελουργία στο Βυζάντιο<<Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός Διαθέσιμο στο http://vizantinaistorika.blogspot.com/2014/08/blog-post_10.html, πρόσβαση στις 8/7/2021

³⁷¹ Το δίστιχο τραγουδήθηκε από τους Πράσινους και λέγεται ότι ο αυτοκράτορας οργίστηκε τόσο ώστε να διατάξει τη σφαγή 3.000 θεατών: *Εκλογή ιστοριων*, Anecdota græca e codd. manuscriptis Bibliothecæ Regiæ Parisiensis. Edidit J. A. Cramer, John Anthony CRAMER, τ.Β' και [Χρονογραφία Θεοφάνους – ΙΙΙ (από το έτος 602 έως το 717)] διαθέσιμο στο <https://byzantium.gr/keimena/theofanis3.php> πρόσβαση στις 6/7/2021

της αμπέλου ως βασικό στοιχείο της βυζαντινής τέχνης³⁷².

Από την άλλη πλευρά, οι εχθρικές επιδρομές στην ηπειρωτική χώρα και οι πειρατείες στα νησιά θα διαταράξουν κατά περιόδους την αμπελοκαλλιέργεια. Έτσι, παρά τη στήριξη από το Βυζάντιο, η ελληνική αμπελουργία θα περάσει αρκετές δυσκολίες κατά καιρούς, που διαδέχονται από περιόδους ανάκαμψης. Ωστόσο, τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη (οίνος Πάσσος), έχουν σημαντική θέση στην εξαγωγική δραστηριότητα κρασιών, αλλά και στο παλάτι του εκάστοτε Βυζαντινού αυτοκράτορα. Φημισμένοι υπήρξαν οι παλιοί αγιορείτικοι αμπελώνες. Μάλιστα, η συστηματική καλλιέργεια των αμπελιών είχε ως αποτέλεσμα, τον 10ο αιώνα, να υπάρχει αφθονία κρασιού στο Άγιο Όρος, και να αρχίσει η εμπορία του πρώτα στη Θεσσαλονίκη και αργότερα η μεταφορά του με πλοία σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες χώρες. Το κρασί αποθηκευόταν σε ειδικές αποθήκες μέσα στις μονές, τα βαγενναριά, και σε αντίστοιχες αποθήκες στα μετόχια των μονών σε όλη τη Χαλκιδική³⁷³.

Επειδή όμως οι ζημιές στα αμπέλια από τα ζώα ήταν συχνές, υπήρχαν και οι νόμοι που όριζαν τις ανάλογες ποινές. Επιτρέπονταν οι παγίδες και δεν έφερε καμία ευθύνη αυτός που τις τοποθετούσε στο αμπέλι, αν πιανόταν σε αυτήν κάποιο ζώο. Ευθύνη δεν είχε ο ιδιοκτήτης ούτε εάν τραυματιζόταν και σκοτωνόταν το ζώο στην προσπάθεια του να περάσει τον φράχτη του αμπελιού. Σύμφωνα με τους ίδιους νόμους, αυτός που έβρισκε πρόβατο ή γουρούνι στο αμπέλι του, την πρώτη και τη δεύτερη φορά όφειλε να τα παραδώσει στον ιδιοκτήτη τους, την τρίτη όμως φορά μπορούσε να τους κόψει την ουρά, να τα τραυματίσει ή και να τα σκοτώσει.

Όσοι συλλαμβάνονταν να κλέβουν από τα αμπέλια, αφού τους έβγαζαν τον μανδύα, τους μαστίγωναν, ενώ αν συνέβαινε οι κλέφτες να είναι οπωροφύλακες, τότε στερούνταν και τον μισθό τους.

Αυτός που έκαιγε τον φράχτη του αμπελιού, μαστιγωνόταν και πλήρωνε διπλή την αξία της βλάβης και του έκοβαν το δεξί χέρι. Ο νόμος προέβλεπε ανάλογη τιμωρία και για όσους ξερίζωναν για εκδίκηση τα φυτά ή έβαζαν το κοπάδι τους στο αμπέλι. Να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια του τρύγου δεν επιτρεπόταν να κληθεί σε δικαστήριο ο γεωργός που τρυγούσε το αμπέλι του³⁷⁴.

³⁷² Κουκουλές (1947) Διαθέσιμο στο http://vizantinaistorika.blogspot.com/2014/08/blog-post_10.html, πρόσβαση στις 8/7/2021.

³⁷³ Στο ίδιο.

³⁷⁴ Κουκουλές (1947) Διαθέσιμο στο http://vizantinaistorika.blogspot.com/2014/08/blog-post_10.html, πρόσβαση στις 8/7/2021.

Στη *Sinopsis Basilicorum* αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο για τον οίνο, το κεφ. XVIII, «*Περὶ ἀγορασίας καὶ πράσεως οἴνου*»³⁷⁵, όπου αναφέρονται λεπτομερώς οι υποχρεώσεις των συμβαλλομένων, ως προς το μέτρο και την τιμή, ο τρόπος αποθήκευσης σε «πίθους», η αποζημίωση του αγοραστή σε περίπτωση «ὀξίσαι» ή «ὕδαρωθῆναι» κ.λπ. (άρθρα 1-6).

Στον *Γεωργικό Νόμο*, στο άρθρο 2 του Τίτλου Πέμπτου «*Περὶ ζημίας*», ορίζεται η σχετική ποινή («τυπέσθω μάστιγας λ' καὶ τὸ ἀζήμιον τῷ βλαβέντι ποιείτω») σε περίπτωση που κάποιος «τρυγήσῃ τὸν ἴδιον ἀμπελῶνα καὶ οὐσῶν ἀτρυγῆτων μερίδων τινῶν, εἰσαγάγῃ τὰ ἴδια κτήνη καὶ ζημίαν ἐργάσῃται τοῖς πλησίον», δίνοντάς μας και πληροφορίες για το τι έκαναν οι Βυζαντινοί αν έμεναν ατρύγητα ορισμένα αμπέλια ³⁷⁶.

Στο δε άρθρο 4 του ίδιου τίτλου³⁷⁷, δίνεται έμφαση στην ανάγκη χρήσης με ακρίβεια των μέτρων σίτου ή οίνου, γιατί όσοι αυτά «κολοβὰ ἔχοντες, μὴ ἀκολουθοῦντες τῇ ἀρχαιοπαραδότῳ μετρήσει, ἀλλὰ δι' αἰσχροκέρδειαν παρὰ τὰ διατετυπωμένα ποιοῦντες, τυπέσθωσαν ἰσχυρῶς ὡς ἀσεβεῖς».

Στα *Γεωπονικά*, κεφ. Ε', «*Περὶ φυτείας καὶ ἐργασίας ἀμπελών*», δίνονται πολλές πληροφορίες και συμβουλές για την αμπελουργία ³⁷⁸ ενώ και τα κεφάλαια Δ', ΣΤ', Ζ', Η' ασχολούνται με την παρασκευή καλής ποιότητας οίνου, αλλά και για «να μη μυρίζουμε κρασίλας», και «να ξεσκοτίσει ο μεθυσμένος»³⁷⁹.

iii) Η σημασία της μελισσοκομίας

Το μέλι κατείχε υψηλή θέση στις διατροφικές συνήθειες των Βυζαντινών, με χρήση τόσο στη διατροφή τους, αλλά και ως υποπροϊόν (*υδρόμελι, οινόμελι, μελίκρατον, ροδόμελι* κ.λπ.), ως φαρμακευτικό προϊόν, για συντήρηση τροφών, προστασία νεκρών από τη φυσική σήψη κ.λπ. Παράλληλα ήταν πολύ σημαντικό στην οικονομία.

Βασικό χαρακτηριστικό του μέλιτος θεωρούνταν η ικανότητα προστασίας της ανθρώπινης υγείας και η επίτευξη της μακροζωίας, γι' αυτό και συνιστάται ως βασικό στοιχείο της βρεφικής και παιδικής διατροφής, της δίαιτας ασθενών, εγκύων και ηλικιωμένων.

Έχει ενδιαφέρον η επισήμανση του Δημόκριτου που περιλαμβάνεται στα

³⁷⁵ S. Basilicorum (1869) 52.

³⁷⁶ Αρμενόπουλος (1835) 568.

³⁷⁷ Στο ίδιο.

³⁷⁸ Βάσσος (2014) 85.

³⁷⁹ Βάσσος (2014) 134.

*Γεωπονικά*³⁸⁰. Για να μπορούν οι άνθρωποι να μην αρρωσταίνουν και να γίνονται μακρόβιοι, «πρέπει να αλείφουν το σώμα απ' έξω μὲν με λάδι, ἀπὸ μέσα δὲ με μέλι»³⁸¹. Στο πόνημα αυτό έχει αφιερωθεί ολόκληρο κεφάλαιο, το ΙΕ', που «πραγματεύεται τις φυσικές συμπάθειες ποῦ ὑπάρχουν μεταξύ ὀρισμένων πραγμάτων καθὼς και γιὰ τὴν μελισσοκομία. Περιέχει δὲ και ὁδηγίες γιὰ τὴν προφύλαξη ἀπὸ τις μέλισσες ἢ τις σφήκες και γιὰ τὴν καταστροφή τῶν κηφήνων». Συγκεκριμένα δε, στην παρ. 3 περιγράφεται ο χαρακτήρας της μέλισσας, με τρόπο που αποδίδεται στον Δίδυμο τον Αλεξάνδρεια: «ἡ μέλισσα εἶναι τὸ σοφώτερο και τὸ ἐφευρετικώτερο ἀπὸ ὄλα τὰ ζῶα και πλησιάζει τὸν ἄνθρωπο στη νοημοσύνη»³⁸².

Στα αγιολογικά κείμενα γίνεται αναφορά στο μέλι ως βασικό στοιχείο της διατροφῆς των ασκητῶν³⁸³. Στον βίο του αγίου Φιλαρέτου αναφέρονται ως «βουτία» οι κυψέλες των μελισσῶν. Με τον ἴδιο τρόπο χαρακτηρίζονται στο *Επαρχικό Βιβλίο* τα δοχεία μέσα στα οποία φύλαγαν ἢ πουλούσαν τα προϊόντα τους (μεταξύ των οποίων και το μέλι) οι σαλδαμάριοι³⁸⁴.

Το μέλι και το γάλα στα βυζαντινά κείμενα χαρακτηρίζουν τη γη των Χανααίων που δόθηκε στους Εβραίους, αλλά και τον προσδοκώμενο χριστιανικό παράδεισο. Με το μέλι παρομοιάζονται επίσης οι λόγοι σοφῶν και ἐνάρετων ἀνθρώπων σε επιστολές, διδαχές αγίων και στην Αγία Γραφή.

Στον Ακάθιστο ὕμνο διαβάζουμε: «*Χαῖρε ἡ γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, χαῖρε ἐξ ἧς ῥέει μέλι και γάλα*».

Ἡ μέλισσα εἶναι ἓνα πολύ αγαπητό θέμα των Βυζαντινῶν συγγραφέων που την προβάλλουν ως σύμβολο εργατικότητας.

Στον *Γεωργικό Νόμο*, τα ἄρθρα 3 και 4 του Προοιμίου, αναφέρονται στις μέλισσες και τις «*μελικερίδες*»³⁸⁵.

iv) Δενδροκομία

Ἡ νομοθεσία ἀντιμετώπιζε τις φυτείες και ως πιθανή αιτία πρόκλησης προβλημάτων στους αγρογείτονες. Ἡ θέσπιση παρόμοιων διατάξεων περιέχεται ἤδη

³⁸⁰ Βάσσοσ (2014) 261.

³⁸¹ Βάσσοσ (1704), Liber XV, Κεφ. Ζ': «Οἱ ἄνθρωποι καθίστανται ἄνοσοι και μακράϊωνες εἰ τὰ μὲν ἔξωθεν ἐλαίω τοῦ σώματος, τὰ δὲ ἔνδοθεν μέλιτι χρίσονται».

³⁸² «ἡ μέλιττα πάντων τῶν λοιπῶν ζῶων ἐστι σοφωτάτη και εὐμηχανωτάτη και σύνεγγυσ ἀνθρώπων κατὰ τὸ συνετὸν».

³⁸³ Π.χ. Βίος Συμεῶν Στυλίτου, Βίος Εἰρήνης Χρυσοβαλάντου κ.λπ.

³⁸⁴ Κόλιασ και Χρόνη (2010) 200.

³⁸⁵ Ἀρμενόπουλοσ (1835) 559: «Τας μέλισσας, ὅταν ἀποκλείωμεν, μόνον κτώμεθα. Τὰς δὲ μελικερίδας και ἐκ τῶν ἄλλοτριῶν δένδρων νομίμως ἀφαιρούμεθα, εἰ μὴ ὁ δεσπότησ τοῦ ἀγροῦ κωλύει εἰσελθεῖν».

στους νόμους του Σόλωνα, που περιείχαν ρυθμίσεις για το φύτεμα της ελιάς και της συκιάς.

Στα Δένδρα αφιερώνεται ολόκληρος ο έβδομος τίτλος του *Γεωργικού Νόμου*³⁸⁶. Εκεί, στο άρθρο 5 προσδιορίζεται επακριβώς η έννοια των δένδρων: «δένδρον δὲ λέγεται καὶ ἡ ἄμπελος καὶ ὁ κισσὸς καὶ ὁ κάλαμος καὶ ἡ ἰτέα. Τὸ δὲ μήπω ῥιζωθὲν οὐκ ἔστι δένδρον, οὐδὲ οὔτινος αἱ ῥίζαι ἐξηράνθησαν κἄν ἴσονται. Εἰ δὲ ἐκριζωθὲν δύναται φυτευθεῖναι δένδρον λέγεται, καὶ αἱ ῥίζαι τῆς ἐλαίας»³⁸⁷.

Στο άρθρο 1 του *Γεωργικού Νόμου*³⁸⁸ αναφέρεται: «ἐὰν δένδρον ἀνατραφῆ ὑπό τινος ἐν τόπῳ ἄμεριστῷ, καὶ μετὰ ταῦτα μερισμοῦ γενομένου ἔλαχεν εἰς μέρος ἄλλου, μὴ ἐχέτω τὴν ἐξουσίαν τοῦ δένδρου, ἀλλ' ὁ ἀναθρέψας αὐτὸ ἐχέτω μόνος. εἰ δὲ καταβοᾷ ὁ τοῦ τόπου κύριος, ὅτι ἀδικεῖται, ὑπὲρ τούτου ἕτερον δότω δένδρον τῷ ἀναθρεψαμένῳ, καὶ ἐχέτω αὐτὸ ἀβλαβές» (αν κάποιος φρόντισε να μεγαλώσει ένα δένδρο σε τόπο συνιδιόκτητο και αργότερα, αφού έγινε διανομή των μεριδίων, αυτό έπεσε στη μερίδα άλλου, την κυριότητα του δένδρου κρατά αυτός που το φρόντισε. Αν πάλι διαμαρτύρεται έντονα ο ιδιοκτήτης του μεριδίου ότι το δένδρο τον βλάπτει, τότε ας δώσουν αντί του δένδρου αυτού ένα άλλο σε αυτόν που το φρόντισε , και εκείνο ας το κρατήσει ο ίδιος), οι δε δενδροτομούντες τιμωρούνται με την ποινή της χειροκοπίας³⁸⁹.

Η *Sinopsis Basilicorum*, στο κεφ. Δ-III «Περὶ δένδρων καὶ δενδροτομιῶν», πριν καν μπει στο κυρίως θέμα, από το άρθρο 1 ήδη, τονίζει ότι «οἱ δένδρα καὶ μάλιστα ἄμπέλους τέμνοντες καὶ ὡς λησταὶ κολάζονται». Στο άρθρο 2 προσδιορίζει την έννοια του δένδρου, ως αυτό που αφού ξεριζωθεί μπορεί να φυτευθεί εκ νέου, στο άρθρο 3 διαχωρίζει τα δένδρα από τα βότανα, χαρακτηρίζει ως τομή και το «μερικῶς πλῆξαι», διευκρινίζει ότι το δένδρο ανήκει στον ιδιοκτήτη του χωραφίου από όπου τρέφεται μέσω των ριζών του, σύμφωνα με την αρχαιογονία³⁹⁰.

Στο άρθρο 5³⁹¹ καταγράφεται η σημασία της ιδιοκτησίας που ίσχυε από παλιά (*ἀρχαιογονία*). Και στο άρθρο 6³⁹², καθορίζει ότι όποιος κόψει ή ξεριζώσει δένδρο,

³⁸⁶ Στο ίδιο, 570.

³⁸⁷ Στο ίδιο, 571.

³⁸⁸ Στο ίδιο, 570.

³⁸⁹ Στο ίδιο, 571, Άρθρο 3: «ἐὰν τις ἀνάρχως δίκην ἔχων μετὰ τινος κόψη ἄμπελον ἢ ἄλλο δένδρον τὸ οἰονοῦν, χειροκοπεῖσθω», και άρθρο 4: «ὁ κόπτων ἄμπέλους ἐκάρπους ἄλλοτριᾶς ἢ ἀνασπῶν χειροκοπεῖσθω ζημιούμενος».

³⁹⁰ *S. Basilicorum* (1869) 170.

³⁹¹ Στο ίδιο.

³⁹² Στο ίδιο, 171.

υπάγεται στις διατάξεις του *Ακουιλίου Νόμου* ή της *Νοξάλιας*³⁹³, κατά περίπτωση, καταδεικνύοντας πως το θέμα αυτό είχε απασχολήσει ήδη τη ρωμαϊκή νομοθεσία.

Για την προστασία των δένδρων από κακόβουλους, προσδιορίζει ποινές σε όποιους κόψουν δένδρα στο άρθρο 7³⁹⁴. Στο ίδιο άρθρο, διευκρινίζει ότι η ευθύνη για την κοπή επιβαρύνει και τους απογόνους και η τιμωρία είναι διπλή για όποιον κόβει δένδρο για το κέρδος.

Τα άρθρα 86-89 του Δεύτερου Βιβλίου του Αρμενόπουλου³⁹⁵, καθορίζουν τις απαιτούμενες αποστάσεις φύτευσης δένδρων από την οικία του αγρογείτονα. Το άρθρο 90 γράφει ότι «ἐὰν δένδρον τοῦ γείτονος ἐν τῷ μεσαυλίῳ κείμενον μεγάλας ἐκτείνειν ρίζας τοὺς θεμελίους τῆς ἐμῆς βλάβη οἰκίας, προνοία τοῦ ἄρχοντος ἀναγκαζέσθω ὁ γείτων ἐκτέμνειν»³⁹⁶.

Και ενώ η επίσημη νομοθεσία επιχειρεί να διευθετήσει τις σχέσεις μεταξύ των γεωργών, στα *Γεωπονικά* συμπεκνώνεται η πείρα αρχαίων συγγραφέων πάνω σε ποικίλα αγροτικά προβλήματα, αποτελώντας έτσι ένα πολύτιμο κείμενο-κληρονομιά για τους κατεξοχὴν αγροτικούς λαούς.

Για να αντιληφθούμε τη σημασία που δίνεται στη γεωργία, αναφέρουμε το απόσπασμα από τον Πρόλογο, όπου ο Κασσιανός Βάσσος³⁹⁷ προσφωνώντας-υμνώντας τον Κωνσταντῖνο Ζ΄, στο Προοίμιο των *Γεωπονικών*, γράφει: «Λαβὼν δὲ ὑπ' ὄψιν σου ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι χωρισμένη εἰς τρεῖς τάξεις-τοὺς στρατιωτικούς, τοὺς ἱερωμένους καὶ τοὺς γεωργοὺς- δὲν ἔδωσες τὴν ὀλιγωτέραν φροντίδα διὰ τὴν τελευταίαν τάξιν ἐπὶ τῆς ὁποίας κυρίως βασίζεται ἡ συντήρησις τῶν λαῶν»³⁹⁸.

δ) Κτηνοτροφία

Η ενασχόληση με τη σχέση ανθρώπων και ζώων στο Βυζάντιο έχει δύο πλευρές. Η μία είναι «θεωρητική», που αφορά συγγραφή εγχειριδίων φυσικής ιστορίας με πρότυπα από την ύστερη αρχαιότητα, όπου περιγράφονται τα ζώα ως προς τα βασικά σωματικά χαρακτηριστικά αλλά και τη συμπεριφορά τους, με συμβολικό και διδακτικό χαρακτήρα (π.χ. ο *Λόγος εἰς τὴν Ἐξαήμερον* του Μ. Βασιλείου, η *Κοσμογραφία*

³⁹³ *Νόξα*, ο ρωμαϊκός θεσμός της ευθύνης από πράξη υπεξουσίου ή δούλου.

³⁹⁴ *S. Basilicorum* (1869) 171.

³⁹⁵ Πιτσάκης (1971) 136.

³⁹⁶ Στο ίδιο, 137.

³⁹⁷ Βάσσος Κ. (2014) 15.

³⁹⁸ Βάσσος Κ. (1704) 1: «μετὰ ταῦτα τοῖνον εἰδὼς εἰς τρία ταῦτα τὴν Πολιτείαν διηρηθέτω, Στρατίαν τε φημι καὶ Ἱερωσύνην καὶ Γεωργίαν, οὐκ ἐλαχίστην σπουδὴν περὶ τοῦτο τὸ μέρος εἰσήνεγκας, ὃ μάλιστα τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἐξεπίστας».

του Γ. Πισίδη του 7ου αι., οι δύο *Συλλογές τῆς περὶ ζώων ἱστορίας* του 10ου και 11ου αι. ή η έμμετρη διασκευή του Μανουήλ Φιλή «*Περὶ ζώων ιδιότητος*» του 14ου αιώνα). Και η άλλη είναι η «έφαρμοσμένη», που αφορά στη μελέτη της συνύπαρξης ανθρώπου και ζώων και βρίσκεται πιο κοντά στον καθημερινό βίο (π.χ. *Corpus hippiatricum graecorum* – 10ος αι., *Τερακοσόφια*, *Ορνεοσόφια* και *Κυνοσόφιον* του Δημ. Πεπαγωμένου – 13ος αι., αλλά και τα *Γεωπονικά*)³⁹⁹.

Στον τομέα της αγροτικής παραγωγής τα ζώα γίνονται αντικείμενο φροντίδας για να προσφέρουν εργασία, να αξιοποιηθούν ως είδος διατροφής και να παράγουν προϊόντα ως πρώτη ύλη για την κατασκευή ειδών απαραίτητων για τη διαβίωση του ανθρώπου. Η αλληλεξάρτηση γεωργίας και κτηνοτροφίας ανατακλάται χαρακτηριστικά στα *Γεωπονικά* (βιβλία 14 ως 20), όπου δίνονται εξειδικευμένες οδηγίες, τόσο γενικά, όσο και για συγκεκριμένες όψεις του αγροτικού βίου, όπως π.χ. η θήρα και η αλιεία.

Εναργή εικόνα για τη ζωή στη βυζαντινή ύπαιθρο μας δίνει και ο *Γεωργικός Νόμος* (περ. 700 μ.Χ.), ενώ στο *Επαρχικό Βιβλίο* (αρχές 10^{ου} αι.), βρίσκουμε ρυθμίσεις για την εμπορία ζώντων ζώων, σφαγίων, ιχθύων και συναφών προϊόντων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η χρήση των ζώων στον δημόσιο βίο: στην επικοινωνία, τον στρατό (μεταφορά σκευής, επισιτισμός, πολιορκίες) και άλλες κρατικές υπηρεσίες (ταχυδρομεία, μετακίνηση αξιωματούχων κ.λπ.).

ι) Ιδιοκτησία, κλοπή, θανάτωση ζώων

Δίνεται δυνατότητα ιδιοποίησης «*χερσαίων, θαλασσίων και έναερίων*» αγρίων ζώων (μελίτσια, ελάφια, περιστέρια και παγώνια) που θα θηρεύσει κανείς ακόμη και σε ξένο αγρό, όπως αναφέρεται στον *Γεωργικό Νόμο* (προίμιο, και άρθρα 1,2,3,4)⁴⁰⁰. Αντίθετα, τιμωρείται για κλοπή όποιος υφαρπάξει ξένες χήνες ή όρνιθες με σκοπό το κέρδος, άρθρο 5⁴⁰¹ «*τοὺς ἡμέρους χῆνας ἢ τὰς ὄρνεις εἴαν ἕτερος ἀφιπταμένος κατάσχη πρὸς ἴδιον κέρδος, τῇ φουρτοῦ ὑπόκειται*».

Προστατεύονται οι ιδιοκτήτες οικόσιτων ζώων, για απώλεια αγαθών, π.χ. άρμεγμα προβάτων από το βοσκό εν αγνοία του αφέντη (τίτλος Β', άρθρο 4: «εἴαν

³⁹⁹ Κόλιας (2011) 16-17.

⁴⁰⁰ Αρμενόπουλος (1835) 559.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, 560.

εύρεθῆ ποιμὴν μισθωτός ἀμέλων τὰ πρόβατα λάθρα τοῦ κυρίου αὐτοῦ, καὶ πιπράσκων, τυπτόμενος τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ στερείσθω»⁴⁰².

Προβλέπονται τιμωρίες:

~Για κλοπή ζώου, βόδι ἢ γαῖδούρι, ἀπώλεια ζώου κατὰ τη βοσκή (Τίτλος Γ', ἀρθρο1⁴⁰³: «ἐάν ὁ ἀγελάριος βοῦν παραλαβὼν ἀπωλέσῃ, καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐν ἧ ὁ βοῦς ἀπώλετο, οὐ καταμηνύσῃ τῷ κυρίῳ αὐτοῦ ὅτι τὸν βοῦν ἕως ᾗδε καὶ ἑώρακα τί δὲ γέγονεν, οὐκ οἶδα, μὴ ἀζήμιος ἔστω. Εἰ δὲ κατεμήνυσεν, ἔστω ἀζήμιος»),

~Για εισβολὴ οικόσιτου ζώου σε ξένο αγρὸ καὶ πρόκληση ζημίας (Τ. Γ', ἀρθρο 3⁴⁰⁴: «ἐάν ἀγελάριος ἔωθεν λαβὼν ἀπὸ γεωργοῦ βοῦν καὶ χωρισθῆ ὁ βοῦς τοῦ πλήθους τῶν βοῶν, καὶ ἀπελθὼν εἰσέλθῃ ἐν χωραφίῳ ἢ ἐν ἀμπελοῖς καὶ πραΐδαν ποιήσῃ, τὴν μὲν πραΐδαν διδώτω πᾶσαν ὁ ἀγελάριος, τὸν δὲ μισθὸν αὐτοῦ μὴ στερείσθω»).

~Για τραυματισμὸ ξένου ζώου (Τ. Γ', ἀρθρο 7⁴⁰⁵: «ἐάν ἀγελάριος μετὰ τοῦ ἐν ταῖς χερσίν αὐτοῦ ξύλου ἀπωλέσῃ ἢ κλάσῃ βοῦν ἢ ἐκτυφλώσῃ, οὐκ ἔστιν ἀθῶος, ἀλλὰ ζημειωθήτω. Εἰ δὲ μετὰ λίθου κρούσῃ, ἀζήμιος ἔστω»),

~Για φόνο ξένου ζώου που εισέρχεται σε χωράφι ιδιοκτησίας του (Τ. Δ', ἀρθρο 8⁴⁰⁶: «ἐάν γεωργὸς εὔρη βοῦν ἀλλότριον εἰς τὸν αὐτοῦ ἀμπελῶνα πραΐδαν ποιοῦντα, καὶ οὐ καταμηνύσῃ τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ διῶξαι βουληθεὶς αὐτὸν φονεύσῃ ἢ κλάσῃ, ἢ πάλῳ ἐμπάρῃ, ζημειωθήτω αὐτὸν ἐξ ὀλοκλήρου»).

Αντίθετα, **δεν προβλέπεται τιμωρία** στις ἐξῆς περιπτώσεις:

1. Τίτλος Δ', ἀρθρο 4⁴⁰⁷: «ἐάν τις εὔρη χοῖρον ἢ πρόβατον ἢ κῦνα ἐν πραΐδα, καὶ παραδώσῃ αὐτὸν ἐν πρώτοις τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, εἶτα δευτερώσας καὶ παραγγείλας, τὸ τρίτον οὐροκοπήσῃ ἢ τοξεύσῃ, ἀζήμιος ἔστω».

2. Τίτλος Δ', ἀρθρο 5⁴⁰⁸: «ἐάν τις βοῦς εἰσελθὼν ἐν ἀμπελῶνι ἢ ἐν κήπῳ ἐμπέσῃ εἰς τὸν τῆς ἀμπελοῦ διώρυγον ἢ τοῦ κήπου τὸν φραγμὸν καὶ ἀποθάνῃ, ἀζήμιος ἔστω ὁ τοῦ κήπου κύριος καὶ τοῦ ἀμπελῶνος».

3. Τίτλος Δ', ἀρθρο 6 (στο ἴδιο, σ. 567): «ἐάν τις βοῦς ἢ ὄνος θέλων εἰσελθεῖν ἐν ἀμπελῶνι ἢ κήπῳ ἐμπάσῃ ἐν τοῖς τοῦ φραγμοῦ πάλαις, ἀζήμιος ἔστω ὁ τῆς ἀμπελοῦ καὶ τοῦ κήπου κύριος».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ αναφορὰ στον *Ακουίλιο Νόμο*, στο ἀρθρο 2 του

⁴⁰² Στο ἴδιο, 64.

⁴⁰³ Στο ἴδιο, 565.

⁴⁰⁴ Στο ἴδιο.

⁴⁰⁵ Στο ἴδιο, 566.

⁴⁰⁶ Στο ἴδιο, 567.

⁴⁰⁷ Στο ἴδιο, 567.

⁴⁰⁸ Στο ἴδιο.

Τίτλου Δ' (στο ίδιο, σ. 566): «τὴν φορβάδα μου βοσκομένην εὐρῶν ἐν τῷ σῷ τόπῳ ἀπήλασας καὶ ἤμβλωσεν, ἐὰν ἐπληξας ἢ ἐπίτηδες σφοδρῶς ἤλασας, ἐνέχη τῷ Ακουιλίῳ. Ὁ γὰρ ἀλλότριον ἄλογον βοσκόμενον ἐν τοῖς ἰδίῳις εὐρῶν, οὔτε ἀποκλείειν αὐτὸ, οὔτε σφοδρῶς ἐλαύνειν ὀφείλει, ἀλλ' ὡς ἴδιον ἔχειν. Ἔχει γὰρ ἀγωγήν κατὰ τοῦ δεσπότη, περὶ ὧν ὡς εἰκὸς ἐζημίωται»⁴⁰⁹.

Τιμωρία προβλέπεται σε ιδιοκτήτη ζώου που επιτίθεται σε ξένο ζώο ή κοπάδι προκαλώντας τραυματισμό ή θάνατο (Τίτλος ΣΤ', άρθρο 6: «Ἐὰν ζῶον ἕτερον ζῶον ἐρεθίσῃ καὶ παροξύνῃ καὶ παρακινήσῃ καὶ ἐκ τούτου ἢ ἐν ἀπὸ τῶν δύο ζῶων τελευτήσῃ, ἢ γένηται βλάβη ἄλλῳ τινί, ἀπολέσαντι τυχὸν τὶ τῶν οἰκείων ἐκ τῆς τῶν ζῶων μάχης, ὁ δεσπότης τοῦ ἐρεθίσαντος ζῶου ἐνέχεται»⁴¹⁰).

Ειδική τιμωρία υπάρχει όταν σκοτώνει κανείς ξένο ποιμενικό σκυλί (Τίτλος ΣΤ', άρθρο 10⁴¹¹: «ἐὰν τις κύνα ποιμαίνοντα φονεύσῃ, καὶ οὐχ ὁμολογήσῃ αὐτὸ, ἀλλὰ γένηται θηρίων ἔφοδος ἐν τῇ μάνδρᾳ. Εἴτα διαγνωσθῆ ὁ φονεὺς τοῦ κυνὸς, πᾶσαν τὴν ἀπώλειαν τῆς ποιμνῆς μετὰ καὶ τῆς τιμῆς τοῦ κυνὸς διδώτω»).

Αυστηρή τιμωρία, χειροκοπία, προβλέπεται σε ὅποιον βρει σε λόγγο βόδι, το σφάζει και πάρει το κρέας του (Τίτλος ΣΤ', άρθρο 4⁴¹², «ἐὰν τις εὐρῶν ἐν ὕλῃ βοῦν σφάξῃ αὐτὸν καὶ αἴρῃ τὰ κρέα, χειροκοπείσθω»).

Δεν προβλέπονται ποινές ὁμως ὅταν σε καβγά δύο σκύλων ο ιδιοκτήτης του ενός επιτίθεται εναντίον του άλλου σκύλου (Τίτλος ΣΤ', άρθρο 8⁴¹³ «ἐὰν μαχομένων δύο κυνῶν ὁ τοῦ ἐνὸς κύριος δώσῃ τῷ ἀλλοτρίῳ μετὰ ξίφους ἢ μετὰ ράβδου ἢ μετὰ λίθου, καὶ συμβῆ τὸν κύνα ἐκ τῆς πληγῆς ἐκείνης τυφλωθῆναι, ἢ ἀποθανεῖν, ἢ ἄλλο τι ἐπικίνδυνον παθεῖν, τὸ ἀζήμιον τῷ κυρίῳ αὐτοῦ ποιεῖται»).

Για τις ευθύνες αφέντη και δούλου προβλέπεται η τιμωρία του αφέντη των δούλων που προξενούν ζημιές σε ξένο κοπάδι, προξενούν απώλεια ζώου, ή πωλούν ή σφάζουν ξένα ζώα εν αγνοία του αφέντη τους (Τίτλος Θ' άρθρο 1⁴¹⁴: «ἐὰν τις δοῦλος σφάξῃ βοῦν ἢ κριὸν ἢ χοῖρον ἐν ὕλῃ, ὁ τούτου κύριος ἀποδώσει αὐτόν»).

⁴⁰⁹ Αρμενόπουλος (1744) 465: «ευρίσκοντας την φοράδα μου οπού να βόσκη εις εδικόν σου τόπον, την εδίωξες, και ὠντας εγαστρωμένη ἔρριψε το πουλάρι σκοτωμένον, ανίσως επί τ'αυτοῦ την εκτύπησες, ἢ τήν εδίωξες, υπόκεισαι εις τον Ακουιλιον νόμον. Διατί εκείνος οπού ευρίσκει ξένον ἄλογον οπού βόσκει εις τόπον εδικόν του, οὔτε να το κλείη, οὔτε δυνατά να το δείρη, ἀλλ' ὡς εδικόν του να προσέχη, και να κάμη την ἀγωγήν με τον αυθέντην του, να πάρη την ζημίαν».

⁴¹⁰ Αρμενόπουλος (1835) 569.

⁴¹¹ Στο ίδιο, 570.

⁴¹² Αρμενόπουλος (1835) 569.

⁴¹³ Στο ίδιο, 569.

⁴¹⁴ Στο ίδιο, 572.

Δεν τιμωρείται ο αφέντης ή ο δούλος του όταν (Τίτλος Θ', άρθρο 4⁴¹⁵), «παραδιδούς πρὸς νομὴν κτήνη δούλω ἄνευ εἰδήσεως τοῦ κυρίου αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ὁ δοῦλος πωλήσῃ αὐτὰ, ἢ ἄλλως πως ἀχρειώσῃ, ἀζήμιος ἔστω καὶ ὁ δοῦλος καὶ ὁ κύριος αὐτοῦ».

Ενώ η ποινή του φουρκίσματος (!) επιβάλλεται σε δούλο όταν: Τίτλος Θ', άρθρο 2⁴¹⁶, «ἐὰν τις δοῦλος θέλων ἐν νυκτί κλέψαι, ἀπελάσῃ ἐκ τῆς μάνδρας τὰ θρέμματα καὶ ἀπολῶνται ἢ θηριάλωτα γένωνται, φουρκιζέσθω ὡς φονεύς», και Τίτλος Θ', άρθρο 3⁴¹⁷ «ἐὰν δοῦλος τινός πολλακίς κλέψῃ ἐν νυκτί, ἢ ἀπελασίαν ποιήσῃ ποιμνίου, ζημιωθήσεται ὁ κύριος αὐτοῦ τὰ ἀπολλώμενα, ὡς γινώσκων ὑπαίτιον τὸν δοῦλον, ὁ δὲ δοῦλος φουρκιζέσθω».

ii) Περί αγελαρίων

Ο *Γεωργικός Νόμος* αφιερώνει ολόκληρο τίτλο στους *αγελαρίους*⁴¹⁸, καταδεικνύοντας τη σημασία της αγελαδοτροφίας και των ευθυνών που αυτή συνεπάγεται. Στα άρθρα 1 και 4 του Τρίτου Τίτλου⁴¹⁹, ορίζονται ποινές για απώλεια βοός, αναγνωρίζοντας όμως ορισμένα ελαφρυντικά κατά περίπτωση. Το άρθρο 3 διευκρινίζει τις ευθύνες του αγελαρίου σε περίπτωση «*πραΐδας*», ζημίας δηλαδή ξένου χωραφιού ή αμπελώνα.

Τα άρθρα 5 και 6⁴²⁰ καθορίζουν ποινές σε περίπτωση ακόμη και τυφλώσεως των ζώων, ενώ ειδικά στο άρθρο 6 βαρύνεται ο επίορκος αγελάριος με την ιδιαίτερα αυστηρή ποινή της «*γλωσσοκοπίας*».

iii) Συμπεριφορά απέναντι στα ζώα

Στη *Σύνοψη Βασιλικών*, κεφ. Δ-VIII, άρθρο 1, απαγορεύεται να κακομεταχειρίζονται τους ίππους που κυκλοφορούν σε δημόσιο δρόμο, «*οὐδὲ ζύλοις, οὐδὲ ροπάλοις τύπτονται*»⁴²¹.

Στο άρθρο 4 λαμβάνεται μέριμνα ώστε το συνολικό βάρος της σέλλας και του χαλινού των ίππων να μην υπερβαίνει τις εξήντα λίτρες.

Στο κεφ. Δ-IX, «*Περὶ δημοσίων ἵππων καὶ ἀγώνων καὶ ἡνιόχων καὶ θυμελικῶν*»,

⁴¹⁵ Στο ίδιο, 573.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, 572.

⁴¹⁷ Στο ίδιο.

⁴¹⁸ Οι *αγελάριοι* ήταν έμμισθοι υπεύθυνοι για τη βοσκή βοών και αγελάδων στο Βυζάντιο.

⁴¹⁹ Αρμενόπουλος (1835) 565.

⁴²⁰ Στο ίδιο, 565-566.

⁴²¹ *S. Basilicorum* (1869) 201.

άρθρο 1⁴²², διευκρινίζεται ότι απαγορεύεται και θεωρείται ιεροσυλία η μεταφορά ίππων, ηνιόχων, ορχηστών ή θηρίων από πόλη σε πόλη, επειδή κάθε πόλη είναι υπεύθυνη για την τέρψη της .

Γενικά, ο άνθρωπος και τα ζώα έχουν μια αλληλένδετη σχέση, στην οποία κάποια στιγμή παρεμβάλλεται και ο νόμος⁴²³. Από τα θεωρούμενα εγκλήματα κατά των ζώων στο Βυζάντιο, τα σοβαρότερα είναι η απελασία, η ζωοκλοπή και η κτηνοβασία.

ΑΠΕΛΑΣΙΑ⁴²⁴

Θεωρείται δημόσιο έγκλημα. Ο Ιουστινιανός αφιερώνει σε αυτήν τον 14ο τίτλο του *Πανδέκτη* («*Περὶ ἀπελατῶν*»). Στην *Εκλογή* των Ισαύρων, ο 17^{ος} τίτλος («*Ποινάλιος τῶν ἐγκληματικῶν κεφαλαίων*») περιλαμβάνει σχετική διάταξη⁴²⁵.

Ο ένατος τίτλος του Γεωργικού νόμου «*Περὶ Δούλων*», γράφει στο άρθρο 2⁴²⁶: «ἐὰν τις δοῦλος θέλων ἐν νυκτὶ κλέψαι, ἀπελάσῃ ἐκ τῆς μάνδρας τὰ θρέμματα καὶ ἀπολῶνται ἢ θηριάλωτα γένωνται, φουρκιζέσθω ὡς φονεὺς».

Στη *Sinopsis Basilicorum*, κεφ. Α-LII, «*Περὶ ἀπελατῶν*», το άρθρο 1 διευκρινίζει τη διαφορά μεταξύ απελασίας και κλοπής (για μεμονωμένο ζώο), και το άρθρο 3 τις προβλεπόμενες ποινές, αρχίζοντας για την πρώτη φορά από την ελαφρύτερη (*τυπτέσθωσαν*) έως τη βαρύτερη (*χειροκοπέισθωσαν*), ενώ «οἱ τοὺς ἀπελάτας ὑποδεχόμενοι ἐπὶ δέκα ἔτη τας ἐπαρχίας ἐξορίζονται» (άρθρο 2)⁴²⁷.

ΖΩΟΚΛΟΠΗ

Ο *Γεωργικός Νόμος*⁴²⁸ περιλαμβάνει στον δεύτερο τίτλο «*Περὶ κλοπῆς*» διατάξεις όχι μόνο επακριβώς για την κλοπή ζώων (άρθρα 6 και 7), αλλά και για κλοπή «*κῶδωνα ἐκ βοός ἢ προβάτου*», επειδή το ζώο θα γίνει έτσι «*ἀφανές*» (άρθρο 2). Η κλοπή των ζώων που χρησιμοποιούνταν στα στρατόπεδα τιμωρούνταν με ακρωτηριασμό της χειρός, σύμφωνα με την *Εκλογή* των Ισαύρων, ενώ αν ο παραβάτης είναι στρατιώτης, υπάγεται στον *Στρατιωτικό Νόμο*⁴²⁹.

⁴²² Στο ίδιο, 202.

⁴²³ Τρωϊάνος και Λιαρμακόπουλος (2011) 435.

⁴²⁴ *Abigeatus*, κλοπή ολόκληρης αγέλης ζώων. διαθέσιμο στο <https://en.wiktionary.org/wiki/abigeatus>, πρόσβαση στις 6/7/2021.

⁴²⁵ Τρωϊάνος και Λιαρμακόπουλος (2011) 436, 439.

⁴²⁶ *Νόμοι Γεωργικοί* -Αρμενόπουλος (1851) 572.

⁴²⁷ *S. Basilicorum* (1869) 83.

⁴²⁸ *Νόμοι Γεωργικοί*-Αρμενόπουλος (1851) 563.

⁴²⁹ Τρωϊάνος και Λιαρμακόπουλος (2011) 443.

ΦΟΝΟΣ ΠΟΙΜΕΝΙΚΩΝ ΣΚΥΛΩΝ

Ειδικές ποινές προβλέπονται και για όσους βλάπτουν ποιμενικούς σκύλους στον *Γεωργικό Νόμο*, τίτλος έκτος, «*Περὶ φόνων ζώων*», άρθρο 11⁴³⁰: «ὁ διαφθείρων κύνα ποιμένης, ἐπιτηδειότητι φαρμάκων, λαμβανέτω μάστιγας ρ' καὶ τὸ διπλάσιον τῆς τιμῆς διδότη τῷ κυρίῳ αὐτοῦ», καταδεικνύοντας ἔτσι τη σημασία που εἶχαν για την κτηνοτροφία οι ποιμενικοί σκύλοι.

ΚΤΗΝΟΒΑΣΙΑ

Χαρακτηριστικό εἶναι το κεφ. XXVII της *Sinopsis Basilicorum* «*Περὶ κτηνοβατῶν*»⁴³¹: «ἀλογευόμενοι ἤγουν κτηνοβάται» για τους οποίους προβλέπεται η σκληρή ποινή της «*καυλοτομίας*».

Πέρα από αυτά όμως, διαβάζουμε και διατάξεις για **προστασία ἢ ἀμυνα** από τα επιβλαβή ζώα. Για τα ζώα δεμένα με την καθημερινότητα και την πάλη για τον επιούσιο των Βυζαντινών, που όμως δεν αποτελούσαν μόνο πηγή πλούτου, αλλά συχνά και απειλή.

Τα *Γεωπονικά* αναφέρονται αναλυτικά σε πολλές από αυτές τις κατηγορίες: ακρίδες και αρουραίοι, σκορπιοί και μυρμηγκια, κορέοι και νυχτερίδες, έβαζαν σε πολλούς μελάδες τους Βυζαντινούς. Επιστράτευαν λοιπόν για την αντιμετώπισή τους, τόσο τις λιγιστές γνώσεις και εμπειρία των προγενέστερων, όσο και τις... παράπλευρες βοήθειες της μαγείας και της δεισιδαιμονίας.

Στα *Γεωπονικά* λοιπόν διαβάζουμε ότι:

– Τα ποντίκια θα φύγουν αν πιάσουμε ένα ποντίκι και του γδάρουμε το κεφάλι και κατόπιν το απολύσουμε⁴³².

– Οι αρουραίοι θα φύγουν αν γράψεις σε χαρτί «σας εξορκίζω αρουραίοι να μη με βλάψετε, κι αν σας πιάσω ακόμη εδώ, στο όνομα της μητέρας των θεών θα σας κάμω επτά κομμάτια»⁴³³.

– Τα κουνούπια φεύγουν αν τεντώσουμε μια αλογότριχα στη θύρα και μέσα στο

⁴³⁰ Αρμενόπουλος (1835) 570.

⁴³¹ *S. Basilicorum* (1869) 449.

⁴³² Βάσσος (2014) 229 και Βάσσος (1704), *Liber XIII*, Κεφ. Δ': «ἐὰν ἓνα πιάσας ἐκδείρης αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν καὶ ἀπολύσης, οἱ λοιποὶ φεύξον».

⁴³³ Βάσσος (2014) 230 και Βάσσος (1704), *Liber XIII*, Κεφ. Ε': «λαβὼν χάρτιν ἔγραψον εἰς αὐτὸν ταῦτα: ἐξορκίζω μὴς τοὺς ἐνταῦθα καταλαμβανομένους μὴ με ἀδικήσετε αὐτοὶ, μήτε ἄλλον ἐάσητι. Δίδωμι γὰρ ἀγρὸν ὑμῖν τόνδε (καὶ λέγεις ποῖον) εἰδὲ ὑμᾶς ἔτι ὧδε ὄντας καταλάβω παραλαβὼν τοῦ Θεοῦ τὴν μητέρα, διαιρήσω ὑμᾶς εἰς μέρη ζ'».

σπίτι⁴³⁴.

– Οι μύγες δεν κάθονται καθόλου επάνω στα ζώα αν τα αλείψουμε με ξύγκι από λιοντάρι⁴³⁵.

– Οι ψύλλοι δεν σε πειράζουν αν, μπαίνοντας σε μέρος όπου υπάρχουν, πεις «ωχ, ωχ»⁴³⁶.

Από την εμπειρία μας, παρόλο που τα παραπάνω ακούγονται αστεία, παρόμοιες «θεραπείες» μπορούμε να μάθουμε ακόμη στη σύγχρονη ελληνική επαρχία.

ε) Ζώα: θρησκεία, τέχνη και καθημερινή ζωή

Τα ζώα δεν ήταν όμως παρόντα μόνο στην οικονομική ζωή του Βυζαντίου. Είχαν ρόλο διακοσμητικό, στο παλάτι και τις εικαστικές τέχνες, ρόλο συμβολικό, στη θρησκεία και τη λογοτεχνία.

Όπως είναι γνωστό, τα πιο ωραία και μελωδικά πουλιά κατέληγαν στον κήπο του ιερού παλατίου. Εκεί υπήρχαν και πολλά άλλα ζώα, ακόμη και σπάνια, για να δημιουργούν ένα σκηνικό παραδείσου.

Επίσης ιπποδρομίες, κυνήγια λιονταριών, ελέφαντες, αετοί, και στην περίοδο των Παλαιολόγων δικέφαλοι αετοί, στόλιζαν υφάσματα, ενδύματα, μανδύες, χιτώνες, μεταξωτά, συνήθως με αυτοκρατορική προέλευση. Σκηνές κυνηγιού από το ακριτικό έπος δεν λείπουν τόσο από τα υφαντά, όσο και από τα μικροτεχνήματα σε ελεφαντόδοντο ή στεατίτη, από πολυτελή κιβωτίδια, δίπτυχα ή θρόνους αυτοκρατορικούς ή πατριαρχικούς. Γλυπτά και ψηφιδωτά, αλλά και ανάγλυφα, κιονόκρανα, εκκλησιαστική ξυλογλυπτική και ψηφιδωτά των ναών⁴³⁷, ήταν γεμάτα από παραστάσεις εξωτικών κατά προτίμηση ζώων.

⁴³⁴ Βάσσος (2014) 234 και Βάσσος (1704), Liber XIII, Κεφ. ΙΑ': «κώνωπας διαφθείρει θριξί ιππεία διαταθεῖσα εἰς τὴν θύραν καὶ διὰ μέσου τοῦ οἰκήματος».

⁴³⁵ Βάσσος (2014) 235 και Βάσσος (1704), Liber XIII, Κεφ. ΙΒ': «μυῖαι γὰρ παντελῶς οὐκ ἐπικαθέζονται τοῖς ἀλόγοις ἐὰν λεοντίῳ στέατι καταχρισθῶσιν».

⁴³⁶ Βάσσος (2014) 236 και Βάσσος (1704), Liber XIII, Κεφ. ΙΕ': «εἶποτε γὰρ εἰσέρχῃ ἐν τόπῳ ἐνθα εἰσὶ ψύλλαι, λέγε ὦχ ὦχ καὶ οὐχ ἄψονται σου».

⁴³⁷ «Στη βυζαντινή τέχνη ζώα απεικονίζονται και για συγκεκριμένους λόγους που αναφέρονται στην Αγία Γραφή: το Ψαλτήρι εικονογραφείται με τα ζώα που αναφέρονται από τον Δαβίδ όπως σε εικονογραφημένο χειρόγραφο του 1066 που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Η Κιβωτός του Νώε παριστάνεται με όλα τα ζώα που έσωσε από τον κατακλυσμό. Στον Άγιο Ελευθέριο, που βρίσκεται δίπλα στον Μητροπολιτικό Ναό της Αθήνας, υπάρχει γλυπτό που απεικονίζει αετό να αρπάζει ένα λαγό ή ένα λιοντάρι να τρώει ζαρκάδι». Χατζηφώτης (2001) 91.

Τα συναξάρια των αγίων⁴³⁸, τα *Νηπτικά βιβλία*⁴³⁹, το *Γεροντικό*, ο *Ευεργετινός*,⁴⁴⁰ ασκητικά βιβλία κ.λπ., έχουν πολλά περιστατικά με άγρια και ήμερα ζώα⁴⁴¹. Αλλά και ο χώρος της μαγείας και του θαύματος έβριθε από αυτά, ενώ ο θρησκευτικός συμβολισμός τους⁴⁴² ήταν καταφανής, ήδη από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια.

Ο Φαίδων Κουκουλές, μελετώντας βυζαντινά επώνυμα και παρωνύμια, διακρίνει μια ιδιαίτερη κατηγορία «*ἐκ παραβολῆς πρὸς ιδιότητος τετραπόδων ζώων καὶ ἔρπετῶν*», και άλλη πτηνών και εντόμων, όπως Αρκουδάκος και Κάμηλος, Σκυλοιάνης και Χοιροσφάκτης, Τρυποκαρύδης και Κουνούπης...⁴⁴³. Επιφανείς ποιητές, σαν τον Χριστοφόρο Μυτιληναίο (11ος μ.Χ. αι.), ύμνησαν ακόμη και ζώα ταπεινά:

*«Τον νοῦν ὁ μύρμηγξ, το βραχὺ ζῶον, μέγας
ὦ σῶμα ποῖον οἶον ἐστὶ τὴν φρένα
ἢ μᾶλλον εἶπεῖν, ὦ θεοῦ γνῶσις πόση,
ὅς κὰν μικροῖς τοιοῦτον ἰσχύει μέγα»*⁴⁴⁴

Η δε δημώδης λογοτεχνία που εμφανίζεται κατά τον 11ο-12ο αιώνα, είναι γεμάτη από αναφορές στο ζωικό βασίλειο. Το *Συναξάριον του τιμημένου Γαϊδάρου*⁴⁴⁵,

*«Ὁ γάδαρος ὁ ταπεινὸς καὶ περιφρονημένος
καὶ πάντα κακορίζικος ἔτυχεν εἰς αὐθέντη*

⁴³⁸ «Σκηνές κυνηγιού από το ακριτικό έπος, αλλά και από τα Συναξάρια με καβαλάρηδες άγιους δεν λείπουν τόσο από τα υφαντά όσο και από τα μικροτεχνήματα σε ελεφαντόδοντο ή στεατίτη, από πολυτελή κιβωτίδια, δίπτυχα ή θρόνους αυτοκρατορικούς» Χατζηφώτης (2001) 92.

⁴³⁹ Συλλογή πατερικών κειμένων, τα οποία έχουν ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Το περιεχόμενο αυτό αναφέρεται στη μυστική, δηλ. εσωτερική ψυχική εργασία της καθάρσεως του νου και της καρδιάς. Γι' αυτό τα πατερικά κείμενα της «Φιλοκαλίας» παρουσιάζουν διαστάσεις και όψεις της μυστικής θεολογίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Επειδή δε η βίωση της μυστικής αυτής πνευματικής εργασίας πραγματοποιείται υπό τον όρο της αδιαλείπτου εγρηγόρσεως της ψυχής, της νήψεως, τα πατερικά αυτά κείμενα χαρακτηρίζονται και «νηπτικά».

⁴⁴⁰ Χατζηφώτης (2001) 86.

⁴⁴¹ «Η πιο γνωστή είναι η περίπτωση του Αγίου Αντωνίου που οδηγείται από ένα λιοντάρι στο σπήλαιο του Αγίου Παύλου που απεικονίζεται σε τοιχογραφία της Μονής Ξενοφόντος του Αγίου Όρους. Επίσης ο ιερομόναχος Διονύσιος ο εκ Φουρνά των Αγράφων στην Ερμηναία της Ζωγραφικής Τέχνης παρέχει οδηγίες στον αγιογράφο κατά την ιστόρηση των τεσσάρων Ευαγγελιστών: «Έμπροσθεν δε αυτών τα τετράμορφα ζώα με περὰ, βαστάζοντα Ευαγγέλια και βλέποντα προς αυτούς εις τον Ματθαίον άνθρωπος, εις τον Μάρκον λέων, εις τον Λουκάν μόσχος, εις τον Ιωάννην αετός...ενώ στη μεταβυζαντινή περίοδο τα σύμβολα των Ευαγγελιστών πέρασαν από την ιστόρηση και στα σπίτια» (Χατζηφώτης (2001) 88-89-90).

⁴⁴² «Την περίοδο των Παλαιολόγων δικέφαλοι αετοί-το εθνικό πια σύμβολο της Αυτοκρατορίας-στολίζουν υφάσματα, ενδύματα και μεταξωτά, με αυτοκρατορική συνήθως προέλευση» [Χατζηφώτης (2001) 92].

⁴⁴³ Χατζηφώτης (2001) 86.

⁴⁴⁴ Μυτιληναίος (2017), π. 125

⁴⁴⁵ http://georgakas.lit.auth.gr/dimodis/index.php?option=com_chronoforms&chronoform=showErgo&ergoID=40

πτωχὸν καὶ κακομάζαλον, κακὰ δυστυχημένον».

Η Παιδιόφραστος διήγησις ζώων των τετραπόδων⁴⁴⁶:

«Τότε ὁ μέγας ἔλεφας εἰς ἄκρον εθυμώθη, μετὰ σφοδρᾶς τῆς ἀπειλῆς τὴν μαῖμὸν ἐλάλει:

“Φεῦγε, ἀπὸ τὴν μέσην μας, πομπὴ μαγαρισμένη, μυσεροκακομούστακον, ψειροκονιδοφάγον”»

Τα Πτωχοπροδρομικά⁴⁴⁷:

«Ἴδὲ ὁ παπὰς ὅπου ἔφαγεν τὸ ἀκρόπαστον ἀπάκιν καὶ ἡμεῖς ἐκατεμπλέκαμεν τὸ πονηρὸν κατοῦδιν».

Εἶναι λίγα παραδείγματα που μας παρέχουν πολλά στοιχεία για τον καθημερινό βίο των Βυζαντινῶν, στοιχεία αδιαμεσολάβητα και ἴσως πολύ πιο αυθεντικά ἀπὸ τις λόγιες ἢ τις νομικὲς προσεγγίσεις.

⁴⁴⁶ http://georgakas.lit.auth.gr/dimodis/index.php?option=com_chronoforms&chronoform=showErgo&ergoID=76

⁴⁴⁷ http://georgakas.lit.auth.gr/dimodis/index.php?option=com_chronoforms&chronoform=showErgo&ergoID=51

Δ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ – ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εικόνα 8:
Η Βαϊφόρος, τοιχογραφία, περ.1428, Μυστράς, Μονή Παντάνασσας, καθολικό.

Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε μια σφαιρική προσέγγιση της σχέσης ανθρώπου-περιβάλλοντος στο Βυζάντιο με τη βοήθεια βασικών νομικών κειμένων.

Είχαν εντοπιστεί από την αρχή μερικές δυσκολίες: το μεγάλο χρονικό εύρος, οι εδαφικές ανακατατάξεις, οι τοπικές ιδιαιτερότητες, η πολυπολιτισμικότητα και η εξέλιξη των νοοτροπιών, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και κοινωνικές περιπέτειες της μακραίωνης αυτοκρατορίας. Η προσφυγή στις πηγές μάς έδωσε τη δυνατότητα μιας ορισμένης γείωσης στη βυζαντινή πραγματικότητα.

Ωστόσο θεωρούμε χρήσιμο έναν γενικότερο προβληματισμό πάνω στα τρία κομβικά ζητήματα της εργασίας:

- **Δίκαιο**
- **Περιβάλλον**
- **Βυζάντιο**

1. Το Δίκαιο στο Βυζάντιο

Ως εκκίνηση, παραθέτουμε τους στίχους με τους οποίους ο γνωστός φιλόσοφος, ιστορικός και πολιτικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλός⁴⁴⁸ εισάγει τη *Σύνοψη των Νόμων*:

«Πολὺ καὶ δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,
ἐν πλάτει δυσπερίβλεπτον, ἀσαφές ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμήνευτον, ἀλλ' ὁμως ἀναγκαῖον.
Καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τούτου μάλλον φροντίζειν,
Δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοψίσας
Εὐθήρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων»⁴⁴⁹

Το μάθημα του Νόμου είναι ασαφές, δυσερμήνευτο, αλλά αναγκαίο. Η εφαρμογή του οποίου εναπόκειται στον αυτοκράτορα («νόμο ἔμψυχο» και «έννομη επιστασία» για τους Βυζαντινούς⁴⁵⁰).

*Αρχαιογονία*⁴⁵¹, τοπικό εθιμικό δίκαιο, ρωμαϊκή νομοθεσία, Θεῖος Νόμος και αυτοκράτορας ήταν στο Βυζάντιο οι βασικότερες πηγές δικαίου, που αποσκοπούσαν να ρυθμίζουν και να διευθετούν τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους.

Αρχικά η συμπεριφορά των πιστών ρυθμιζόταν από τον «Νόμο της αγάπης» που είχε κηρύξει ο Χριστός, οι δε ανθρώπινοι νόμοι ήσαν ούτως ή άλλως ανεπαρκείς για την εξασφάλιση τάξης στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου. Όμως, μετά την άνοδο στον θρόνο των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων, άλλαξε η αντίληψη για τους νόμους και το δίκαιο αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της εξελιγμένης «αυτοκρατορικής ιδεολογίας»⁴⁵².

Τα προοίμια των νόμων⁴⁵³ είναι πολύ χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή: λειτουργούν ως μέσο προπαγάνδας, χρησιμοποιώντας «κοινούς τόπους» προκειμένου να πείσουν τους πολίτες για την ορθότητά τους⁴⁵⁴.

Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζουν⁴⁵⁵:

⁴⁴⁸ Westerink (1992) 124.

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, στ. 1-7.

⁴⁵⁰ Τρωϊάνος (2003) 31.

⁴⁵¹ Παλαιότεροι νόμοι ή έθιμα.

⁴⁵² Τρωϊάνος (2003) 32.

⁴⁵³ Στο ίδιο, 28.

⁴⁵⁴ *S. Basilicorum* (1869) 21 «περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῶν χριστιανῶν καὶ τοῦ μηδένα κατατολμᾶν περὶ αὐτῆς δημοσίᾳ ἀμφισβητεῖν».

⁴⁵⁵ Τρωϊάνος (2003) 30.

α) Η σχέση του αυτοκράτορα με το θείον, β) η ανάθεση από τον Θεό στον αυτοκράτορα, της ευθύνης για τους υπηκόους, γ) η συνεχής μέριμνα του αυτοκράτορα για τον λαό και δ) η προβολή του αυτοκράτορα ως νομοθέτη και ως δημιουργού του δικαίου⁴⁵⁶.

Με την αποδοχή κάθε νέας ρυθμίσεως από τους υπηκόους, που πιστοποιούταν με τη γενική εφαρμογή της, ολοκληρωνόταν κατά κάποιον τρόπο η νομοθετική διαδικασία. Επομένως, υπ' αυτή την εκδοχή, κάθε άνθρωπος-υποκείμενο δικαίου μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούσε παράγοντα αυτής της άτυπης μεν, αλλά πολύ ουσιαστικής νομοθετικής διαδικασίας.

Οι Βυζαντινοί είχαν μια πολύ προσωπική σχέση με τον νόμο, όπως φαίνεται και η παρουσία διατάξεων σε μη νομικά κείμενα (π.χ. Μ. Γλυκά προς τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, μέσα 12ου αι.: «Ἄ παρ' ἐτέρων γίνονται μὴ καταβλάπτειν ἄλλους» κ.λπ.)⁴⁵⁷.

Γενικά και επειδή οι νόμοι (που σήμερα αρχίζουν να ισχύουν με τη δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως) άρχιζαν να ισχύουν μετά τη δημόσια έκθεσή τους, οι πολίτες δεν μπορούσαν να επικαλεστούν άγνοια νόμου⁴⁵⁸.

Αρκετές φορές, αν δεν ικανοποιούνταν από το νομικό πλαίσιο, οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν να φέρουν τον νόμο στα μέτρα τους με τη χρήση πλάγιων μέσων, πλαστογραφίας, χρηματισμού κ.λπ. Αρκετοί προσέφευγαν στα εκκλησιαστικά δικαστήρια⁴⁵⁹, που επέβαλλαν εκκλησιαστικές πλέον ποινές, γονυκλισίες, νηστεία ή αποκλεισμό από τη θεία Κοινωνία.

Στο παρεξηγημένο ωστόσο ως προς τη λειτουργία του, βυζαντινό κράτος, δινόταν η δυνατότητα στον λαό να εκφράσει τα παράπονά του και με άλλους τρόπους.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος, ανταποκρινόμενος στο αίτημα των πιστών που εμπιστεύονταν περισσότερο τους επισκόπους από τους πολιτειακούς δικαστές, εισήγαγε την «ἐπισκοπικὴ δικαιοδοσία» (*audientia episcopalis*)⁴⁶⁰, τη δυνατότητα δηλαδή των διαδίκων να θέτουν στην κρίση του επισκόπου ιδιωτικές διαφορές⁴⁶¹ και ο Ιουστινιανός καθιέρωσε την εποπτεία των επισκόπων στα δικαστήρια της

⁴⁵⁶ Κόλιας και Χρόνη (2010) 42 «τὴν τῶν ὄντων ὁ Θεὸς σύστασιν δημιουργήσας ἐν κόσμῳ καὶ εὐταξία τὸ πᾶν συναρμόσας, δακτύλῳ τε ἰδίῳ νόμον εγγαράξας ταῖς πλαξίν ... διὰ τοῦτον καὶ τὴν ἡμετέραν γαληνότητα τὰ ρηθησόμενα νόμων ἐχόμενα διαθεῖναι εὐδόκησεν, ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεῖται».

⁴⁵⁷ Γλυκάς Μιχαήλ (1959).

⁴⁵⁸ *S. Basilicorum* (1869) 23, Κεφ. Α- ΙΙ, ἄρθρο 7: «μηδεὶς ἀγνοεῖτω ἢ ἀπροσποιεῖτω διατάξεις βασιλικὰς».

⁴⁵⁹ Τρωϊάνος (2003) 48.

⁴⁶⁰ Στο ἴδιο, 41.

⁴⁶¹ Λαμπάκης κ.α. (2003) 42.

περιφέρειάς τους, τόσο σε ποινικές όσο και σε πολιτικές υποθέσεις. Οι επίσκοποι εκδίκάζαν επίσης τις κατηγορίες που οι πολίτες διατύπωναν κατά των αρχόντων για υπέρβαση εξουσίας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

Το δικαίωμα της «*παραγγελίας*»⁴⁶², της προσφυγής στον νόμο δηλαδή σε περίπτωση αυθαιρεσιών, ήταν κατοχυρωμένο και εύκολα προσβάσιμο από τους πολίτες.

Επειδή ο αυτοκράτορας, ως δίκαιος και ενάρετος ηγεμόνας, δεν μπορούσε να είναι πανταχού παρών για να προστατεύει από κάθε μορφής αυθαιρεσία, είχε προβλεφθεί η *supplicatio*, ένδικο βοήθημα απευθυνόμενο προσωπικά στον αυτοκράτορα για να επιληφθεί ο ίδιος σε υποθέσεις κακοδικίας⁴⁶³ ο γνωστός θεσμός των «*δεήσεων*» που αναφέρεται και στα *Βασιλικά* (2.5.1-8).

Όμως πρέπει να τονίσουμε ότι ο αυτοκράτορας δεν ήταν διόλου ανεξέλεγκτος στο Βυζάντιο: τα «*κάτοπτρα*» και τα «*αντικάτοπτρα*» ηγεμόνος⁴⁶⁴ υποδείκνυαν στον ανώτατο άρχοντα (που έπρεπε να είναι παράδειγμα για τους υπηκόους του) αυτοδέσμευση στην τήρηση των νόμων, αφού κανείς επί γης δεν μπορούσε να τον εξαναγκάσει σε αυτό (π.χ. η «*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*» του Διακόνου Αγαπητού προς τον Ιουστινιανό, ή το «*κατά νόμους πολιτεύεσθαι*» του Θεοδώρου Βαλσαμόνος κ.ά.)⁴⁶⁵.

Οι λαϊκές αντιδράσεις εκδηλώνονταν συχνά στον Ιππόδρομο. Είναι γνωστές οι κραυγές αποδοκιμασίας του Ιουστινιανού κατά τη στάση του Νίκα, όταν ο λαός εφώναζε «*έπιорκεῖς Σγαύδαρι*»⁴⁶⁶, ή τους σατιρικούς στίχους που τραγουδούσαν οι Πράσινοι κατά του σφετεριστή αυτοκράτορα Φωκά, «*Πάλι τὸν καῦκον ἔπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπώλεσας*», το 602 μ.Χ⁴⁶⁷.

Όταν είχε εξαντληθεί κάθε «νόμιμο» μέσον, ο λαός έφτανε στα «άκρα» με εξεγέρσεις, οι οποίες απαιτούν ιδιαίτερη προσέγγιση από τους μελετητές⁴⁶⁸.

Δύο λοιπόν είναι οι συντελεστές της εφαρμογής του νόμου, που χαρακτηρίζεται

⁴⁶² Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 285.

⁴⁶³ Παναγιωτίδης (2011).

⁴⁶⁴ Τρωϊάνος (2003) 35.

⁴⁶⁵ Τρωϊάνος Σπ. (2003) 35 και 37.

⁴⁶⁶ *Πασχάλιον χρονικόν* (1832) 624. Κατά το κριτικό υπόμνημα Ioannis Malalae, *Chronographia*, έκδ. I. Thurn, CF.H.B. (αρ. 35), Berolini, 2000, σελ. 395, σε έναν κώδικα αναγράφεται: «*ἄλλοι δέ ἔκραζον ἐπιорκεῖς, σγαύδαρι*».

⁴⁶⁷ Για αυτά κάνουν λόγο νεότεροι χρονογράφοι όπως ο Θεοφάνης (8^{ος} αι.), στο De Boor, C. (επιμ.), *Theophanis Chronographia I* (Lipsiae 1883), σελ. 290.12-14, και ο Κεδρηνός (12^{ος} αι.) στο Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, Bekker, I. (επιμ.), *Georgius Cedrenus Historiarum compendium I* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1838), σελ. 708.5-6.

⁴⁶⁸ Χρυσός (2003).

από τον Τρωϊάνο ως πολιτική πράξη: από τη μία οι διατάξεις του νόμου και από την άλλη οι άνθρωποι, τόσο ως άτομα όσο και ως κοινωνία, που έπρεπε να πειστούν για την ορθότητά του.

Από τη φύση του ωστόσο, το δίκαιο επηρεάζεται έντονα από τις κοινωνικές δομές, τις οποίες και αυτό με τη σειρά του διαμορφώνει. Στην καθημερινότητα των Βυζαντινών ο συνεχής αγώνας για το δίκαιο κατέχει ιδιαίτερη θέση, με άτυπη (στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης) ή με τυπική μορφή (στις δικαστικές διαμάχες)⁴⁶⁹.

Τα σατιρικά κείμενα της περιόδου αυτής αντανακλούν, ενδεχομένως πιστότερα κι από τα νομικά ή λόγια πονήματα, τις αντιλήψεις –εν προκειμένω περί δικαίου, αλλά και περιβάλλοντος– των Βυζαντινών.

Αναφέρομαι στον *Πωρικολόγο* και τον *Οψαρολόγο* του 14ου αι.⁴⁷⁰ που διακωμωδούν τη δικαστική διαδικασία, τη λόγια γλώσσα της Αυλής και τις στερεότυπες εκφράσεις της, χρησιμοποιώντας τους συγκατοίκους μας στον πλανήτη γη, συμβολικά και ηθικοπλαστικά.

Όπου⁴⁷¹, «Βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου καὶ ἡγεμονεύοντος τοῦ περιβλέπτου Κίτρου, συνεδριάζοντος δὲ Ἰωφίδου τοῦ ἐπικέρνη, Ἀπιδίου τοῦ πρωτονοταρίου, Μήλου τοῦ λογοθέτου, κλπ», η λαϊκή ετυμολογία καταλήγει στο «Ἄπο τοῦ πτωχοῦ τὸ στόμα μὴ ἐγλύσης, Τζήρε». Ενώ στον Μάζαρι⁴⁷², που θεωρείται από τον κορυφαίο Γερμανό λόγιο και βυζαντινολόγο Karl Krumbacher «ως πραγματική σάτιρα σύγχρονων πραγμάτων», τονίζεται το διαχρονικό δικαίωμα - υποχρέωση του λαού να στηλιτεύει τα κακώς κείμενα της εκάστοτε «βασιλικής αυλής», ανοίγοντας τον δρόμο σε ένα καλύτερο μέλλον.

2. Το Περιβάλλον στο Βυζάντιο

Υπάρχει γενικά η τάση να αντιμετωπίζουμε το περιβάλλον με έναν τρόπο αποκομμένο από τη ζωντανή πραγματικότητα. Είτε ως κάτι που προσφέρεται για εκμετάλλευση και κερδοσκοπία είτε ως κάτι μουσειακό, που πρέπει να προστατευτεί και να διατηρηθεί αλώβητο και «ξένο» από την ανθρώπινη κοινότητα.

Από την αρχή όμως, ορίσαμε το περιβάλλον ως προϊόν σχέσης και

⁴⁶⁹ Τρωϊάνος (2003).

⁴⁷⁰ Ανών (1874) και (1903).

⁴⁷¹ Τρωϊάνος (2003) 55.

⁴⁷² *Το Ταξίδι του Μάζαρι στον Άδη*, σατιρική απομίμηση του έργου του Λουκιανού «Νεκρομαντεία ή Μένιππος», που έχει γραφτεί μεταξύ Ιανουαρίου 1414 και Οκτωβρίου 1415 μ.Χ. - Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἰαίδου, ἐκδ. R. Romano, *La satira bizantina dei secoli XIXV*, Torino 1999.

αλληλεπίδρασης με τους ανθρώπους που το διαμορφώνουν και το κατοικούν. Αναφερόμαστε σε ένα περιβάλλον-πλαίσιο αλλά και ενεργό, ζώντα οργανισμό εν εξελίξει, με τα ποικίλα πρόσωπα και μεταμορφώσεις που του προσδίδουν οι κλυδωνισμοί των ιστορικών, πολιτικών και πολιτισμικών ανακατατάξεων.

Ένα από τα μαθήματα που μας έδωσε η βυζαντινή κοινωνία ήταν η, όχι πάντα, αρμονική, αλλά σε κάθε περίπτωση διαδραστική, συνύπαρξη ανθρώπου και περιβάλλοντος.

Με όλους τους περιορισμούς της γνώσης και της επιστήμης της εποχής, με όλες τις αντιξοότητες (φυσικές ή συγκρουσιακές), με όλους τους κλυδωνισμούς που αντανakλούσαν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις (ίσως οριακές κάποιες φορές), ο Βυζαντινός άνθρωπος χρησιμοποιούσε το περιβάλλον για να επιβιώσει, να αντισταθεί στους ποικίλους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και να δημιουργήσει τον μακραίωνο πολιτισμό του.

Ήξερε όμως να το εκτιμά (είδαμε τη σημασία που έδινε στην *εποπτεία/άποψη*), να το διαφυλάσσει (προστατεύοντας ακόμη και τα άγρια ζώα από την κακοποίηση), να το αξιοποιεί (κατασκευάζοντας τα τείχη των πόλεων σε φυσικά απόκρημνες περιοχές), να χρησιμοποιεί και να μεταδίδει την πείρα των προηγούμενων για τη γεωργία ή την κτηνοτροφία (τα *Γεωπονικά* ήταν η πιο τρανταχτή απόδειξη), να εκμεταλλεύεται τους καρπούς και τις ουσίες που μπορούσαν να θεραπεύσουν διάφορες ασθένειες.

Ο Βυζαντινός άνθρωπος, ζωντανός και πολυδιάστατος, με ανοιχτά και άγρυπνα τα μάτια του, ζώντας σε σταυροδρόμι πολιτισμών και λαών, ήταν άνθρωπος οικουμενικός και πολυδιάστατος. Ωστόσο, αυτή του η «οικουμενικότητα» δοκιμάστηκε από πολλούς παράγοντες που καθόρισαν και επηρέασαν τον βυζαντινό γεωγραφικό, πολιτικό και οικονομικό χώρο.

Το Βυζάντιο, στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων και πέντε θαλασσών, ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, μεταξύ ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, δυτικού Μεσαίωνα και μυστικιστικής Ανατολής, αποτέλεσε έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα, όχι μόνο γεωγραφικό, αλλά και οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό κόμβο.

Η Συρία και η Αίγυπτος εξασφάλιζαν στο Βυζάντιο τον έλεγχο της Ερυθράς Θάλασσας και του Ινδικού Ωκεανού. Όμως η απώλεια της Αιγύπτου τον 6ο μ.Χ. αιώνα στέρησε το Βυζάντιο από τον βασικό του σιτοβολώνα και αναγκάστηκε να στραφεί στις εύφορες περιοχές της Μ. Ασίας.

Η Μικρά Ασία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού, με τα δυτικά παράλια όπου αναπτύχθηκε η ναυτιλία και το εμπόριο, και τα

στρατηγικής σημασίας ενδότερα υψίπεδα μεγάλης στρατηγικής σημασίας, μέχρι την τραγική ήττα του Μαντζικέρτ το 1071 μ.Χ. και ό,τι αυτή σηματοδότησε.

Η ανατολική Μ. Ασία, με τον Καύκασο και την οροσειρά του Ταύρου, ήταν ιδιαίτερα σημαντική περιοχή που εξασφάλιζε την πρόσβαση προς τον Δρόμο του Μεταξιού και τις αγορές της Κεντρικής Ασίας. Περιοχή που ταλανίστηκε από εξωτερικούς εχθρούς και εσωτερικές αντιπαραθέσεις με τις αιρέσεις και την Εικονομαχία.

Τα Βαλκάνια, η πιο περιφρονημένη περιοχή που όπως επί Ιουστινιανού απέδιδε το 10% των φόρων στο κράτος, που ο εκχριστιανισμός τους τον 9ο αι. δεν κατάφερε να αποτρέψει τον βουλγαρικό κίνδυνο.

Ο άξονας Θεσσαλονίκης–Κωνσταντινούπολης, μέσω της Εγνατίας Οδού, συνέδεε οικονομικά και πολιτισμικά την Ανατολή με τη Δύση.

Το δυτικό μέτωπο, με την Ιταλία και τα Επτάνησα, με την τεράστια συναισθηματική αξία, λόγω της εγγύτητας με την –παλαιά– Ρώμη, ως δίαυλο επικοινωνίας και διπλωματικών σχέσεων με τον εκάστοτε προκαθήμενο της Καθολικής εκκλησίας, αλλά και τους κατά καιρούς εισβολείς (Βησιγότθους, Λογγοβάρδους, Νορμανδούς κ.λπ.), και βέβαια το θαλάσσιο μέτωπο, που επεκτεινόταν από τον Εύξεινο Πόντο με την Ταυρική (Κριμαία) και το σημαντικό λιμάνι της Χερσώνας, ως τη Μεσόγειο, τον θαλάσσιο πυρήνα του Βυζαντίου, που μετά την πτώση της Ρώμης περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα της.

Με ειδική αναφορά στα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Ρόδο και την Κύπρο, στρατηγικά σημεία για την αυτοκρατορική ναυτική δύναμη⁴⁷³.

Το Βυζάντιο ως χώρος, ή ορθότερα ως τοπίο όπως το ορίσαμε στην αρχή, εμπεριέχει και συμπυκνώνει πολλά πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία, που η ιστορική προσέγγιση από μόνη της δεν αρκεί για την αποκωδικοποίηση τους. Αποτελεί ένα τεράστιο, πολυεπίπεδο και εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο μελέτης, που μόνο ενδεικτικά στάθηκε δυνατόν να προσεγγίσουμε.

⁴⁷³ Koder (2005).

3. Μια προσπάθεια αποτίμησης

Για το Βυζάντιο όμως, την εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη ανατολική αυτοκρατορία δηλαδή, δεν αρκούσε μόνο ότι πέρασε μέσα από τις πολλαπλές συμπληγάδες της ιστορίας, όσο υπήρχε.

Οι περιπέτειες που το ταλάνισαν συνεχίστηκαν και πολύ αργότερα από τους τίτλους τέλους του, που έπεσαν τυπικά το 1453 μ.Χ.

Ο τρόπος με τον οποίο στάθηκαν απέναντί του διάσημοι ιστορικοί αλλά και φιλόσοφοι της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού⁴⁷⁴, αλλά και σημαντικοί Έλληνες ιστορικοί με επικεφαλής τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, τον Σπ. Ζαμπέλιο, και αργότερα τον Ν. Σβορώνο, καθώς και η αναζωπύρωση των συγκαιρινών μας σχετικών συζητήσεων από ιστορικούς σαν την Ελένη Αρβελέρ, την Cameron κ.λπ., έχουν σηματοδοτήσει, αλλά και τροφοδοτήσει το σχετικό ενδιαφέρον, από αρνητική ή θετική πλευρά.

Με την παρούσα εργασία θα θέλαμε να αφουγκραστούμε με ενδιαφέρον αυτούς τους προβληματισμούς, αν μη τι άλλο θεωρώντας ότι η γνώση είναι μια μορφή αντίστασης σε μια ηττοπαθή στάση, σε μια συλλογική (εθνική, και κοινωνική) ανυπαρξία, σε μια άνευ όρων αποδοχή των επιταγών της πολυσυζητημένης παγκοσμιοποίησης, που θα μπορούσε όμως μηχανιστικά να οδηγήσει σε μια στείρα αυτοαναφορικότητα.

Το πρόβλημα της μελέτης της ιστορίας έρχεται ξανά στο προσκήνιο, και συνήθως με μη ιστορικούς όρους, σε μια προσπάθεια ερμηνείας του παρελθόντος στη βάση των σημερινών αναγκών και προτεραιοτήτων.

Όμως, για να θυμηθούμε εδώ τον Σπύρο Ι. Ασδραχά «Για τη σύγχρονη ιστορία το πρόβλημα δεν συνίσταται στην παρακολούθηση των ιχνών του παρελθόντος σε ένα παρόν που το ίδιο δεν αποτελεί το κεντρικό αντικείμενο του σκοπού της ιστορίας. Αντίθετα, το πρόβλημα γι' αυτήν συνίσταται, σχετικά με την ύπαρξη του παρελθόντος μέσα στο παρόν, στον καθορισμό αυτού του παρελθόντος ως στοιχείου σύνθεσης ή αντίφασης από τη σκοπιά του παρόντος, κι αυτό κάνει επίκαιρη την επιστήμη της ιστορίας»⁴⁷⁵.

Η αναζωπυρωμένη σήμερα, 200 χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821, «ζήτηση» για ιστορία δεν πρέπει να μας οδηγήσει, πάλι κατά τον ίδιο ιστορικό, «στη δικαίωση ή την καταδίκη σημερινών φαινομένων που καταλήγουν στη δημιουργία ενός

⁴⁷⁴ Ιερώνυμος Wolf, Γίββων, Μοντεσκιέ, Βολταίρος κ.ά.

⁴⁷⁵ Ασδραχάς (1983) 28.

ουσιαστικά αντι-ιστορικού κλίματος»⁴⁷⁶.

Με δεδομένο ότι καθέννας που μελετά την ιστορία εκκινεί από κάποια ιδεολογία (ζήτημα όχι αναγκαστικά αρνητικό, αρκεί να το αναγνωρίζουμε και να το επισημαίνουμε), στόχος της ιστορικής αναζήτησης θα πρέπει να είναι η «αποκατάσταση μιας διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στη γενική θεωρία και στην ιστορική μεθοδολογία, άρα και στην προσπάθεια ανάδειξης της σύγκλισης, ή διάστασης κατά περίπτωση, που υπάρχει ανάμεσα στη θεωρητική υπόθεση και την ιστορική πραγματικότητα»⁴⁷⁷.

Το Βυζάντιο εργαλειοποιήθηκε από πολλές πλευρές, για την εξυπηρέτηση πολιτικών και ιδεολογικών σκοπιμοτήτων, και ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες και στοχεύσεις, υπερ- ή υπο-τιμήθηκε (με αήθη κατά τη γνώμη μου τρόπο). Τρανταχτό παράδειγμα ο ασφυκτικός εναγκαλισμός, ή ο εξοβελισμός του, κατά περίπτωση. Νομίζω ότι σήμερα μπορούμε και πρέπει να προχωρήσουμε σε μια νηφάλια αποτίμησή του, στον δρόμο που χάραξαν επιφανείς και αξιόλογοι ιστορικοί.

Ο τρόπος προσέγγισης που επιλέξαμε, σε αυτή τη λογική κινήθηκε. Η προσέγγιση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας, σε συνδυασμό με όσα διδαχθήκαμε στη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών, μάς έθεσαν σε μια διαδικασία αναστοχασμού. Διαδικασία που δεν στοχεύει στην υπεράσπιση ή στον αναθεματισμό, αλλά στην απόπειρα γνωριμίας με μια υπερχιλιετή, πολύπλοκη και πολυδιάστατη περίοδο, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της συλλογικής μας μνήμης.

Το πρόταγμα της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος μας έδωσε τη δυνατότητα «γείωσης» στη βυζαντινή πραγματικότητα, εξασφαλίζοντάς μας έμμεσα τη σύνδεση με τη σημερινή πραγματικότητα, χωρίς εντάσεις, προκαταλήψεις ή ηθικολογίες (όπως θέλουμε να πιστεύουμε).

Και στο όμορφο ταξίδι της μελέτης και της έρευνας, ανακαλύψαμε ένα άγνωστο για το ευρύ κοινό Βυζάντιο, αρκετά πιο πλούσιο και πιο πολύμορφο από την αποστεωμένη εικόνα των λογίων επίσημων κειμένων, της στεγνής παράθεσης ημερομηνιών και δυναστειών που διαθέταμε μέχρι τώρα.

Ένα Βυζάντιο σε αρμονική αλληλεπίδραση με τη φύση, με ανοιχτές τις κεραιές σε άλλους λαούς και πολιτισμούς, σε οργανική σχέση με τη θρησκεία, απέναντι στην οποία κράτησε συχνά κριτική, και άρα γόνιμη, στάση.

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, 126.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, 132.

Ένα Βυζάντιο που είναι πολύ περισσότερο παρόν στη ζωή μας σήμερα, από όσο πιστεύαμε. Ένα Βυζάντιο που θα τιμήσουμε μόνο όταν το δούμε χωρίς παρωπίδες και γονιμοποιήσουμε τα πολλαπλά διδάγματά του σήμερα.

ΠΗΓΕΣ

- Αρμενόπουλος, Κ. (1971). *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια Κων. Πιτσάκη, Αθήνα: Δωδώνη.
- Βάσσου, Κ. (1704). *Geponicorum, sive de re rustica, libri XX / Cassiano Basso scholastico collectore. Antea Constantino Porphyrogenneto a quibusdam adscripti. Graece et Latine. Graeca cum MSS.contulit, prolegomena, notulas, et indices adjecit Pet. Needham.*
- Βάσσου, Κ (2014). *Γεωπονικά*, μετάφραση στα νέα ελληνικά Επ. Μαλαίνου, Αθήνα: Κουλτούρα.
- Burckhardt, A. (επιμ.) 1893. *Hieroclis Synecdemus: accedunt fragmenta apud Constantinum Porphyrogennetum servata et nomina urbium mutat*, Lipsiae: Teubner.
- Γλυκάς, Μιχ. (1959). *Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρὸν*, Θεσσαλονίκη: Τσολάκης.
- Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Αἰδου* (1999). La satira bizantina dei secoli XIXV, Torino: R. Romano.
- Θεοφίλου Αντικλήσορος *τα Ἰνστιτούτα* (1836). επιμ. Γ.Α.Ρ., εκδ. Ρειτζίου, Αθήνα:Τυπογραφεῖον Κ. ΡΑΛΛΗ
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλίες*, PG 61, 506.
- Κόλιας, Τ., Χρόνη, Μ. (2010). *Το Ἐπαρχικόν βιβλίον Λέοντος Στ' Σοφοῦ*, Αθήνα: Πατάκης.
- Krueger, P. (επιμ.) (1877). *Codex Iustinianus*, Berolini: Weidmannos.
- Krueger, P. Mommsen, T., Schoell, R., Kroll, W., (επιμ.) (1888-1895). *Corpus Iuris Civilis, vol. II*, Berolini: Weidmannos.
- Krumbacher, K. (επιμ.), (1903). *Das griechische Fischbuch*, Μόναχο: K. B. Akademie-mieder Wissenschaften.
- Λεοντάρη, Τ.-Τουφεξής, Ν. (επιμ.) (2012), *Πτωχοπροδρομικά*, Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Lingenthal, von Zacharia (επιμ.) (1852). *Ecloga Leonis et Constantini*, Λειψία: Karl Eduard.Lingenthal, von Zacharia, Eduard Karl κ.ά. (επιμ.), (1869) *Synopsis Basilicorum*, στο Jus Graecoromanum: pars 5. Λειψία: T. O. Weigel.
- Λυδάκη Ειρ.-Γιαρμενίτης, Π. (επιμ.), (2016). *Διήγησις των τετραπόδων ζώων και Ποιολόγος*, Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Μετοχίτης, Θ. (1821). *Miscellanea philosophica et historica*. Λειψία: Th. Kiessling, (ανατυπ. Amsterdam 1966).

Μόσχος, Ιω. *Λειμωνάριο ή Λειμών* (P.G. Migne 87, 2852-3112).

Νόμοι Γεωργικοί στο Αρμενοπούλου Κ. (1835). *Πρόχειρον Νόμων το λεγόμενον Εξάβιβλος*, Αθήνα: τυπ. Ανδρέα Κορομηλά.

Νόμοι Γεωργικοί στο Αρμενοπούλου Κ. (1744), *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος και μεταφρ.* εις κοινήν Αλεξίου Σπανού, Βενετία.

Theophanis Chronographia, (1883, 1885), Λιψία: C. De Boor, τ. 1-2.

Wagner, W. (1874). *Carmina graeca medii aevi*, Λειψία, 112-123.

Westerink, L.G (επιμ.) (1992). *Ψελλός Μ., Poemata, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*.

Ωρολόγιον το Μέγα, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασόπουλος, Μ. (2009). *Η περιβαλλοντική νομοθεσία στο Βυζάντιο: Η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου*, στο: «Οικολογική κρίση και παιδεία» (επιμ.) Αδαμόπουλος Αδ., Πύργος: Έννοια.
- Αναγνωστάκης, Η. (2011). *Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος*, Πρακτικά Συμποσίου από το Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε στην Αθήνα 6-7 Ιουνίου 2008 στο πλαίσιο του προγράμματος *Καθημερινός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Αναγνωστάκης, Η., Μπαλά, Ευ. (2020). *Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα: Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Αραβαντινός, Α. (1997). *Πολεοδομικός σχεδιασμός. Για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου*, Αθήνα: Συμμετρία.
- Ασδραχάς, Σπ. (1982). «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωριών (15^{ος}-16ος αι.)». *Μνήμων*, 8, 1-8.
- Του ιδίου (1983). *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Του ιδίου (2003), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι.*, τ. Α', Αθήνα: Πολιτιστ. Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Βαλιάκος, Η. (2015). «Το Δυναμερόν του Νικολάου Μυρεψού». Ανακοίνωση στο ΛΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη.
- Βασίλειφ, Α. (1995). *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*. τ. Α' & Β', Αθήνα: Πάπυρος.
- Βαχαβιώλος, Δημ. (2019). *Εκκλησιαστική περιουσία, αρχιερατικές ατασθαλίες και αφορισμοί: Σκανδαλώδεις υποθέσεις εκποιήσεως γαιοκτησιών της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας κατά την α' πεντηκονταετία του 14ου αιώνα* Πρακτικά Ι' Συνάντησης Ελλήνων Βυζαντινολόγων, Ιωάννινα: Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών.
- Βλάχος Στ. (2018). Το περιβάλλον μας, ο κόσμος μας, η ζωή μας, *Vimaonline*, 26 Ιουλίου 2018.
- Γαλανόπουλος, Μ. (1933). *Βίος Οσίου Νίκωνος Μετανοείτε*, Αθήνα: Παπανικολάου.
- Γερολυμάτου, Μ. (2011). «Η κτηνοτροφία στο Βυζάντιο: από την επιβίωση στην εμπορευματοποίηση (8^{ος}-12^{ος} αι.)», Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Γεωργιάδης Αστέριος (2010). *Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα*. Αθήνα: Σάκκουλας.

- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (1997). *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*. 14^η ανατ. 2019, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Της ίδιας, (2012). *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μαριορής, Γ. (2010). *Η εξέλιξη του θεσμού της εμφύτευσης στη μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο*, Μεταπτυχιακή Διατριβή [online] ΑΠΘ. Διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/115529?ln=e1>, πρόσβαση στις 6/7/202.
- Δρακούλης, Δ. (2018). «*Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους και η χαρτογραφική του αναπαράσταση*». Πρακτικά 10^{ου} Εθνικού Συνεδρίου Χαρτογραφίας (Ιωάννινα, 2008): Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρεία Ελλάδας.
- Καπετανγιάννης, Ιω. (2017). *Οι εμπράγματα σχέσεις στα δασικά ακίνητα*, διπλ. εργασία, [online] Θεσσαλονίκη, Νομική Σχολή ΑΠΘ, σ.71, διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/295021/files/GRI-2017-20561.pdf>, πρόσβαση στις 6/7/2021
- Καραγιαννόπουλος, Ιω. (2001). *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Καραμπούλα, Δ. (2016). *Η αντίληψη της ελευθερίας στη σχέση πόλεως και ρωμαϊκού κράτους*, Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 46, σ.133-177, διαθέσιμο στο: <http://repository.academyofathens.gr/document/201620.pdf> (πρόσβαση στις 16 Μαρτίου 2021).
- Κιουσοπούλου, Τ. (2012). *Εισαγωγή*. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Οι βυζαντινές πόλεις. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, 8^{ος}-15^{ος} αιώνας» (Ρέθυμνο 2009): Τμ. Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Κόλιας, Τ. (2011). «Ο άνθρωπος και τα ζώα στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.)». Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα 2008): Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών ΕΙΕ.
- Κόλιας Τ., Τελέλης Ιω., Σταυράκος Χ., Παπασταύρου Ελ. “*Αντιλήψεις για το νερό και τη διαχείριση των υδάτινων πόρων, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, 1η Εκδήλωση*,” presented at the Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις “Επιστήμης Κοινωνία”, 2010: Άνθρωπος και περιβάλλον στο Βυζάντιο (Δ΄ Κύκλος Ομιλιών), Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ).
- Κόλιας, Τ. (2011). «Τεχνολογία και πόλεμος στο Βυζάντιο», στο *Αρχαιολογία & τέχνες*, 96-5, σ. 18-22.
- Κονιδάρης, Ιω. (1979). *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας , Από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Αθήναι: Σάκκουλας.
- Κοντογιαννοπούλου, Α. (2015). *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις, παράδοση και εξέλιξη (13^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο έρευνας του Μεσαιωνικού και του Νέου Ελληνισμού.
- Κοντογιώργης, Γ. (2020). *Το ελληνικό κοσμοσύστημα*, τ. Α΄ ως Δ΄, Αθήνα: Σιδέρης.

- Κόντσινα, Ε. (2009). *Η βυζαντινή πόλη*, μεταφρ. από τα ιταλικά: Κ. Δασκαλάκη, Αθήνα: Εστία.
- Κοπανάρη Μ., Σπυροπούλου Α., Νικολαΐδου Α., κλπ (2006). *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουκουλές, Φ. (χ.χ.). *Η άμπελουργία παρά τοις βυζαντινοῖς*, διαθέσιμο στο <http://www.ετ-βυζ-σ.gr/meli/koykoyles-faidon-1881-1956>, πρόσβαση στις 9/7/2021
- Του ιδίου (1947). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κυδωνόπουλος, Β. (2002). «Η τύχη των κτιρίων της Κωνσταντινούπολης στο διάστημα 1203/1204-1261», περ. *Βυζαντιακά-εκδ.* Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, τ.22/2002, σ.115-123.
- Κωνσταντινίδου, Μ. (1996). *Βυζαντινοί δρόμοι, Παραδοσιακές πόλεις*. Αθήνα: Μέδουσα / Σέλας Εκδοτική.
- Λαμπάκης, Στ., Τρωϊάνος, Σπ., Σαράντη, Ε., Λουγγής, Τ., Βλυσίδου, Β. και Σαββίδης, Α. (2003). *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία, Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*. Αθήνα: Ηρόδοτος, Ε.Ι.Ε.
- Λαμπάκης, Στ. (1987). «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη», περ. *Βυζαντιακά Σύμμεικτα*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- Λεοντσίνη, Μ. (2011). «Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7^{ος}-11^{ος} αι.)». Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα 2008): Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Μαλάμη Βιργ. (2014). *Το τοπίο ως πολιτισμικό και συνθετικό εργαλείο για τον σχεδιασμό του χώρου*, Διδακτ. Διατριβή Σχολή Αρχιτ.Μηχανικών-Παν/μιο Κρήτης, διαθέσιμο στο <https://issuu.com/mistrio/docs/111.14.05>, πρόσβαση στις 9/7/2021.
- Ματθαίου, Μ. (2014). «Έκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* (ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης -Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (ΙΒΕ) τ. 24, Νοεμβρ. 2015, σ. 111-127, (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου2021).
- Μοσχονάς, Ν., Λεοντσίνη, Μ., Ζίας, Ν., Πανοπούλου, Α. (2010). «Από το φυσικό στο ανθρωπογενές περιβάλλον: πρόσληψη και ανθρώπινη παρέμβαση». Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις “Επιστήμης κοινωνία”, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. «Άνθρωπος και περιβάλλον στο βυζαντινό κόσμο» (Δ’ Κύκλος Ομιλιών), διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8283>. (πρόσβαση στις 16 Μαρτίου 2021).
- Μόσχου Η. (2015). *Η εμπράγματη ασφάλεια στο βυζαντινό δίκαιο* Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσ/κη:ΑΠΘ, Σχολή Νομ.Οικ.και Πολιτ.Επιστημών, διαθέσιμο στο

<https://www.law.auth.gr/el/frontpage?page=4>, πρόσβαση στις 6/7/2021.

Μουρελάτος, Δ. (2012). «Πόλη και ύπαιθρος στη Μεσόγειο: εισαγωγικοί προβληματισμοί». *Διαχρονία*, Περιοδική έκδοση του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, περίοδος Γ', παράρτημα αρ. 2, Δεκ. 2012, σ.11-14. Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/34076400/Πόλη_και_Υπαιθρος_στη_Μεσόγειο, (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2021).

Μουτσόπουλος, Ν. (1997). «Η πρώιμη βυζαντινή και η μεσοβυζαντινή πόλη». *Αρχαιολογία*, τ.64, σ.55-57, διαθέσιμο στο <https://www.archaiologia.gr/αρχείο-τευχών/?fc=1139&is=1649> (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2021).

Μπακιρτζής, Ν. (2012). «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί». Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Οι βυζαντινές πόλεις. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, 8^{ος}-15^{ος} αιώνας», που διεξήχθη στο Ρέθυμνο 18-20 Οκτωβρίου 2009, από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Μπαλάσκας Ν. (2016). *Γιατί στην Ιδιομορφία του 'Βυζαντινού', Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους; (Η Μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού Κράτους τον 4ο αιώνα μ.Χ.)* (Θεσμοί – Πολίτευμα), Μεταπτυχιακή εργασία [online] Κόρινθος: Παν. Πελοποννήσου, διαθέσιμο στο <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2962/2292016%20ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ%20ΝΙΚΟΛΑΟΣ.pdf?sequence=1>, πρόσβαση στις 6/7/2021.

Μπελαβίλας, Ν. (χ.χ.). «Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιγητικές και χαρτογραφικές πηγές», διαθέσιμο στο courses.arch.ntua.gr (πρόσβαση στις 3 Φεβρουαρίου 2021).

Μπιμπίκου-Αντωνιάδη Ελ. (1996). *Προβλήματα ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπιτσάκης Ευτ. (2004). Σπινόζα: ένας διαφορούμενος υλισμός, Περιοδικό *Ουτοπία*, τχ 61, σελ.123. Διαθέσιμο στο <https://web.archive.org/web/20100327152925/http://www.uopia.gr/issues/61> [πρόσβαση στις 6/7/2021] και στο <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:2445>, πρόσβαση στις 29/7/2021.

Μπούρας, Χαρ. (1998). «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΧΑΕ 20-Περίοδος Δ'.

Νάκη Ελ. (2004). *Το έθιμο της περπερούνας στην ελληνική κοινωνία και εκπαίδευση*. Διδ. διατριβή Παν. Θεσσαλίας, Σχολή επιστημών του ανθρώπου, Τμήμα μουσειοπαιδαγωγικής εκπαίδευσης, διαθέσιμο στο <https://core.ac.uk/download/pdf/132801623.pdf>, πρόσβαση στις 9/7/2021.

- Νικολόπουλος, Π. «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο», διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/19094001/Οι_επιστήμες_στο_Βυζάντιο (πρόσβαση στις 6 Μαρτίου 2021).
- Οικονομίδης Ν.(1991) [Επιμ.]. *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος ~και κοινωνία* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μελετών. Δίπτυχων Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991.
- Παναγιωτίδης, Ι. (2011). *Η Δέησης – Supplicatio, ενώπιον του Αυτοκράτορα στο βυζαντινό ρωμαϊκό δίκαιο (4ος-15ος αι.)*. Αθήνα: University Studio Press.
- Παππά Ελένη (2018). *Οικονομία και θεσμοί στο Βυζάντιο*, διπλ.εργασία [online], Βόλος:Παν.Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, διαθέσιμο στο <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/48409/17447.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, πρόσβαση στις 6/7/2021.
- Παπανικολάου Λ. (1995). *Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική κοινότητα*. Αθήνα: Διογένης.
- Πασχαλίδης Ν. (2010). *Ο νομοφύλαξ της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και η Εξάβιβλος*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Πάσχος Τ. (2011). Η εικονοκλαστική εποχή Διαθέσιμο στο <http://byzantin-history.blogspot.com/2011/03/717-867.html>, πρόσβαση στις 9/7/2021.
- Παυλής, Ευάγγελος, (2012). Προς μια γεωγραφική προσέγγιση της συνείδησης με εφαρμογή στο τοπίο: η περίπτωση της ελληνικής υπαίθρου Διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Αιγαίου, διαθέσιμο στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/28444>, πρόσβαση στις 9/7/2021.
- Περντετζή Χρ. (2013). *Διερευνήσεις της έννοιας της αντίληψης του χώρου “Από τον τόπο στο τοπίο”*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης-ΔΠΘ, Εισαγωγή στην αρχιτεκτονική έρευνα-Διάλεξη, Ξάνθη.
- Πιτσάκης, Κ. Γ. (2002). *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους χρόνους, Μνήμη Λένου Μαυρομμάτη*. Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζ. Ερευνών.
- Ρίστα, Ε. (2009). «*Η ανάπτυξη της πόλης και της υπαίθρου και η εξέλιξη της μεταξύ τους σχέσης*», Ερευνητική εργασία, Βέροια: ΑΠΘ, Τμήμα μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης.
- Ροδιφτσής, Στ. (2020). *Ο οικονομικός ρόλος των μοναστηριών στο Βυζάντιο (11ος-12ος αι.) Αγροτική και εμπορική δραστηριότητα – Οικονομική διαχείριση* Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία , Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
- Σαρηγιάννης, Γ. Μ. (2018). *Η βυζαντινή πόλη, Πόλη και Πολεοδομία στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

- Σβορώνος, Ν. (1972). *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. από τα γαλλικά Αικ. Ασδραχά, ΙΓ' έκδοση, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Σβορώνος, Ν.(2009). *Η βυζαντινή Επαρχία*. Β' επιμ. Αθήνα: Εταιρεία σπουδών νεοελλ. πολιτισμού και γεν. παιδείας Σχολής Μωραΐτη.
- Σινάκος, Α. (2003). *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4^{ος}-6^{ος} αι.)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σινάκος, Α. (2011). «Το κυνήγι κατά την μέση βυζαντινή εποχή (7^{ος}-12^{ος} αι.)». Πρακτικά Συμποσίου από το Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε στην Αθήνα 6-7 Ιουνίου 2008 στο πλαίσιο του προγράμματος *Καθημερινός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Σταματόπουλος, Μ. (2020). *Οι «περιθωριακοί» της Βυζαντινής κοινωνίας*. Διαθέσιμο στο <https://www.offlinepost.gr/2020/10/16/oi-περιθωριακοί-της-βυζαντινής-κοι/>, (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2021).
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. (1985). «Συμβολή στη μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινουπόλεως κατά την ύστερη περίοδο», *Βυζαντινά* 13/2, διαθέσιμο στο <http://ejournals.lib.auth.gr/BYZANTINA/article/view/1963>, (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2021).
- Τὰ πάντα ρεῖ, (2020). *Οι επιστήμες στο Βυζάντιο* <http://www.tapantareinews.gr/2020/05/blog-post.html>, (πρόσβαση στις 3 Φεβρουαρίου 2021)
- Τοκμακίδου, Α. (2012). «*Το φρούριο του Γυναικοκάστρου στο Κιλκίς*», διπλ. μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, διαθέσιμο στο <http://ikee.lib.auth.gr/record/130812/files/GRI-2012-9688.pdf> (πρόσβαση στις 6 Μαρτίου 2021).
- Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Β. (1998). *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία μακεδονικών σπουδών.
- Τρωϊάνος, Σπ. (1981). «*Η διαμόρφωση του ποινικού δικαίου στη μεταβατική περίοδο μεταξύ Ισαύρων και Μακεδόνων*». Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 9-10 Μαΐου 1981.
- Τρωϊάνος, Σπ. (2003). *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία*. Αθήνα: εκδ.Ηρόδοτος.
- Τρωϊάνος, Σπ., Πιτσάκης, Κ. (1998). *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Τρωϊάνος, Σπ., Λιαρμακόπουλος, Α. (2011). «Τὰ ζῶα ὡς ἀντικείμενο ἐγκληματικῶν πράξεων στὸ βυζαντινὸ δίκαιο», Πρακτικά Συμποσίου. Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε στην Αθήνα 6-7 Ιουνίου 2008 στο πλαίσιο του προγράμματος

Καθημερινός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

- Τσιβίκης, Ν. (2012). «Πού πάνε οι πόλεις όταν εξαφανίζονται;» Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Οι βυζαντινές πόλεις. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, 8^{ος}-15^{ος} αιώνας», που διεξήχθη από το Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Τσουγκαράκης, Δ. (1993). *Κεκαυμένοι Στρατηγικόν*. Αθήνα: Κανάκης.
- Φειδάς Βλ. Ι. (1985). *Βυζάντιο, Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Τέχνη*, Αθήνα.
- Φίκας, Ιω.(1998). *Η θέση του Giordano Bruno στην ιστορία της φιλοσοφίας και των ιδεών-* (Πρόλογος), Διδακτορική διατριβή [online] , Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Διαθέσιμο στο <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/5841#page/4/mode/2up>. Πρόσβαση στις 6/7/2021.
- Χατζησάββα Δήμητρα (2009). *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα* Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης.
- Χατζηφώτης, Ι. Μ. (2001). *Η προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Τυπωθείω.
- Χριστάκου, Γ. (2019). «Κανόνες δόμησης στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου», Μεταπτυχιακή εργασία, Σπάρτη: ΙΝΕΒΥΠ - Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Χρόνη, Μ. (2011). «Τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ὡς πρώτη ὕλη γιὰ τὴν παρασκευὴ φαρμάκων καὶ περιάπτων στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα τῆς μέσης περιόδου. Ἡ ἐξελικτικὴ σχέση τῆς πανίδας μὲ τὴν ἰατροκὴ καὶ τὴν λευκὴ μαγεία». Πρακτικά Συμποσίου ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Συμπόσιο που διοργανώθηκε στὴν Αθήνα 6-7 Ἰουνίου 2008 στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος *Καθημερινός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Χρυσός Ευ.(2003). Το δικαίωμα της αντίστασης στο Βυζάντιο, διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/1773/2/M01.029.02.pdf> πρόσβαση στις 6/7/2021.
- Ψήφισμα Διάσκεψης του Ρίο, διαθέσιμο στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011IP0430&from=SV>, πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2021.
- Bury, J. B.(1911). *The Imperial Administrative System in the Ninth Century With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*. London: Oxford University Press.
- Cameron, A. (2017). *Η αξία του Βυζαντίου*, μτφρ. από τα αγγλικά Π. Γεωργίου,

Αθήνα: Πατάκης.

Diehl Charles (1919). *Η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Μετάφραση στα ελληνικά Γεώργιος Μαυρουδής, Αθήνα :Δαμιανός.

Herrin, J. (2017). *Η άνοδος και η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας* (τ. Α΄&Β΄), μτφρ. από τα αγγλικά: Χρ. Σαμαρά, Αθήνα: Ωκεανίδα.

Herbert Hunger (2017). *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, τ. Β΄.

Gallina, M. (1982). «Architettura e ambiente di vita a Bisanzio», *Quaderni Storici*, No 49(1), pp 346-348. Societa' editrice Il Mulino S.p.A.

Guillou, A. (2017). *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, (τ. Α΄&Β΄), μτφρ. από τα ιταλικά Paolo Odorico και Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, Αθήνα: Πεδίο.

Janin, R., (1964). *Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique*. Paris: Institut Français d' Etudes Byzantines.

Karagiannopoulos, I. (1994). «Οι αγροτικές σχέσεις στο Βυζάντιο-Structures rurales et sociétés antiques», *Collection de l'Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité Année 1994 508*, Issue Actes du colloque de Corfou (14-16 Mai 1992), pp. 471-476.

Kazhdan, A., Wharton-Epstein, A. (2009). *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Koder, J., (2005). *Το Βυζάντιο ως χώρος, Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. από τα γερμανικά: Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Mango, C. (2017). *Βυζάντιο, η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, 7^η ανατύπωση. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

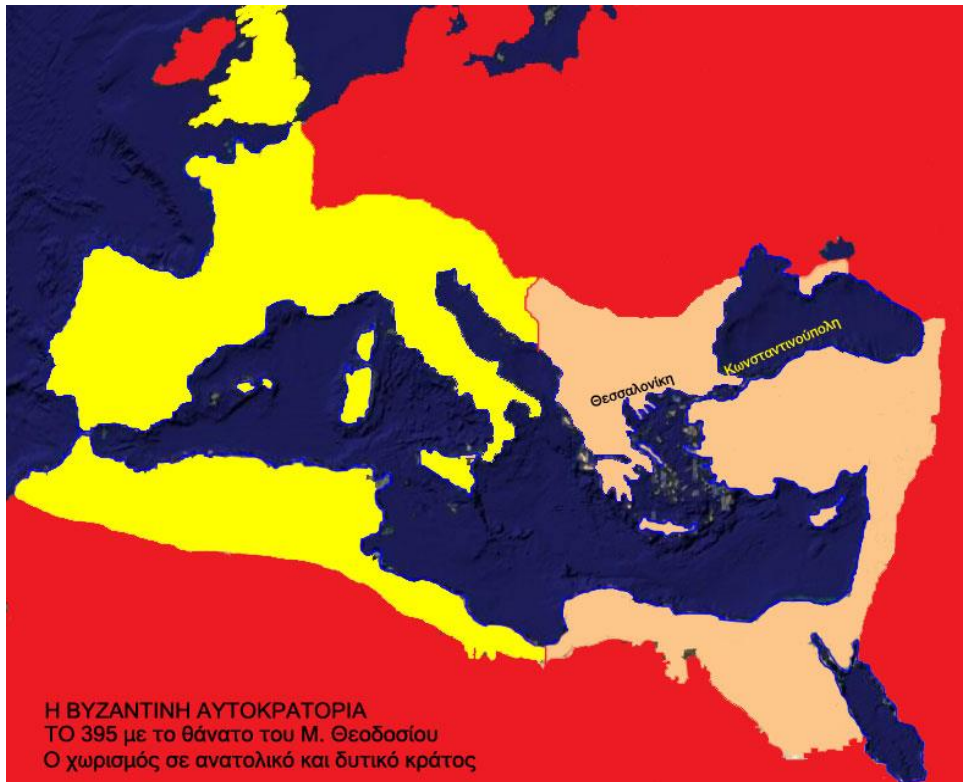
Ostrogorsky G. (1962). «La commune rurale byzantine: loi agraire, traité fiscal, cadastre de Thèbes», στο *Byzantion, revue internationale des études byzantines*, τ. 32/1962, σ. 139-166.

Rapport, A. (1976). *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*. Αθήνα: εκδ. Αρχιτεκτονικών Θεμάτων.

Talbot-Rice, D. (2006). *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των βυζαντινών*, Αθήνα: Παπαδήμας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χάρτες διαθέσιμοι στο <http://users.sch.gr/irap/Ellinikos%20Politismos/xartes/edafiki%20exelixi%20byz.%20aut..htm>,
[πρόσβαση στις 5 Μαρτίου 2021]

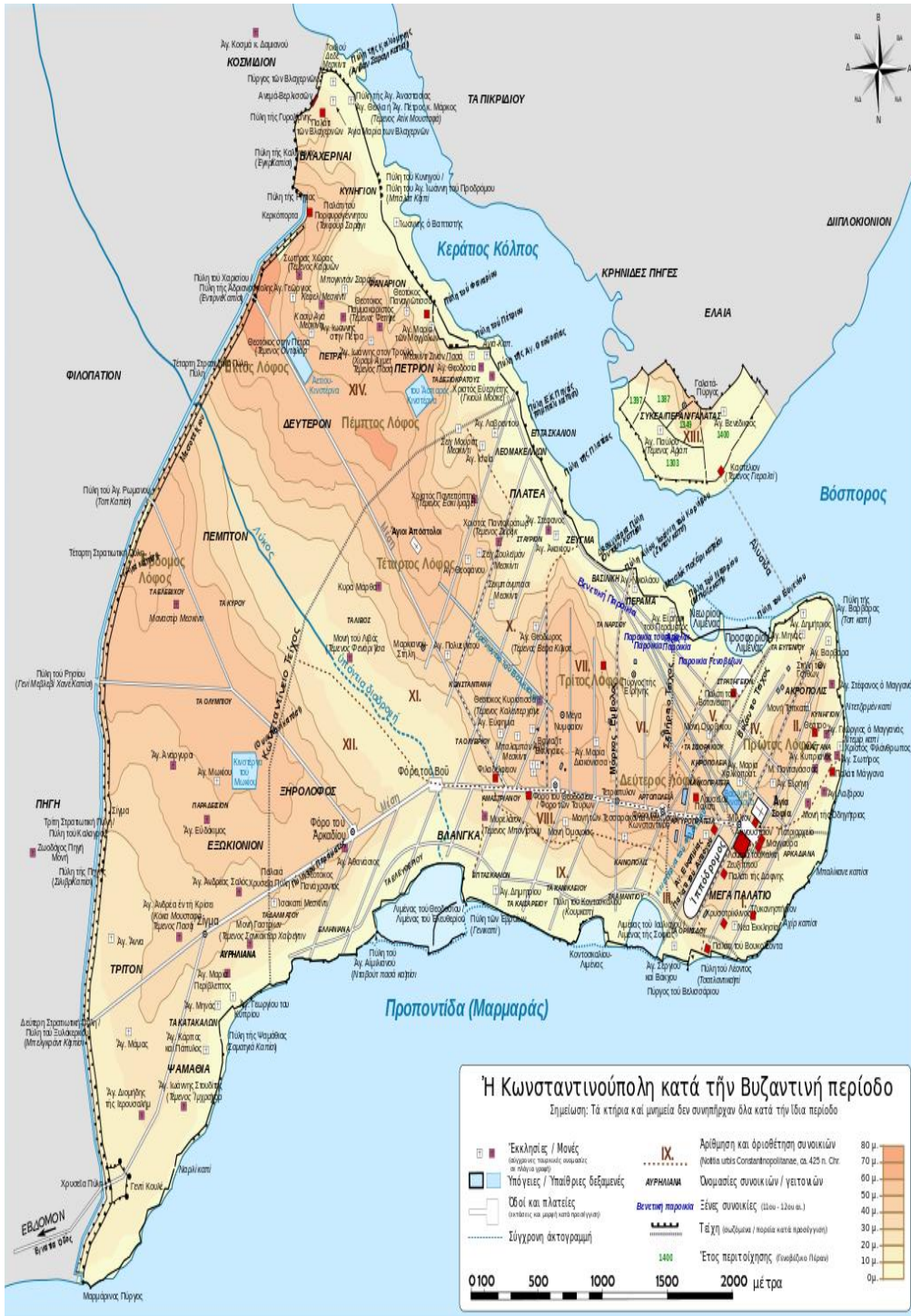

Χάρτες διαθέσιμοι στο <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/xartes/edafiki%20exelixi%20byz.%20aut..htm>,
[πρόσβαση στις 5 Μαρτίου 2021]

Τοπογραφικὸς χάρτης Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν Βυζαντινὴ περίοδο.

Βασικὴ πηγὴ χάρτης: R. Janin, *Constantinople Byzantine. Developpement urbain et repertoire topographique*. Το οδικό δίκτυο καὶ διάφορες ἄλλες λεπτομέρειες με βάση το Dumbarton Oaks Papers 54. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησιολογία, ἰδιαιτέρως τὴν μη ταυτοποιημένην, ἀπὸ τὴν ιστοσελίδα *The Byzantine Churches of Istanbul* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Υόρκης. Διαθέσιμο στο https://el.wikipedia.org/wiki/Βυζαντινὴ_Κωνσταντινούπολη#/media/Αρχείο:Byzantine_Constantinople-el.svg [πρόσβαση στις 5 Μαρτίου 2021].